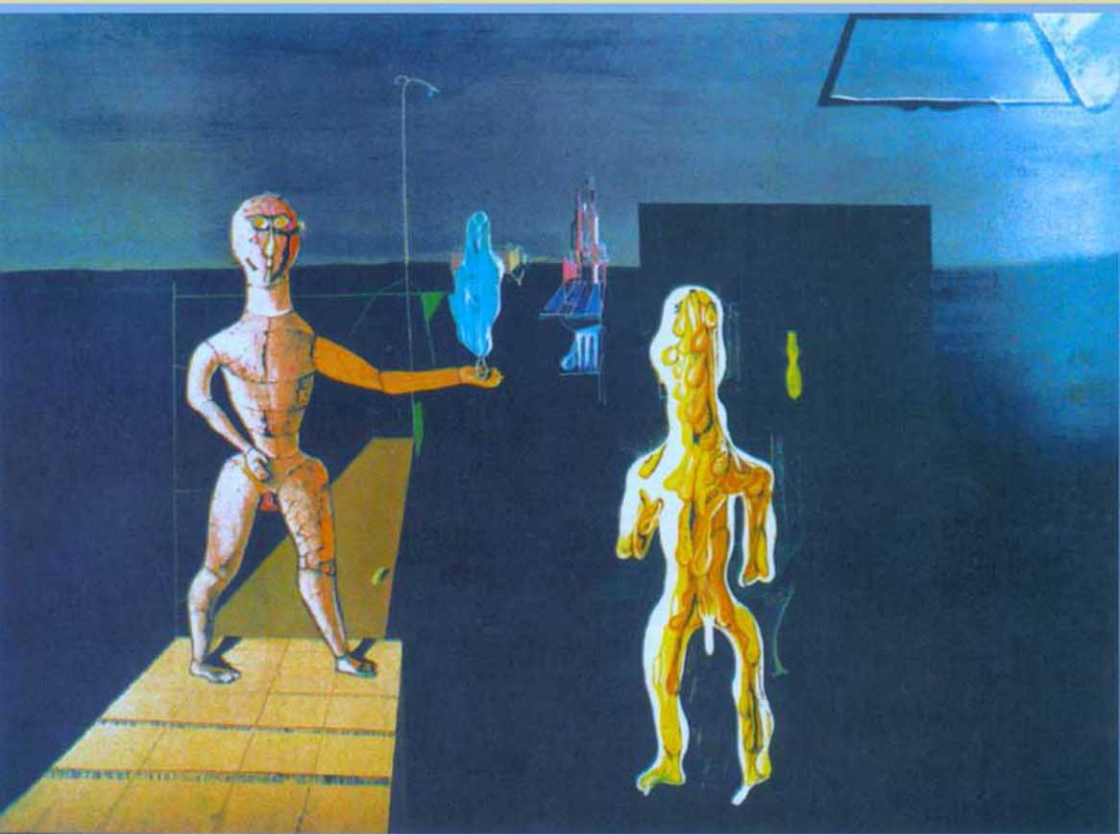

Coordonator:
ANTONIO FAUR

CONTRIBUȚIA EVREILOR LA DEZVOLTAREA URBANĂ ÎN EUROPA CENTRALĂ

Editura Universității din Oradea
Oradea, 2011

CONTRIBUȚIA EVREILOR
LA DEZVOLTAREA URBANĂ ÎN EUROPA CENTRALĂ
(ECONOMIE, CULTURĂ ȘI ARTĂ)

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
CONTRIBUȚIA EVREILOR LA DEZVOLTAREA URBANĂ
ÎN EUROPA CENTRALĂ. Conferință internațională (2011 ;
Oradea)

Contribuția evreilor la dezvoltarea urbană în Europa Centrală:
conferință internațională : Oradea, 4-5 noiembrie 2011 / coord.:

Antonio-Viorel Faur. - Oradea : Editura Universității din Oradea, 2011

Bibliogr.

ISBN 978-606-10-0712-7

I. Faur, Antonio (coord.)

323.1(=411.16)

72(4-191.2)

Editura Universității din Oradea este recunoscută de CNCSIS, cod 149.

Imaginea de pe coperta I: "*Flacăra albastră*" (pictură de Victor Brauner, aflată în colecția de artă a Muzeului Țării Crișurilor din Oradea)

UNIVERSITATEA DIN ORADEA
DEPARTAMENTUL DE ISTORIE

**CONTRIBUȚIA EVREILOR LA
DEZVOLTAREA URBANĂ ÎN EUROPA
CENTRALĂ (ECONOMIE, CULTURĂ
ȘI ARTĂ)**

**THE JEWS' CONTRIBUTION TO THE
URBAN DEVELOPMENT OF CENTRAL
EUROPE (ECONOMY, CULTURE AND ART)**

Coordonator și editor:
Antonio FAUR

Editura Universității din Oradea
Oradea, 2011

Lucrările susținute la Conferința internațională:

CONTRIBUȚIA EVREILOR LA DEZVOLTAREA URBANĂ ÎN
EUROPA CENTRALĂ (ECONOMIE, CULTURĂ ȘI ARTĂ)
(Oradea, 4-5 noiembrie 2011)

Coordonator:

Antonio FAUR

Volum realizat de

DEPARTAMENTUL DE ISTORIE AL UNIVERSITĂȚII DIN
ORADEA,

În colaborare cu:

UNIVERSITATEA „PAUL VALÉRY” - MONTPELLIER 3,
ȘCOALA DE ÎNALTE STUDII IUDAICE
UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI” DIN CLUJ-NAPOCA,
INSTITUTUL DE IUDAISTICĂ ȘI ISTORIE EVREIASCĂ
„DR. MOSHE CARMILY”
FEDERAȚIA COMUNITĂȚILOR EVREIEȘTI DIN ROMÂNIA
COMUNITATEA EVREILOR DIN ORADEA
MUZEUL ȚĂRII CRIȘURILOR
ASOCIAȚIA CULTURALĂ „CRIȘANA”

Comitetul Științific:

Prof. univ. dr. Carol **IANCU**
Prof. univ. dr. Barbu **ȘTEFĂNESCU**
Prof. univ. dr. Antonio **FAUR**
Prof. univ. dr. Ladislau **GYÉMÁNT**
Prof. univ. dr. Liviu **ROTMAN**
Prof. univ. dr. Ioan **HORGA**
Prof. univ. dr. Aurel **CHIRIAC**
Prof. univ. dr. Sorin **ȘIPOȘ**

Comitetul de Organizare:

Președinte:

Prof. univ. dr. Antonio **FAUR**

Membri:

Prof. univ. dr. Ladislau **GYÉMÁNT**
Dipl. Ing. Felix **KOPPELMANN**
Lect. univ. dr. Radu **ROMÎNAȘU**
Lect. univ. dr. Florin **SFRENGEU**
Asist.univ.dr. Laura **ARDELEAN**
Drd. Diana **IANCU**

ANTONIO FAUR

Profesor la Facultatea de Istorie, Relații Internaționale Științe Politice și Științele Comunicării a Universității din Oradea. Specializarea în istorie contemporană (a României și universală). Director al Departamentului de Istorie, redactor șef al revistelor *Cele trei Crișuri* și *Cetatea Bihariei*, redactor-șef adjunct al *Analelor Universității din Oradea. Fascicola Istorie-Arheologie*, președinte executiv al Asociației Culturale „Crișana”. Autor al mai multor cărți, dintre care le menționăm pe următoarele: *România - poartă deschisă pentru salvarea evreilor (aprilie-august 1944) din Ungaria și Transilvania de Nord. Contribuții documentare*, Oradea, Editura Universității din Oradea, 2010, 403 p.; *Teodor Popoviciu – salvatorul de la moarte a sute de evrei*, Oradea, Editura Universității din Oradea, 2010, 175 p.; *Realități transilvănene în rapoartele unor diplomați francezi (1944-1948)*, Oradea, Editura Universității din Oradea, 2008, 351 p.; *Ștefan Popescu – liderul grupului de rezistență anticomunistă din sudul Bihorului (1946-1950)*, Oradea, Editura Universității din Oradea, 2007, 231 p.; *Starea de spirit a locuitorilor din nord-vestul Transilvaniei în anul 1945*, Oradea, Editura Universității din Oradea, 2006, 472 p.; *Manifestări ale spiritului revizionist în județele din nord-vestul Transilvaniei (1944-1945). Studiu și documente*, Oradea, Editura Universității din Oradea, 2003, 331 p.; *Raporturile militarilor sovietici cu populația și administrația din vestul României (1944-1945)*, Editura Universității din Oradea, 2002, 454 p.; *Destinul tragic al românilor basarabeni și bucovineni aflați pe teritoriul Bihorului. Documente*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 1998, 335 p.; coordonator (împreună cu Ladislau GYÉMÁNT) al volumului *Situația evreilor din Europa Centrală la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial (1944-1945)*, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2011, 308 p. Este inițiator și director al Centrului de Cercetare a istoriei evreilor „Eva Heyman” din cadrul Universității din Oradea.

CUPRINS

(CONTENT)

CUVINTE DE SALUT:

Prof. univ. dr. Antonio FAUR – departamentul de istorie13

Prof. univ. dr. Cornel ANTAL – rectorul Universității
din Oradea 16

Prof. univ. dr. Barbu ȘTEFĂNESCU - prorectorul
Universității din Oradea 18

Prof. univ. dr. Carol IANCU – directorul Școlii de
Înalte Studii Iudaice, Universitatea Paul Valery - Montpellier 3 ...20

Dr. Aurel VAINER – președintele Federației Comunităților
Evreiești din România, deputat în Parlamentul României 23

Prof. univ. dr. Liviu ROTMAN – Școala Națională de Studii
Politice și Administrative, București, Directorul Centrului
pentru Studiarea Istoriei Evreilor din România, București28

Prof. univ. dr. Aurel CHIRIAC - directorul Muzeului
Țării Crișurilor, Oradea31

Dipl. Ing. Teodor Felix KOPPELMANN – președinte al
Comunității Evreilor din Oradea..... 33

LUCRĂRILE SUSȚINUTE:

I. ARHITECTURĂ, ÎNVĂȚĂMÂNT, CULTURĂ

- Carol **IANCU**, Contribuția artiștilor și scriitorilor evrei din România la mișcarea de avangardă: cazul lui Tristan Tzara și B. Fundoianu / Benjamin Fondane”(*The Contribution of the Jews Poets and Artists from Romania to the Avant-Garde Movement : the case of Tristan Tzara and B. Fondane*) 37
- Aurel **CHIRIAC**, Contribuția lumii evreiești din Oradea la îmbogățirea zestrei arhitecturale identitare de cult (secolul al XIX-lea) (*The Contribution of the Jewish Community to the Enrichment of Oradea's Architectural Asset in the Second Half of the 19th Century*) 68
- Aurel **VAINER**, Evreii în România și contribuțiile lor la dezvoltarea urbană a țării (*The Jews in Romania and their Contributions to the Country's Urban Developement*) 78
- Mircea **PAȘCA**, Arhitecți și comanditari evrei în Oradea la începutul secolului al XX-lea și arhitectura 1900 (*Jewish Architects and Commanders in Oradea at the Beginning of the Twentieth Century and the 1900 Architecture*) 95
- Sever **DUMITRAȘCU**, «Flacăra Albastră» la Oradea (*«The Blue Flame» at Oradea*) 132
- Mircea **MOLDOVAN**, Valorificarea patrimoniului evreiesc din România (*The Valorification Of The Hebrew Heritage in Romania*) ... 136
- Adrian **DUME**, File din istoria învățământului evreiesc. Liceul particular evreiesc din Oradea (1925-1930) (*File in the History Of Hebrew Education. Private Hebrew High School In Oradea (1925-1930)*) 169

II. ISTORIE, ISTORIOGRAFIE, PERSONALITĂȚI

- Liviu **ROTMAN**, Locuire și viață socială la evreii din
Principatele Române (*Settlement and Community in the Case
of the Jewry from the Romanian Principalities*) 181
- Martin **JAVOR**, Evreii în lojele francmasonerie din Ungaria
(exemple de loje în Košice și Prešov) (*Jews in Freemasonry Lodges
in Hungary (e.g. of lodges in Košice and Prešov)*) 201
- Peter **KÓNYA**, Evreii în nord-estul Ungariei într-un oraș liber
regal și un târg în secolele XVIII –XIX (*The Jews in a Free Royal Town
and from a Borough in North-East Hungary in the 18th-19th Centuries*) ... 219
- Antonio **FAUR**, Contribuția unor istorici evrei și români
(în anii 1986-1989) la reconsiderarea unui important capitol al
solidarității umane (1944) (*The Contribution of Some Jewish and
Romanian Historians and Memoirists (During 1986-1989)
To Reconsider an Important Chapter of Human Solidarity (1944)*) 232
- Ronald **HOCHHAUSER**, Restituiri ale unor scrieri privind
câteva personalități de seamă ale Comunității Israelite din
Oradea (*Return of some Writings Concerning Outstanding Personalities
of the Jewish Community from Oradea*) 244
- Claudia **URSUȚIU**, Presa politică evreiască din România –
tribună de afirmare a problematicei evreiești (*The Jewish Political
Press In Romania – A Springboard for the Jewish Question*) 251
- Tímea **APÁTI**, Asociații de binefacere ale femeilor izraelite
din Oradea (1864-1918) (*Jewish Women's Charitable Associations
in Oradea (1864-1918)*) 267
- Radu **ROMÎNAȘU**, Aspecte din activitatea interbelică a
Asociației Femeilor Izraelite din Oradea (*Aspects of the
Interwar Activity of the Hebrew Women Association in Oradea*) 281

III. ECONOMIE

Viorel **FAUR**, Din istoricul activității tipografice a evreilor bihoreni în epoca modernă (*From the History of the Printing Activity of the Jews From Bihor in Modern Era*) 291

Dorottya **HALÁSZ**, Aspecte ale structurii ocupaționale a evreilor din Miskolc, reflectate în statisticile anului 1920 (*Aspects of the Occupational Patterns of Miskolc Jews as Reflected in the Statistical Data for 1920*) 299

Grigore **BUDA**, Aspecte privind implicarea evreilor în comerțul din nord-vestul Transilvaniei în secolul XVIII- și prima jumătate a secolului al XX -lea (*Aspects Regarding The Jewish Involvement In The Northern Transylvanian Trade In The Nineteenth Century And Early Twentieth Century*) 316

Hajnal **TAVASZI**, Demersurile Camerei de Comerț și Industrie de la Oradea în procesul redobândirii localurilor de comerț și industrie (1945-1947) (*Regaining Some Properties by the Jews in Bihor (1945-1947)*) 344

CUVINTE DE SALUT

*Domnule rector,
Distinși invitați,
Stimați colegi,
Dragi studenți,*

Participăm la cea de-a doua ediție a Conferinței internaționale organizate de Departamentul de Istorie a facultății noastre, în colaborare cu alte instituții universitare și de cercetare din țară și din străinătate. Ea are ca problematică, de data aceasta, *Contribuția evreilor la dezvoltarea urbanistică în Europa Centrală (Economie, Cultură și artă)*.

Salutăm prezența la această importantă manifestare academică a unor personalități științifice din străinătate (Franța, Slovacia, Ungaria) și din mari orașe ale țării (din București, Cluj-Napoca și Oradea).

Am fost hotărâți să propunem o asemenea temă pentru prezenta conferință din considerentul că ea este de o semnificație evidentă și permite abordări ale unor aspecte diverse, atât sub raportul conținutului, cât și al interpretărilor. Concomitent, se profilează posibilitatea de a restitui contemporanilor, sub forma unor lucrări istorice originale, capitole din preocupările evreilor pentru modernizarea unor orașe din partea centrală a continentului.

Municipiul Oradea a beneficiat, într-o manieră considerabilă, de prezența unei comunități evreiești deosebit de active în mai multe domenii ale vieții, aceasta fiind ilustrată de

contribuții ale unor intelectuali și întreprinzători evrei. Această realitate a fost recunoscută încă din secolul al XIX-lea. Astfel, un gazetar orădean accentua, într-un articol al său din 5 octombrie 1872, asupra faptului că „forțele propulsante ale industriei” locale, ca și ale celei din alte orașe, „sunt confracții noștri israeliți”¹.

Unul dintre cunoscuții arhivari ai orașului Oradea a scris, în 1912, o scurtă „istorie a evreimii” orădene, în care formulează aprecieri demne de interes, cu privire la rolul acesteia în societatea locală: „...dezvoltarea treptată, întărirea lor (a evreilor din Oradea și Bihor-n.n.), împlinirile, precum și simțămintele și atitudinea lor, le cunosc din scrieri de bază, iar simțul și sufletul lor față de cultură și industrie îl văd și îl știu din experiența mea de câteva decenii...Aceste cunoștințe mi-au format convingerea de nezdruncinat că ei..., *cei care au locuit aici, au avut partea lor, au fost părtași în ridicarea orașului Oradea la rang de emporiu între orașele din provincie, la așezarea lui în rândul localităților invidiate în toată lumea*”² (subl.ns.-A.F.). Este o onestă recunoaștere a unui adevăr evident și care este inserată într-un text de acum un secol, timp în care s-au reliefat, cu mai multă pregnanță, meritele membrilor comunității evreilor din Oradea.

De altfel, în anul 1925, un scriitor orădean afirma, într-o carte a sa, că evreii din așezare, „cu puterea minții lor, cu sânguința asemănătoare furnicilor, cu capacitatea lor de a vedea în viitor, au creat comerțul nostru, au fundamentat măreția Oradiei de azi, înflorirea ei. Cel ce nu recunoaște aceasta este un om cu idei preconcepute”.

În seria celor care s-au exprimat, în termeni elogioși, despre evreii din Oradea, se înscrie și poetul Ady Endre, care remarcă împrejurarea că aceștia au făcut din Oradea „un adevărat Paris pe malul Peței”, înălțând orașul „din starea sa provincială”³,

¹ Nagyvárad (Oradea Mare) din 5 octombrie 1872.

² Lajos Lakos, *A váradí zsidóság története (Istoria evreimii orădene)*, Nagyvárad, 1912, p. 7-11 (Apud Tereza Mózes, *Evreii din Oradea*, Editura Hasefer, București, 1997, p. 97-98)

³ Tereza Mózes, *op.cit.*, p. 98

altfel spus înscriindu-l, sub raport economic și urbanistic, în modernitate.

Ar putea fi readuse în actualitate și alte asemenea aprecieri, însă, cu acest prilej, am considerat că sunt destul de edificatoare și cele pe care le-am invocat deja.

Sunt convins că în lucrările și intervențiile din cadrul conferinței va fi reliefat, cu argumente convingătoare, aportul comunităților evreiești la evoluția altor așezări din Europa Centrală, creându-se astfel o imagine mai cuprinzătoare asupra destinului istoric al unei etnii cu spirit constructiv și o mobilitate exemplară în ceea ce privește alinierea pe direcțiile viitorului.

Mulțumindu-vă pentru participarea la această activitate științifică, cu deosebire oaspeților din străinătate, București și Cluj-Napoca, avem certitudinea că se va realiza un benefic schimb de idei și convingeri, în avantajul cercetării istorice.

Prof. univ. dr. Antonio FAUR,

Președintele Comitetului de
organizare a Conferinței

*Distinși invitați,
Stimați participanți,*

Am astăzi, la *cea de-a doua ediție* a unei apreciate conferințe internaționale, care se desfășoară sub auspiciile Universității din Oradea, ocazia de a vă adresa un salut colegial și a ura acestei manifestări un succes deosebit, așa cum l-a avut și cea din anul precedent. Constat, cu bucurie, că și de această dată sunt prezente în sală personalități cu recunoscută competență din domeniul de referință atât din țară (București, Cluj-Napoca și Oradea), cât și din străinătate (Montpellier, Prešov și Miskolc).

Așa cum am afirmat și cu alte împrejurări, sunt de apreciat aceste activități inter-universitare, de valorificare a unor rezultate ale travaliului științific, de transmitere a noi descoperiri care merită să fie cunoscute de concetățenii noștri. De aceeași însemnătate, în context european actual, este și colaborarea dintre universitățile și centrele științifice din fostele țări asupra cărora influența și controlul sovietic au avut efecte inhibante, mai ales sub raportul comunicării libere și nestingerite de idei. În ultimii ani s-a pus, în mod programat, problema colaborărilor între specialiști, în beneficiul științei, al circulației ideilor și experiențelor, al istoriei relațiilor interumane. Din această perspectivă, consider că întâlnirea noastră de astăzi este nu numai necesară, ci și binevenită.

Am reflectat asupra problematicei conferinței, de o evidentă actualitate, mai cu seamă că, în ultima vreme, cel puțin în spațiul nostru de extensiune universitară, au fost ignorate temele legate de istoricul minorității evreiești, cu excepția tragediei trăite de aceasta în timpul Holocaustului, a cărei memorie este, pe bună dreptate, deosebit de activă. În pofida faptului că orașe importante din vestul României – ca Timișoara, Arad, Oradea și Satu Mare – poartă marca arhitecților și întreprinzătorilor evrei

din secolele XIX-XX, totuși locuitorii acestora nu sunt informați, așa cum ar fi firesc, asupra acestei realități incontestabile. Așadar, pentru cunoaștere, în primul rând, cercetătorii și istoricii au o îndatorire presantă, demersul Dvs. de acum înscriindu-se într-un răspuns adecvat la această cerință științifică.

Am amintit deja orașul Oradea, în sensul că evoluția sa economică și urbanistică a fost impulsionată de personalități provenite din rândul Comunității evreilor. Comerțul, finanțele, industria, cultura, arhitectura și alte domenii au constituit un teren propice de afirmare a Comunității evreiești, fapt pe care, sunt convins, îl veți reliefa, într-o manieră profesională, în lucrările și desbaterile din cadrul prezentei Conferințe.

Închei, mulțumind celor care și-au găsit timp și au efectuat eforturi pentru a participa, cu lucrări originale și puncte de vedere interesante, la evenimentul științific de astăzi. Doresc, totodată, ca sejurul Dvs. la Oradea să fie unul de bună amintire.

Prof. univ. dr. Cornel ANTAL,
Rectorul Universității din Oradea

*Stimați oaspeți,
Stimați colegi,*

După o primă experiență reușită anul trecut, suntem, iată, în situația fericită de a deschide a doua ediție a sesiunii dedicate culturii, contribuției istorice evreiești la spațiul istoriei centrale, spațiu care a fost definit în mai multe feluri, dar cele mai autorizate puncte de vedere exprimate n-au putut ocoli trăsătura conferită de prezența și contribuția evreilor la individualizarea sa, adesea într-un regim concurențial cu cele ale populației germane, între burgheziile (elitele) celor două grupuri etnice și religioase instituindu-se o competiție benefică, degenerată, din păcate, în antisemitismul care a alimentat doctrina nazistă, cu consecințele nefaste pe care le cunoaștem.

Pentru noi, cei preocupați de istoria acestor locuri este greu să ne imaginăm cum ar fi putut arăta Oradea în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și în prima jumătate a secolului al XX-lea, fără contribuții evreiești materializate în industrie, comerț, bănci, urbanism și construcții edilitare, multe dintre ele relevate de lucrări publicate în limbile română, maghiară, engleză. Prin gradul de cultură, prin spirit antreprenorial deosebit, prin resursele financiare pe care le-au mobilizat, printr-o excelentă sincronizare cu spiritul epocii, evreii orădeni au constituit un veritabil factor de progres care au imprimat Oradei câteva trăsături identitare: modernitatea, spiritul cosmopolit european, toleranța într-un spațiu prin excelență multicultural, spiritul comunitar.

Din nefericire, atât de prezenta în viața orașului a comunității evreiești a fost, după cum știm, brusc și brutal destructurată, în condițiile instituirii dominației naziste asupra Europei Centrale, în anii celui de-al doilea război mondial când, ne aducem aminte de fiecare dată cu durere, la Oradea a funcționat un mare ghetou, în care au fost internați evreii din oraș, din zonă și din regiuni mai îndepărtate, înainte de a fi trimiși

în lagărele morții, de unde mulți nu s-au mai întors vreodată, între ei lideri importanți ai comunității, industriași și comercianți care aduseseră, decenii la rând, un binemeritat prestigiu orașului lor.

La lovitura dată de politica antisemită nazistă, acceptată pe teritoriul său de Ungaria, se adaugă o alta, primită prin naționalizarea înfăptuită în 1948 de regimul comunist din România. Două lovituri din al căror șoc comunitatea evreiască orădeană, atât de frumos și de eficient prezentă în viața urbei, și-a revenit cu greu, membrii ei fiind nevoiți să ia în considerare oportunitățile care i se ofereau de a-și căuta posibilități de existență în alte spații ale Terrei. A rămas doar o restrânsă dar foarte înimoasă comunitate, care și-a asumat misiunea deloc ușoară de a păstra în memoria colectivă a urbei prezența cu un înalt sens civilizator a evreilor orădeni. Alături de membrii ei, tot mai mulți locuitori ai orașului recunosc și prețuiesc contribuția vizibilă sau mai puțin vizibilă a evreilor la dezvoltarea Oradei, la formarea spiritului de toleranță și de civilitate care i-au fost și ne place să credem că îi mai sunt proprii.

Iar în această nevoie de recuperare și de alimentare a unei memorii colective, în același timp fericită și dureroasă, se încadrează la loc de cinste conferința de față, care se vrea a fi perpetuată, înscriind Oradea și Universitatea noastră într-o suită de locuri și instituții ale evocării istoriei evreiești.

De aceea, în calitatea pe care o am, de prorector cu Relațiile internaționale, de istoric în egală măsură, nu pot decât să salut acest eveniment științific și cultural major și să-i asigur pe organizatori de aprecierea noastră și de susținerea ei necondiționată pe care conducerea Universității din Oradea o acordă perpetuării ei.

Doresc succes lucrărilor Conferinței și o ședere plăcută participanților neorădeni în orașul nostru.

Mulțumesc,

Prof.univ.dr. Barbu ȘTEFĂNESCU,
Prorector cu Relațiile Internaționale, Universitatea din Oradea

Stimate domnule rector Cornel Antal,
Stimate domnule președinte Aurel Vainer,
Stimate domnule președinte Felix Koppelman,
Dragi colegi,
Dragi studenți,

Îmi este agreabil să vă aduc salutul președintei Universității Paul Valéry din Montpellier, doamna Anne Fraïsse și a colegilor mei de la « Centrul de Cercetări Interdisciplinare în Științe umane și sociale » (*Centre de Recherches Interdisciplinaire en Sciences humaines et sociales*) (C.R.I.S.E.S.) de la această universitate și de la “Școala de Înalte Studii ale Iudaismului” (*Ecole de Hautes Etudes du Judaïsme*) din Franța. În numele lor, și al meu personal, țin să felicit pe organizatorii acestei Conferințe internaționale, în special pe profesorul Antonio Faur, care nu au precupețit nici un efort pentru a asigura succesul acestei a doua sesiuni științifice de la Oradea consacrată istoriei evreilor.

Conferința care ne reunește astăzi se anunță sub cele mai bune auspicii datorită faptului că ea răspunde la patru intenții laudabile.

Prima este alegerea unui subiect căruia istoricii contemporanești îi cunosc importanța, dar care din varii motive legate în special de caracterul regimurilor totalitare ale unui un trecut apropiat în această parte a Europei, nu a permis să fie tratat până în prezent cu atenția cuvenită. Într-adevăr contribuția evreilor la dezvoltarea urbană în Europa centrală constituie o problemă care a fost mult timp delăsăată, marginalizată, și atunci când ea a fost abordată chiar parțial, a fost denaturată și deformată.

A doua intenție este perspectiva comparativă a analizelor și a investigațiilor: situațiile din Oradea și Bihor cărora le sunt consacrate – și este perfect legitim - majoritatea comunicărilor, sunt puse față în față cu acelea privind alte așezări făcând parte dintr-o largă arie geografică, din Ungaria vecină și din Regat.

A treia intenție și cred că aici găsim originalitatea acestei întâlniri – este de a confrunta aspecte diferite și complementare: de la domeniul privilegiat al patrimoniului arhitectural din Oradea, la învățământ, la activități economice (printre care comerțul și profesiunea de tipograf), la organizațiile asociative (cele feminine, rareori examinate), la viața politică (prin oglinda presei evreiești), și până la domeniul artistic și literar (prin reliefa rolului pictorilor și poezilor evrei la mișcările de avangardă). Sunt convins că diferențele de concepții care stau la baza diferitelor cercetări, diferențele de vocabular, diferențele metodologice și a instrumentelor de lucru, vor permite un bogat schimb de experiență.

A patra intenție, este întâlnirea dintre universitari avertizați, a căror opere, unele deja de referință, sunt apreciate și recunoscute, cu tineri cercetători, autori ai unor lucrări deja promițătoare, această întâlnire fiind o garanție pentru un dialog original și fecund.

Volumul actelor acestui colocviu care se adaugă la volumul actelor Conferinței internaționale din anul trecut, “Situația evreilor din Europa centrală la sfârșitul celui de-al doilea război mondial (1944-1945)”, va trebui considerat ca un al doilea rezultat valoros al noului *Centru de cercetare a istoriei evreilor “Eva Heyman”*, care va fi inaugurat oficial într-un viitor apropiat. Astfel, pe harta universităților europene care posedă laboratoare de studii iudaice apare de acum înainte și numele Universității din Oradea: răspuns la o necesitate științifică și culturală, această creație reprezintă și o “reparație” istorică, un omagiu adus memoriei unei comunități nimicite în marea ei majoritate în tragedia Shoahului, la Auschwitz, și care a constituit până în tragica primăvară a anului 1944, o treime din populația acestui fumos oraș.

“L’histoire est sociale toute entière par définition” declara Lucien Febvre. Această formulă a istoricului francez presupune o deschidere a istoriei spre alte discipline, spre sociologie, dar și spre antropologie, demografie, relații internaționale, sociolingvistică, științele politice și ale comunicării, religie și

cultură. Și abordarea istoriei evreilor, mult timp neglijată în lumea universitară, trebuie să țină seama de această deschidere, punând accent pe aspectele interdisciplinare. Din acest punct de vedere, pot să vă asigur de concursul “Centrului de Cercetări Interdisciplinare în Științe umane și sociale” (C.R.I.S.E.S) din Montpellier, și de Școala de Înalte Studii ale Iudaismului, în colaborarea științifică cu noul *Centru de cercetare a istoriei evreilor “Eva Heyman”* căruia îi urez reușită deplină în concretizarea obiectivelor sale.

Prof. univ. dr. Carol IANCU,

Universitatea Paul-Valéry Montpellier 3

Directeur d'études du Centre de Recherches Interdisciplinaires en

Sciences Humaines et Sociales de l'Université Paul-Valéry

Montpellier 3

Directeur de l'Ecole des hautes Etudes du Judaïsme

*Domnule rector,
Domnule prorector,
Distinși membri ai Corpului profesoral din Oradea, din țară și din
străinătate*

Acum, iau cuvântul ca invitat, dar mai târziu voi avea și o comunicare științifică, ca partener la această manifestare, organizată de Universitatea din Oradea împreună cu dl. Felix Koppelman, colegul meu și președintele Comunității Evreilor din Oradea. Când mi-a propus dacă aș fi de acord, am răspuns categoric „DA”, așa că, în această calitate de partener, vă mulțumesc foarte mult. Dumneavoastră ați făcut treabă, iar noi am fost doar cu aplauzele.

Aici, la Oradea, realizați o activitate excelentă. Adeseori, v-am pomenit în luările mele de cuvânt referitoare la prezența istorică a evreilor în România de astăzi, care este preluată și dusă mai departe de neevrei. Cel mai bun exemplu îl găsim în această Școală de istorie de la Oradea, care organizează a doua sesiune privind rolul și contribuția evreilor din Europa Centrală.

Efecte și influențe ale acestei prezențe a evreilor în Europa Centrală au putut fi adesea regăsite în viața economică, culturală, socială și chiar politică.

Un exemplu ca Universitatea din Oradea nu este singular. L-am constatat recent la Mediaș, la Festivalul de Artă Cinematografică Evreiască din țările Europei Centrale.

A fost un autentic succes, cu numeroase filme bune. Noi am participat la festivitatea de închidere, la invitația regizorului Radu Gabrea, directorul Festivalului, care a realizat și câteva filme pe teme evreiești. Festivalul a fost un moment revelator referitor la interesul lumii românești și al minorităților naționale de astăzi pentru cunoașterea istoriei evreilor și a recunoașterii contribuțiilor acestora în diverse domenii.

Tema dumneavoastră este foarte generoasă. Deși am crezut inițial că vom vorbi numai de urbanism, voi reveni, mai târziu, cu o comunicare despre câteva elemente de contribuție a evreilor la dezvoltarea urbanistică a României, cu valabilitate și pentru Europa Centrală.

Am observat că, în cadrul intervențiilor, se va vorbi și despre economie, artă, cultură. Într-adevăr, în toate acestea regăsim evrei, de-a lungul istoriei.

Doresc să amintesc ceva interesant. În Parlamentul României activează, ca deputat, profesorul Vasile Soporan, fost prefect al Clujului, care a scris o carte extrem de interesantă despre o industrie care s-a născut în România Mare, imediat după Primul Război Mondial, la inițiativa unui tânăr evreu venit din Slovacia.

Este vorba despre Industria Sârmei de la Câmpia Turzii, care dăinuie și astăzi. După cum știți prea bine, în istoria marilor industrii românești, Industria Sârmei din Câmpia Turzii este un caz distinct, a cărui reușită se datorează fiului unui mic fabricant evreu de cuie, venit din Slovacia, care a spus: ”eu trebuie să vin în România întrucât aici este o piață de viitor, aici se vor întâmpla miracole!”.

Într-adevăr, el a venit cu această idee. Se prezintă la președintele român al unei bănci importante din Cluj și, împreună cu un inginer german, pun la cale nașterea acestei întreprinderi, care a obținut un loc semnificativ în Industria României.

De ce a venit deputatul și profesorul Soporan la mine? „Domnule Vainer, m-ar interesa informații despre evreii care au pierit în Holocaust. Acest cetățean, evreu român venit în România Mare, alege, după Dictatul de la Viena, să rămână la Cluj și apoi, din nefericire, ia calea Auschwitz-ului, de pe care nu s-a mai întors. Vreau să știu care a fost destinul lui.”

Această industrie dăinuie și astăzi. Un lucru este relevant : inginerul evreu, om de afaceri, nici măcar nu a fost acționar la Industria Sârmei! A fost manager de la început până la sfârșit, fără să fie implicat în proprietate.

Mergeți la Reșița - mai dăinuie și astăzi, în amintire, o comunitate evreiască care a trăit într-o bună simbioză cu locuitorii români, germani și de alte etnii. Acolo s-a dezvoltat industria al cărui proprietar nu era nimeni altul decât evreul Max Auschnitt, care a reușit să îl atragă în această companie pe Regele Carol al II-lea.

În felul acesta, Reșița capătă putere și devine furnizorul principal pentru industria militară română, înainte de cel de-al II-lea Război Mondial. Industria de la Reșița mai există, iar Max Auschnitt a fost cel care a dus-o mult, mult, mai departe.

Sigur, prezența evreilor a fost foarte perceptibilă în economie : oameni de comerț, oameni de industrie, oameni de bănci, care au dus la înflorirea capitalistă a României, dintre cele două Războaie Mondiale.

În acest context, crearea târgușoarelor evreiești în România, *Shtetl-uri* se numesc, a reprezentat un moment deosebit.

Nu sunt istoric, dar am încercat să îmi explic : România trecea de la economia feudală la economia capitalistă, avea nevoie de oameni care să miște, să agite viața economică. Atunci au fost chemați evreii din Polonia, Galiția, Rusia și au înființat aceste Shtetl-uri, cu o concepție de dezvoltare urbană extrem de interesantă. Sigur, în timp, unele dintre acestea au devenit altceva.

Să luăm, de pildă, dezvoltarea urbană a Capitalei României, București, în perioada dintre cele două războaie. Astfel, în anii '30 – '40 apar clădirile de tip "Blockhaus". Aceste blocuri de locuit, "cutiile de chibrit", cum le mai spunem după modelul comunist, dar deosebindu-se esențial și având tot confortul, au fost promovate intens, cu o prezență activă a arhitecților evrei.

De asemenea, în perioada comunistă a existat ISPROR – Institutul pentru dezvoltare orășenească, urbană. Acest institut a fost condus de un mare arhitect evreu - Gustav Gusti, profesor la Universitatea de Arhitectură din București.

Desigur, dezvoltarea urbană s-a făcut după modele venite din EST la data aceea și nu din VEST.

Cel mai cunoscut arhitect evreu a fost Marcel Iancu, un important pictor și om de artă. Eu am locuit timp de nouă ani în

casa cumnatului meu din str. Cornelia nr. 5. A fost o construcție cu două apartamente gemene – un tată și o mamă dau celor doi fiice câte o casă. Există o carte întreagă despre creația lui Marcel Iancu, apărută în 2011 la Editura “Hasefer” a Federației Comunităților Evreiești din România.

Am prezentat un exemplu, dar au fost mulți alți arhitecți. Despre implicarea evreilor în artă și cultură nu mai vorbesc, ar fi necesare zile întregi.

Am fost un frecventator fidel al orașului Oradea în anii pre-revoluționari, cel puțin o dată pe lună. În voiajurile mele de 2-3 zile să țin lecții de marketing, umblam prin Oradea și nu mi-am dat seama de unde este toată frumusețea urbanistică orădeană. Luați, de exemplu, tot ansamblul central, Primăria, Prefectura, Bisericile, Sinagogile.

Apoi, să vorbim despre dezvoltarea urbană în mediul religios. În afară de catedrale, biserici, a apărut Sinagoga evreiască – care a fost un loc de dezvoltare urbană extrem de interesantă.

Astăzi, domnul președinte Felix Koppelman m-a invitat să vizitez șantierul de refacere a obiectivului “Sinagoga Mare din Oradea”. Mai există și un alt proiect, Sinagoga Neologă, dar aici a fost ARTĂ, construcție, muncă, bani aduși de evreii din Oradea și veți vedea, probabil la anul sau peste doi ani, va fi reinaugurarea și va deveni un adevărat monument de urbanistică al prezentului oraș de pe Criș.

În toate orașele din Moldova sau din Regat veți găsi pe lângă o biserică frumoasă și o sinagogă. Aceasta era o dezvoltare urbană conceptuală.

Nu doresc să intru în detalii, dar gândiți-vă : o așezare urbană cât de modestă, Shtetl-ul, implica : sinagogă, școală, baie comună, cimitir. Toate aceste instituții erau minimale, dar baia, care era un loc de civilizație, a apărut cu dezvoltarea acestor Shtetl-uri și multe altele.

Mă opresc aici, dar vreau, din nou, să-i felicit pe organizatori și să le mulțumesc pentru dedicarea lor spre acest

subiect. Cred că munca dumneavoastră trebuie să fie cât mai mult răspândită, diseminată. Continuați!

Este frumos, aveți subiecte reale și lumea trebuie să le cunoască! Nu trebuie să vină doar de la noi, din cunoașterea evreiască. Sunt aceste centre care produc, cu neevrei, dovezi despre existența evreilor și contribuția lor la cultura și civilizația română.

Vă mulțumesc foarte mult și vă urez mult succes în continuare.

Dr. Aurel VAINER,

Președinte al Federației Comunităților Evreiești din România,
Deputat în Parlamentul României,
Cercetător științific Gr. I

*Onorat prezidiu, stimată asistență,
Doamnelor și domnilor colegi,*

Doresc, în primul rând, să-mi exprim gratitudinea pentru invitația de a participa la această manifestare științifică, în atât de primitorul mediu universitar orădean.

Această a doua reuniune, pe teme legate de istoria și civilizația evreiască, este semnul unei continuități și marchează începutul unei linii de preocupare academică în cadrul Universității din Oradea.

Importanța unor astfel de manifestări este evidentă. Nu pot să nu vă împărtășesc emoția mea, că, tocmai în aceste zile, se împlinesc 20 de ani de la prima reuniune academică, pe tema istoriei evreilor din România, pe care am avut onoarea s-o organizez în cadrul Universității Tel Aviv. Era la scurtă vreme după “căderea cortinei de fier”, inclusiv în spațiul academic, care a permis întâlnirea unor cercetători din România, Israel, USA și Europa Occidentală.

Aș dori să-mi exprim și satisfacția pentru subiectul ales de dumneavoastră, de o importanță deosebită, atât în istoria evreiască, cât și în cea europeană, subiect mai mult decât relevant aici, în acest centru urban, în care creativitatea, inițiativa, vitalitatea populației evreiești și-a pus amprenta pe fizionomia sa. Oradea prezintă, în acest context, concretizarea unei ecuații culturale, ce are ca termeni fundamentali: evreii, urbanismul și Europa.

În același timp, o asemenea manifestare, aici, la Oradea, are importante valențe morale, semnificând un omagiu pentru o populație pașnică, pe care Holocaustul a scos-o din normalitatea sa istorică, trimițând, pe cei mai mulți din membrii ei, pe drumul fără întoarcere, spre Auschwitz-Birkenau.

Oricare trecător atent prin Oradea de astăzi poate vedea vestigiile activității unor arhitecți, ingineri, artiști plastici,

comanditari evrei. Aceștia au fost purtătorii unui model cultural european, ce a întărit atmosfera occidentală a metropolei din nord-vestul României.

Firește, acest fenomen al prezenței evreiești este prezent și în alte zone ale României.

S-au amintit aici numele unor valoroși arhitecți, a căror activitate este relevantă pentru evoluția urbană în România. Eu aș dori să relev un fapt cu valoare simbolică, mai puțin cunoscut, și mai puțin amintit. Ateneul Român, emblema capitalei României, a fost realizat la sfârșitul anilor 80 ai secolului al XIX-lea, prin colaborarea arhitectului francez Albert Galleron și a arhitectului evreu român, Leonida Negrescu. Acesta din urmă a proiectat cea de-a doua componentă a Ateneului, cunoscută sub numele de Sala Pinacotecii. Poate nu este lipsit de relevanță, chiar dacă ieșim din spațiul urban, că același Negrescu este cel care realizează, la cererea Ministrului Instrucțiunii Publice, proiectul tip de școală rurală, în 1905.

Mai puțin se vorbește de rolul inginerilor-constructori, care sunt și ei prezenți în modernizarea urbană. Nu mă voi opri decât la un alt caz cu valoare de simbol. Inginerul Emil Calmanovici, cu studii de specialitate în prestigioasa Politehnică din München, este autorul unor importante edificii, blocuri de locuințe, sanatorii, construcții industriale. Își va găsi sfârșitul în închisorile regimului comunist din România, fiind unul din acuzații principali în procesul Lucrețiu Pătrășcanu.

Dar influența la definirea unei fizionomii moderne a fost și rezultatul activității a zeci de meșteșugari anonimi, ce și-au adus contribuția modestă la opera de modernizare a României.

Aș dori să subliniez importanța acestei întâlniri științifice, în efortul general de a cunoaște și recunoaște contribuția “celui de alături”, componenta majoră a coagulării valorilor autentice democratice. În acest context, aș dori să menționez contribuția instituțiilor pe care le reprezintă aici.

Școala Națională de Studii Politice și Administrative (SNSPA), angrenată într-un efort didactic de formare a viitoarei

elite politice a României, acordă o atenție deosebită construcției unui tip de gândire deschis spre “cel diferit”. În acest context, SNSPA a organizat un masterat pe problematica minorităților etnice și religioase. În cadrul acestuia își găsește loc, în mod firesc, și prezentarea minorității evreiești. De asemenea, în cadrul SNSPA se organizează cursuri, atât la nivel de master, cât și universitar, despre problematica Holocaustului.

De asemenea, ca director al Centrului pentru Studiarea Istoriei Evreilor din România sunt profund interesat în consolidarea și lărgirea cercetării, de tip academic, privind trecutul evreo-român. Sunt preocupat de formarea și afirmarea tinerei generații de cercetători în domeniu. Astfel, avem printre cercetătorii Centrului trei cercetători sub 35 de ani, cu titlul de doctor. În același timp, încercăm să facem cunoscută și, în același timp, să coroborăm- activitatea unor tineri cercetători ai istoriei evreilor din diverse centre academice. În acest context, pregătesc un volum de studii, cu fragmente de lucrări de doctorat, în pregătire, sau susținute în ultimii doi ani.

Este un motiv de mare satisfacție că, în acest efort de afirmare a acestei discipline, a istoriei evreilor din România, ne întâlnim cu contribuția lăudabilă a numeroase structuri universitare, între care și Facultatea de Istorie, Relații Internaționale, Științe Politice și Științele Comunicării a Universității din Oradea.

Garanția succesului este să fim împreună, mai concret să ne cunoaștem, să colaborăm și să dezbatem deschis, în spirit academic, diversele aspecte de interes comun.

Prof. univ. dr. Liviu ROTMAN,

Școala Națională de Studii Politice și Administrative - București,
Directorul Centrului pentru Studiarea Istoriei Evreilor din
România - București

*Domnule rector,
Domnule președinte al Federației Comunităților Evreiești din România,
Distinși istorici din țară și străinătate,
Stimați colegi*

Este o onoare pentru instituția noastră de a fi parteneri cu Universitatea Oradea, Facultatea de Istorie, Relații Internaționale, Științe Politice și Științele Comunicării, Departamentul Istorie, la organizarea unei manifestări științifice de anvergură internațională. Motivele colaborării se sprijină, însă, pe mai multe argumente.

Unul este acela al subiectului. Se discută destinul lumii evreiești orădene în epoca modernă și contemporană, de fapt a unei comunități etnice care după consolidarea pe toate planurile vieții în zonă, s-a implicat în susținerea efortului de trecere a orașului spre modernitate.

Al doilea motiv, are la bază respectul nostru față de un om, Tereza Mozés, care în viața Muzeului Țării Crișurilor a însemnat foarte mult. Datorită acesteia, *Secția de etnografie* s-a impus în peisajul muzeelor din România, chiar și în plan internațional, tocmai prin faptul că, împreună cu colectivul de muzeografi de atunci, a reușit să impună un model de organizare a depozitelor și de concepere a inventarelor, precum și o expoziție permanentă, care au devenit reper pentru muzeografia românească din a doua jumătate a secolului al XX-lea.

Și, un alt motiv, este acela al relației exemplare cu Comunitatea evreilor din Oradea și, implicit, din România. Împreună derulăm un proiect ce are drept finalitate constituirea *Muzeului de istorie a evreilor din Oradea și Bihor*, ca și secție a muzeului orădean, în Sinagoga de pe strada Primăriei, care astfel va fi restaurată și introdusă într-un circuit muzeal, respectiv cultural-științific autohton și european, deopotrivă. Desigur,

intenția noastră comună, în cazul din urmă, este de a oferi o perspectivă de abordare a istoriei evreilor cu obiectivitate și contextual, în egală măsură, știut fiind că existența acestora în Europa Centrală și de Sud-Est a fost legată, în secolele XIX-XX, de Imperiul Habsburgic, Imperiul Austro-Ungar, Regatul României, Republica Populară și Socialistă România, Republica România.

Luând în considerare ideile exprimate mai sus, nu putem decât să salutăm și să susținem o inițiativă, aflată acum, la a doua ediție, dar care, în esența ei, are un unic scop: relevarea adevărului istoric.

Prof.univ.dr. Aurel CHIRIAC,
Director - manager Muzeul Țării Crișurilor

*Domnule rector,
Domnule președinte al Federației Comunităților Evreiești din România,
Distinși istorici din țară și străinătate,
Stimați participanți,*

Mărturisesc că, pentru mine, ziua de astăzi este o adevărată sărbătoare, deoarece văd atâta interes și profesionalism pentru istoria evreilor din Europa Centrală și, în acest context, pentru cei din părțile bihorene, care au contribuit la evoluția orașelor, la modernizarea lor sub toate raporturile.

Această ediție a Conferinței internaționale organizată de Universitatea din Oradea, printr-o exemplară angajare a domnului profesor universitar dr. Antonio Faur, fapt pentru care îi adresăm sincere mulțumiri, are ca tematică un aspect esențial al istoriei unor comunități evreiești, prea puțin reliefată, după părerea noastră, până acum. Remarc, așadar, o tendință pozitivă în activitatea de recuperare a ceea ce a fost important în trecutul locuitorilor evrei din această zonă a Europei.

Ca participant, cu modestele noastre mijloace, la organizarea acestei manifestări de prestigiu, cu un cert ecou în viața cultural-științifică a orașului și județului nostru, dar nu numai, am observat faptul că, în pofida unor dificultăți materiale de moment, este posibilă realizarea unei întâlniri științifice de înaltă ținută, cu o prezență de mare autoritate, cum este cea de astăzi, din această sală.

Sunt bucuros că am prilejul să-mi exprim sentimentele de grațitudine pentru universitarii veniți de la Montpellier (Franța), Prešov (Slovacia) și Miskolc (Ungaria), ca și pentru cei de la București, Cluj-Napoca și Oradea.

Nu mă îndoiesc că, prin lucrările Dvs., ca și prin dezbaterile științifice în legătură cu acestea, se va reactualiza o problemă, diversă și semnificativă, care să facă mai bine cunoscut rolul

comunităților evreiești în trecutul unor orașe de seamă ale Europei Centrale, în economia, cultura și arhitectura acestora.

Dacă am face o trimitere concretă la realitățile locale de această factură, atunci, permiteți-mi ca să constat, cu cea mai mare obiectivitate, că „urmele” activităților desfășurate de predecesorii mei evrei în orașul de pe Crișul Repede sunt vizibile, mai cu seamă în partea veche a acestuia, pe străzile principale, unde întâlnești, la tot pasul, câte un edificiu, declarat monument de arhitectură, care a fost conceput de arhitecți evrei, pentru întreprinzătorii evrei. Acesta este unul dintre cele mai evidente adevăruri. Dar nu singurul, fiindcă nu se poate scrie despre industria, finanțele și presa orașului nostru, cu deosebire în epoca modernă, fără să se consemneze contribuția locuitorilor evrei, spiritul lor inventiv, capacitatea de a intui sensul viitorului și de a acționa, cu tenacitate, pentru înscrierea urbei noastre pe coordonatele acestuia.

Asemenea tradiții nu pot fi nici ignorate, nici ocolite, de cercetarea istorică preocupată de restituirea întregului adevăr despre modul cum s-au implicat evreii în viața societății, pe care și-au dorit-o, întotdeauna, cât mai bogată în realizări de ordin material și spiritual. Progresul a fost, incontestabil, unul din obiectivele tutelare ale elitei evreilor din cele mai vechi timpuri și până astăzi.

Am convingerea că, prin sprijinul generos și constant al Universității din Oradea, vom putea să introducem în circuitul contemporan de informații o multitudine de date exacte despre trecutul evreilor, prea multă vreme și pe nedrept uitat, dacă ne gândim la județul nostru. Este un demers pozitiv, demn de aprecieri și care va beneficia de o promptă audiență publică. Îngăduiți-mi ca, în finalul intervenției mele, să urez un succes deplin lucrărilor conferinței, pe care le-am dori editate într-un volum similar cu cel al conferinței internaționale din anul precedent, apărut în condiții tipografice deosebite și având un conținut remarcabil.

Vă mulțumesc pentru atenție.

Ing. Teodor Felix KOPELLMANN,
Președintele Comunității Evreilor din Oradea

I.
ARHITECTURĂ, ÎNVĂȚĂMÂNT,
CULTURĂ

CONTRIBUȚIA ARTIȘTILOR ȘI SCRIITORILOR EVREI DIN ROMÂNIA LA MIȘCAREA DE AVANGARDĂ: CAZUL LUI TRISTAN TZARA ȘI B. FUNDOIANU / BENJAMIN FONDANE

Carol IANCU

1. PICTORI EVREI: DE LA ARTA MILITANTĂ LA ARTA MODERNĂ ȘI LA AVANGARDISM

La mijlocul secolului al XIX-lea, doi pictori de origine evreiască s-au evidențiat prin importanța operele lor. Constantin Daniel Rosenthal (1820-1851) s-a făcut cunoscut în special prin două tablouri alegorice „România revoluționară” și „România rupându-și cătușele pe Câmpia Libertății” (1849), și prin statuia Libertății ridicată în curtea Prefecturii din București. El a inaugurat atunci o artă militantă pusă în serviciul ideilor Revoluției „primăverii poparelor”. Patriotismul lui Rosenthal a mers până la sacrificiul vieții sale: după cum se știe, arestat la Budapesta, el a refuzat să-și denunțe camarazii care l-au trimis să distribuie manifeste revoluționare în Transilvania. „Valahia este patria mea, iar tu ești prietenul meu!”: iată ce a declarat Rosenthal unuia din fruntașii revoluției din 1848, C. A. Rosetti. Acesta, la rândul său, i-a adus un omagiu, subliniind rolul evreilor în revoluție: „În ce privește plata, este foarte adevărat că Israeliții m-au plătit. Ei m-au plătit strângându-mi frățeste mâna când eram pe pământul exilului; ei m-au plătit chiar cu sângele lor; căci, sunt de-acum șase ani, de când unul dintre ei și-a dat viața pentru patria mea ”¹.

¹ Cf. Carol Iancu, *Evreii din România (1866-1919). De la excludere la emancipare*, Ediția a III-a, revizuită de autor, cu o „Bibliografie cronologică a chestiunii

Un alt pictor revoluționar a fost Barbu Iscovescu (Baruh Iehuda Ițcovici) (1816-1854): el a pictat portretele șefilor Revoluției din 1848 în Valahia și Transilvania, printre care Gheorghe Magheru, Nicolae Golescu și Avram Iancu, și a conceput drapelul revoluționarilor pe care scria „*Dreptate, Frație*”. El a participat activ la revoluție, iar după eșecul ei, a trebuit să părăsească țara și a murit în exil la vârsta de 38 de ani.

În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX alți artiști plastici evrei s-au remarcat prin lucrări pline de lirism în reproducerea peisajelor românești, și prin angajamentul lor în diferite curente artistice.

Nicolae Vermont (1866-1932), născut la Bacău, fiul lui Iosef Grünberg, profesor de limbi străine și negustor de materiale de construcție, a fost primul student evreu al Școlii de Arte frumoase din București unde l-a avut ca profesor pe Theodor Aman. A studiat de asemenea la München și la Paris. Opuându-se conformismului academic, el a fost partizan al mișcării de înnoire a grupului „pictorilor independenți” (în 1896 a participat la organizarea „Expoziției Independenților”). El s-a numărat printre fondatorii societății „Tinerimea artistică”, iar în pictura de peisaj a fost apropiat de viziunea lui Nicolae Grigorescu.

Iosif Iser (1881-1958) care și-a făcut studiile la Paris, inițial inspirat de curentul expresionist, a fost reprezentantul unei arte militante care, în special prin desene satirice a denunțat nedreptățile sociale, acordând un loc privilegiat represiunii brutale a răscoalei țărănilor din 1907. Autor al unui mare număr de caricaturi, colaborator al periodicelor socialiste *Facla* și *Adevărul*, el a

evreiești (1861-1919)” completată până în anul 2008. Cuvânt înainte de Dr. Aurel Vainer, Prefață de Prof. Dr. Andrei Marga, București, Hasefer, 2009, p. 52. Vezi și : Adrian Niculescu, „C. A. Rosetti, les Juifs et la présence juive dans Pruncul Român, premier journal libre roumain (1848)”, in Carol Iancu (sous la direction de), *Permanences et ruptures dans l'histoire des Juifs de Roumanie (XIXe-XXe siècles)*, Université Paul Valéry, Montpellier, 2004, p. 51-66; Adrian Niculescu, *Aux racines de la démocratie en Roumanie. „Pruncul Român”: premier journal libre roumain – chronique de la Révolution valaque de 1848*. Avant-Propos de Florin Constantiniu et Préface de Carol Iancu, Cluj, Clusium, 2008, 304 p.

organizat în 1909 o expoziție internațională la București, unde au fost expuse opere ale pictorilor francezi Derain, Galanis și Forain. Bătrâni evrei în rugăciune, peisagii dobrogene și portrete de tătari fac parte din alte teme abordate, mai ales în perioada de maturitate.

Samuel Mutzner (1884-1959) a studiat la București, München și Paris (la celebra Academie Julian), prezentând în 1912, o expoziție la Ateneul român cu picturi realizate în Franța și Algeria. Apropiat de viziunea lui Monnet, el s-a investit după 1923, în tematica satului românesc și a vieții țăranilor.

Arthur Segal (1875-1944), născut la Iași într-o familie înstărită originară din Botoșani, a studiat în Germania, la Berlin unde a fost influențat de impresionismul lui Max Lieberman, și la München unde a cunoscut lucrările pictorului elvețian Giovanni Segantini, dar și în Franța, la Academia Julian din Paris. Între 1902 și 1914, opera sa picturală este caracterizată de tehnica „pointillistă”. În 1910, el a organizat la București o expoziție personală, considerată „prima expoziție de pictură modernă” din „ultima faza a impresionismului”, după cronicarul I. Gruia². În 1914 părăsește Germania, stabilindu-se în Elveția, participând cu lucrări originale atât la expoziții de avangardă în orașul Basel cât și la manifestările celebrului cabaret Voltaire din Zürich. După război revine la Berlin, unde deschide o școală de pictură și este activ în mișcarea de avangardă.

Primul Război mondial constituie o adevărată cotitură, numărul artiștilor evrei se mărește, trei jucând un rol esențial în mișcarea de avangardă europeană: M. H. Maxy, Marcel Iancu și Victor Brauner³.

M. H. Maxy (1895-1971) s-a născut la Brăila, a fost elev la Școala de Arte frumoase din București (1913-1916), iar după

² *Pictori evrei din România (1848-1948)*. Studiu introductiv și selecția lucrărilor de Amalia Pavel, București, Hasefer, 1996, p. 21.

³ Printre alți artiști plastici născuți în ultimul deceniu al secolului XIX, merită să fie menționați: pictorița Nutzi Acontz (1894-1957) și pictorul Max (Mendel Wechsler) Arnold (1897-1946).

Marele Război la care a participat ca combatant, organizează prima expoziție personală la București în 1920, cu tablouri reprezentând scene de război. A studiat și cu Arthur Segal la Berlin unde devine membru al grupării avangardiste germane „Novembergruppe”, expunând la galeriile „Der Sturm” împreună cu Paul Klee și Louis Marcoussis. Reîntors în 1923 la București, se implică în cercurile de avangardă literară, colaborând la revista *Contemporanul*, fondată în 1922 și animată de Ion Vinea și Marcel Iancu, și la revista *Punct* (1924-1925), de orientare constructivistă. În 1925 fondează revista *Integral* care a apărut până în 1928 și în care majoritatea colaboratorilor au fost evrei. Iată ce se putea citi pe prima pagină a acestei reviste: „Revista de sinteză modernă. Organ al mișcării moderne din țară și străinătate. Redacția București: M. H. Maxy, Calea Victoriei 79, et. 1. Redacția Paris: B. Fondane, Ilarie Voronca, Rue Monge 19. Redacția Italia: M. Cosma, Piazza d'Italia 2, Pavia. Colaboratori permanenți: F. Brunea, Victor Brauner, Ion Călugaru, M. Cosma, Irina Codreanu, B. Florian, B. Fondane, M. H. Maxy, Corneliu Mihăilescu, Ștefan Roll, Ilarie Voronca, Tristan Tzara, A.L. Zissu. Partizanii „integralismului”, și în primul rând M. H. Maxy, propuneau o sinteză între constructivism, cubism, expresionism și futurism.

Marcel Iancu (1895-1971), născut la București, pleacă în 1915, după ce a terminat liceul, la Zürich pentru a studia arhitectura. În aceasta localitate elvețiană, el frecventează cabaretul Voltaire, unde se întâlnește cu Tristan Tzara și ia parte la mișcarea dadaistă, cu ilustrații (în primele patru numere ale revistei *Dada*), conferințe, afișe (afișul pentru prima expoziție Dada este prezentat la galeria Han Corray), și măști, pe care le expune împreună cu măștile lui Hans Arp. Cu acesta din urmă și cu Alberto Giacometti creează la Basel în 1919, grupul „Artiștii radicali”. Grupul Dada de la Zürich se dispersează după război, iar Marcel Iancu pleacă la Paris (1920-1922) unde este apropiat de Léger, Le Corbusier și Delaunay, care căutau ca și el structura arhitecturală în artă⁴. După

⁴ Marcel L. Mendelson, *Marcel Janco*, Tel Aviv, Massadah Publishing Company, 1962, p. 10.

ce se întoarce în România, în 1922, colaborează la *Contemporanul* și, sub egida acestei reviste, și împreună cu M. H. Maxy, Ion Vinea și Victor Brauner, organizează în anul 1924, prima expoziție de artă modernă la București. La această expoziție internațională au participat foștii membrii ai mișcării DADA, printre care Jean Arp, Kurt Schwitters, Wiking Eggeling, artiști din avangarda europeană ca Paul Klee, Hans Richter, Lajos Kassak, la fel ca artiștii din România: Brâncuși, Marcel Iancu, M.H. Maxy, Mattis Teutsch, Victor Brauner, Artur Segal și Milița Pătrașcu. Astfel publicul român a putut vedea pentru întâia dată, opere ale artei abstracte, picturi cubiste, constructiviste, asamblaje și colage dadaiste, într-o ambianță suprarealistă tensionată. Marcel Iancu care s-a afirmat și ca arhitect (o serie de imobile în stil modern, concepute de el în perioada interbelică se mai pot vedea la București), a făcut parte, din mai multe grupări avangardiste: „Arta Noua” (1929-1933), „Grupul de artă” și „Criterion”. În 1941 reușește să se stabilească în Palestina, iar cinci ani după crearea statului Israel, în 1953, înființează la Ein Hod un sat al artiștilor. Marcel Iancu, artist de renume mondială, a jucat un rol eminent în viața artistică a Israelului. În luna august 1983, am avut onoarea sa-l cunosc în apartamentul sau din Tel Aviv, acordându-mi cu această ocazie un interviu privind implicarea sa în nașterea mișcării dada. „Opera de artă trebuie să fie aceea care să-l reprezinte și să-l exprime direct pe artist. Dada, ne-a declarat el, a însemnat un țipăt de protest contra violenței, un strigăt pentru salvarea culturii și a tuturor formelor de manifestare artistică. Dada va rămâne ca un simbol al luptei pentru o artă care să-l înalțe pe om”.

Victor Brauner (1903-1966), născut la Piatra Neamț, după studii la Academia de Arte frumoase din București (1919-1921) se face cunoscut prin colaborările sale la revistele de avangarda *Punct* (în numărul din decembrie 1924, reproduce pe copertă un portret devenit celebru al lui Ilarie Voronca) *Unu*, și *Integral*, fiind fondatorul împreună cu Ilarie Voronca, al singurului număr al revistei *75 HP* (1924) consacrat „picto-poeziei”, astfel definită:

„Pictopoezia nu e pictură, pictopoezia nu e poezie, pictopoezia e pictopoezie”⁵. Stabilit la Paris în 1929, el devine una din figurile marcante a suprarealismului.

Revistele de avangardă din București au reunit artiști, poeți și scriitori, care doreau să reînnoiască arta și limbajul ei. Protagonistii au fost în special artiștii și scriitorii evrei, printre care (în afara de cei deja citați): Jacques Hérold, Jules Perahim (1914-2008), Paul Păun (1915-1994), Sașa Pană, I. Ross, Jacques Costin, Lucian Boz, etc.

Unul din centrele mișcării de avangardă din București a fost Librăria Hasefer din strada Karageorgevici, condusă de Henry Steinberg, care merită o monografie, librărie unde se putea găsi reviste moderniste ca *Der Sturm* al lui Herwart Waldenn sau *L'Esprit Nouveau* fondată și condusă de Amédée Ozenfant (1886-1966) și Charles-Edouard Jeanneret-Gris (1887-1965), care a devenit apoi celebru sub numele Le Corbusier, revistă care a apărut la Paris între 1920 și 1925.

2. TRISTAN TZARA: DE LA MOINEȘTI LA ZÜRICH ȘI PARIS, VIA BUCUREȘTI: ITINERARIUL FONDATORULUI DADAISMULUI

Trecerea în revistă a artiștilor plastici evrei din România la mișcările moderniste în general și la avangardism – care implică o adevărată ruptură – în special, ne-a permis să realizăm importanta lor contribuție. Acest constat, așa cum l-am amintit deja, privește și domeniul literaturii, iar originalitatea rolului evreilor români la avangarda literară este ilustrată în primul rând prin persoana lui Tristan Tzara, veritabilul instigator al mișcării DADA, și un reprezentant de elită a mișcării suprarealiste, la începuturile ei. Care a fost itinerariul său?

⁵ Vezi Carol Iancu, « Ilarie Voronca – poet al modernității și al iubirii », *Apostrof*, anul XXII, nr. 6 (253), 2011, p. 8.

a) Destinul unui băiat evreu născut într-un ștetl

Tristan Tzara, cu numele sau adevărat Samuel (Samî) Rosenstock s-a născut în 1896, la Moinești, altadată un *ștetl* evreiesc tipic, descris cu finețe și nostalgie de un alt scriitor de limba idiș și ebraică, Idov Cohn, devenit cetățean israelian sub numele de Idov Cohen, într-un volum de amintiri apărut la Tel Aviv și intitulat *Shiheba ve-Leket*⁶ („*Uitate și adunate*”). În acest *shtetl* cu o veche tradiție sionistă (după Conferința de la Focșani din 30 decembrie 1881 – 1 ianuarie 1882⁷, numeroși evrei din localitate au emigrat în Țara Israelului, acest eveniment fiind la originea expresiei „Din Moinești spre Ereț Israel”), Samuel Rosenstock a primit o educație evreiască tradițională, a fost familiarizat de mic copil cu limba idiș vorbită de părinții săi care i-au sărbătorit ceremonia religioasă de Bar Mitzva⁸. El a părăsit devreme orașelul natal, a fost elev la liceul Mihai Viteazul din București și, din chiar această perioadă, datează primele sale versuri care sunt de inspirație minulesciană. La vârsta de 16 ani, el scoate împreună cu prietenii săi Marcel Iancu și Ion Vinera o revistă efemeră intitulată *Simbolul* (1912). Semnează versuri cu pseudonimele S. Samyro și Tristan Ruia, alegând definitiv numele de Tristan Tzara care, după mărturia lui Colomba Voronca (1904-1994), (soția poetului Ilarie Voronca), într-una din multiplele convorbiri pe care le-am avut cu ea, ar proveni de la expresia „Trist în țară”. La vârsta de 19 ani ajunge la Zürich pentru a studia literele și filozofia, dar unde, în scurt timp, în anul 1916, lansează revista *Dada* la care au colaborat cei mai importanți avangardiști europeni

⁶ Idov Cohen, *Shiheba ve-Leket*, Tel Aviv, Bronfman Publishers, 1976.

⁷ Vezi Carol Iancu, „Începuturile mișcării de renaștere națională evreiască. Conferința de la Focșani (1882) și evoluția sionismului în România până la Primul Război mondial, *Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae* (coordonatori Dr. Silviu Sanie și Dr. Dumitru Vitcu), vol. XI, 2010, p. 18-40.

⁸ După Brendon Sonderson, această ceremonie s-a făcut în prezența vestitului gaon Bețalel Zeev Șafran, prim rabin al comunității evreiești din Bacău, părintele lui Alexandru Șafran (1910-2006), fost Șef Rabin al Romaniei (1940-1947) și Mare Rabin al Genevei (1948-1998). Vezi „*Tristan Tzara and the Jewish Roots of Dada*”, <http://www.theoccidentobserver.net/2011/11/tristan-tzara>.

și care „a zgâlțuit din temelii literatura și arta occidentală între 1916 și 1922”, așa cum a scris cu justețe Ovid Crohmălniceanu. Într-adevăr ansamblul scrierilor dadaiste au avut ca punct de plecare și primă sursă scrierile lui Tristan Tzara care s-a stabilit la Paris în 1919: *La première aventure céleste de M. Antipyrine* (Zürich, 1916, *Prima aventură cerească a domnului Antipyrine*), *Vingt-cinq poèmes* (1918, *Douăzeci și cinci de poeme*), *Le coeur à gaz* (1922). El este autorul celor *Șapte manifeste Dada* (*Sept manifestes dada*, 1924) și a unuiu din eseurile esențiale ale avangardei intitulat *Essai sur la situation de la poésie*” (1931). În același an a publicat *L'Homme approximatif* (1931, *Omul aproximativ*), operă reprezentativă pentru angajamentul său în mișcarea suprarealistă.

În anii treizeci, el ia atitudine față de mișcările rasiste și xenofobe de extrema dreaptă, devenind simpatizant al comunismului. În același timp lirica sa ia o orientare umanitaristă care va continua și după cel de-al Doilea Razboi mondial (perioada în care a intrat în Rezistența Franceză): *Midi gagnés* (1939), *Le Signe de la vie* (1946), *Terre sur Terre* (1946), *De mémoire d'Homme* (1950), *Parler seul* (1950; *Vorbind singur*) *La Face intérieure* (1953, *Fața interioară*). Spre sfârșitul vieții revine la experiențele dadaiste: *La Rose et le chien* (1958) și *Quarante chansons et déchantons*.

În afară de poezie și eseuri teoretice, Tzara a marcat și evoluția spectacolului teatral scandalos cu tragedia în 15 acte, *Mouchoir des nuages* (1924), și a definit visul experimental în eseurile care alcătuiesc volumul *Grains et issues* (1935).

b) Originalitatea versurilor înainte de a părăsi România

Înainte de a fi plecat în Elveția, el a militat pentru o artă modernă și a colaborat la diferite reviste cum ar fi: *Chemarea*, *Noua Revistă Română*, *Contemporanul*, *Integral*, sau *Unu*. Deși o parte din poeziile sale din anii adolescenței sembrate cu pseudonimul S. Samyro sunt influențate de simbolism (el a și scos împreună cu Ion Vineanu revista ”Simbolul”, la care mai colaborau A. Maniu, Emil Isac, A. Solacolu), Tristan Tzara scrie deja versuri predadaiste, care conțin declarații destinate a șoca morala burgheză:

„Ne-om dezbrăca pe deal în pielea goală
Să se scandalizeze preotul, să se bucure fetele
Vom umbla ca agricultorii cu pălării mari de paie
Să ne întindem fără sfială
Și o sa ne fure hainele și să ne le latre câinele”
[*Vino cu mine la țară*, Gîrceni, 1915]⁹

Iată o altă poezie de mare muzicalitate intitulată *Glas*, scrisă în 1914, în care utilizând versul de factură populară, autorul își propunea să scandalizeze și să provoace anxietate și stupeoare, printr-un umor specific :

„Zid dărăpănat / Eu m-am întrebat / Astăzi că de ce /
Nu s-a spânzurat / Lia, blonda Lie / Noaptea de-o frînghie... /
S-ar fi legănat ca o pară coaptă / Și ar fi lătrat / Cîinii de pe
stradă / S-ar fi adunat / Lumea să o vadă / Și ar fi strigat /
„Vezi ca să nu cadă”. / Aș fi încuiat / Lacătul la poartă / Aș fi
pus o scară / Și aș fi luat-o jos / Ca o pară coaptă / Ca o fată
moartă / Și aș fi culcat-o într-un pat frumos”¹⁰.

În aceste poeme, sensibilitatea sa de adolescent este marcată de atmosfera orașelului său natal prin prisma cimitirului evreiesc:

„Între doi castani împovărați ca oamenii ce ies din spital
Crescu cimitirul ovreiesc – din bolovani;
La marginea orașului, pe deal
Mormintele ca viermii se târăsc.”
(*Vino cu mine la deal*)

Acceași imagine va apărea mai târziu în *La première aventure céleste de M. Antipyrine*: „Dans le cimetière israélien les tombeaux montent comme des serpents”.

⁹ *Contimporanul*, an I, nr. 15, 29 octombrie 1922. Vezi și *Avangarda literară românească. Antologie de Marin Mincu*, Editura Minerva, 1983, p. 97.

¹⁰ *Contimporanul*, an. III, nr. 44, aprilie 1924. Vezi și *Avangarda literară...*, *op. cit.*, p. 99.

O atmosferă de spaimă este prezentă într-un alt poem *La marginea oraşului*,

scris tot în 1913 :

„*Prietene, vântul îţi fluieră în oase / Melodii curioase, zbârnăie frânghia / În inimă în umbra plângătoare / Noaptea fug lupii de tine, se adună fluturii / Şi intră în cutia ochilor ca într-o floare, / Noaptea se rupe în jurul tău ca fluturii*”¹¹.

Aceleaşi imagini de spaimă se regăsesc în *Furtuna şi cântecul dezertorului* (1914) :

„A plesnit lumina din obuze / Şi a crăpat fulger în mâna noastră / Ca mâna Dumnezeului în cinci degete s-a despicat/.../ Pe dealuri leproase în văgăună / E ca ochiul craniului /../ Şi pornise unul să vorbească fără şir / Acolo. /../ Am cules vorbele lui – câte / Îmi pătrund ca vârcolaci seninătăţile lunare / Să-ţi fac mărgele cu dinţi de rechini / Ce joacă vârtejuri de vise urâte. / Ochiul de rugină mâncat, foc îndreaptă / Noi intrăm în gura depărtării / Şi sub şirul dinţilor de fort, ceilalţi / Aşteaptă. /../ E atât de întuneric, că numai vorbele-s lumină”¹².

Aceste *Prime poeme*, care vor apare în volum în 1934, sub îngrijirea lui Saşa Pană¹³, şi care au fost publicate ulterior în limba franceză datorită traducerii lui Claude Sernet (fratele lui Colomba Voronca, cunoscut mai întâi ca scriitor român sub pseudonimul Mihail Cosma, înainte de a deveni scriitor francez, după stabilirea sa în Franţa) exprimă deja revolta poetului contra războiului şi căutarea unei noi spiritualităţi¹⁴. Iată cum George Călinescu a caracterizat debutul sau poetic, după examinarea versurilor din *Vacanţa în provincie*: „Presimţirea dadaismului e în aceea că, ocolind raporturile ce duc la o viziune realistă, poetul asociază imagini neînchipuit disparate surprinzând conştiinţa.

¹¹ *Contimporanul*, an III, nr. 49, noiembrie 1924, Vezi şi *Avangarda literară...*, *op. cit.*, p. 90.

¹² *Chemarea*, an. I, nr. 2, 11 octombrie 1915. Vezi şi *Avangarda literară...*, *op. cit.*, p. 91.

¹³ *Primele poeme ale lui Tristan Tzara*, Bucureşti, Ediţia Unu, 1934.

¹⁴ *Premiers poèmes en Roumanie*, présentés par Claude Sernet, Paris, Seghers, 1965. Vezi şi Tristan Tzara, *Primele poeme*, Editura Cartea Românească, 1971.

Tristan Tzara e un poet de o incontestabilă ușurință lirică, știind să radă cu aripile cea mai joasă proză”¹⁵. Ovid S. Crohmălniceanu afirmă și el că versurile scrise după 1912 și înaintea plecării la Zürich, sunt „neîndoios texte predadaiste”¹⁶. El citează ca exemplu poemul intitulat „Înserează”, datat „Mangalia 1913” (tradus sub titlul *Soir* va apărea în 1923, în volumul *De nos oiseaux*) în care apar „nu puține îndrăzneli”: „servitorii fac baie câinilor de vânătoare”, iar „Lumina-și îmbracă mănuși”, Dumnezeu scarmană „lâna îndragostiților”, „vopsind păsările cu cerneală”¹⁷.

După Nicolae Manolescu, Tristan Tzara utilizează o serie de „metafore îndrăznețe” care erau în acel moment istoric „mult peste nivelul epocii”, afirmând că ele „nu seamănă cu nimic din ce se scria la noi înainte de 1916”¹⁸.

Profesorul Ion Pop afirmă că poemele lui Tristan Tzara dinainte de 1916 sunt „o încercare de a se submina bazele vechii poezii”¹⁹, de asemenea „sunt simptomele unei tulburări a lirismului care, pentru curentele de avangardă viitoare, va constitui scopul fundamental”²⁰.

c) Insurecția dadaismului, originalitatea revoluției literare a lui Tristan Tzara

La Zürich, tânărul poet devine inițiatorul și purtătorul de cuvânt al mișcării *dada*, nume care a fost ales la întâmplare la data de 8 februarie 1916, deschinzând dicționarul Larousse cu un cuțit de taiat hârtie la pagina care menționa acest cuvânt. *Dada* în limba

¹⁵ George Calinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, ediția a II-a revizuită și adăugită, Editura Minerva, 1988.

¹⁶ Ov. S. Crohmălniceanu, *Literatura română între cele două războaie mondiale*, București, editura Minerva, 1974, vol. II, p. 369.

¹⁷ *Ibid.* Poemul *Înserează* a apărut în *Contemporanul*, an III, nr. 45, 1924. Vezi și *Avangarda românească...*, *op. cit.*, p. 89.

¹⁸ *Istoria critică a literaturii române*, Editura Paralela 45, 2008.

¹⁹ Ion Pop, *Avangardismul poetic românesc. Eseuri*, Editura pentru Literatură, 1969, p. 151

²⁰ *Ibid.*, p. 155.

franceză are semnificația de „căluș”, în limbajul copiilor, sensul figurat fiind acela de „manie”. Astfel numită prin derâdere, mișcarea *dada* trebuia să atesteze „disprețul ei față de conformism și de convenții”. În revista *Dada* pe care a fondat-o, Tzara exprimă setea de reînnoire prin imagini poetice percutante a căror elemente „vor fi luate din sfere diferite și îndeprtate”. Logica nu ne mai călăuzește, - scria el într-o „Notă despre poezie”, publicată în volumul *Lampisteries* (1922) -, și comerțul ei, foarte comod, prea neputincios, licărire înșelătoare, semănând monezile relativismului steril, este pentru noi stins totdeauna”²¹. Această sete de reînnoire este exprimată și prin conținutul unor texte care denunțau convențiile stabilite, accentul fiind pus pe morală : „*Dada naquit d'une exigence morale, d'une volonté implacable d'absolu moral. Il se proposait de libérer l'homme de tous les asservissements, qu'ils soient d'origine économique, intellectuelle, morale ou religieuse*” („Dada s-a născut, dintr-o exigență morală, dintr-o voință implacabilă de absolut moral. Ea își propunea să elibereze omul de toate aservirile, fie de origine economică, intelectuală, morală sau religioasă”)²². În aceasta sete de absolut se poate observa o anumită dimensiune a mesianismului iudaic, care își propune să elibereze omul de orice aservire. Tzara proclama : „*Je détruis les tiroirs du cerveau et ceux de l'organisation sociale, démoraliser partout et jeter la main du ciel en enfer et les yeux de l'enfer au ciel, la roue d'un cirque universel dans les puissances réelles de chaque individu*”²³.

Tzara propune un nou umanism, care va acorda un loc omului liber, capabil să poetizeze universul, să-l transforme, să distrugă idolatria modernă. Această libertate lăsată artistului este exprimată cu insistență în *Manifestul Dada 1918*: „Eu vorbesc mereu despre mine pentru că nu vreau să conving. N-am dreptul

²¹ Trisran Tzara, *Note despre poezie*, în *Șapte Manifeste DADA. Lampisterii. Omul aproximativ*, versiuni românești, prefață și note de Ion Pop, București, Editura Univers, 1996, p. 80.

²² *Entretiens avec Ribemont Dessaignes, Interview radiophonique avec Tristan Tzara*, Chaîne Nationale mai 1950.

²³ Tristan Tzara, *Sept Manifestes Dada*, 1924.

să târasc pe alții în fluviul meu, nu oblig pe nimeni să mă urmeze. Fiecare își făurește arta sa, în maniera sa, cunoscând fie bucuria de a urca ca o sageată spre repausuri astrale, fie pe aceea de a coborî în mine unde îmbobocesc flori de cadavre și de spasme fertile”. În concepția lui Tzara, dadaismul se opune oricărui sistem dogmatic și nu dorește să creeze o școală sau o academie, accentul fiind pus numai pe libertate și independență: „Așa s-a născut DADA, dintr-o nevoie de independență, de neîncredere față de comunitate. Cei ce sunt cu noi își pastrează libertatea. Noi nu recunoaștem nici o teorie. Ajunge cu academiile cubiste și futuriste, laboratoare de idei formale. Artă servește la acumulat bani sau la a-i gădila pe draguții burghezi?”

O serie întreagă de manifeste dadaiste sunt poeme iraționale, eliberate de orice logică, cum este cazul cu „Manifestul domnului aa antifilosoful”:

„[...] iar voi sunteți niște tâmpiți

Și cheia selfcleptomaniului nu funcționează decât cu ulei crepuscular

Pe fiecare nod al fiecărei mașini se găsește nasul unui nou-născut

Și suntem tot niște tâmpiți

Și foarte suspecti și de o nouă formă de inteligență și de o nouă logică în propriul nostru stil

Care nu-i câtuși de puțin Dada

Și voi vă lăsați duși de Aaism

Și sunteți tot niște tâmpiți

Niște cataplasme

Cu alcool de somn purificat

Niște bandaje

Și niște tâmpiți

Virgini²⁴.

Un alt element iudaic care se află în textele sale dadaiste, în special în *Prima aventură cerească a domnului Antipyrine* este

²⁴ Tristan Tzara, *Sapte Manifeste DADA. Lampisterii. Omul aproximativ, op. cit.*, p. 26-27.

umorul evreiesc, autoderiziunea fiindu-i inerentă, râsul fiind un antidot și remediu contra depresiunii. Subliniind că deriziunea se regasește peste tot în dadaism, Crohmălniceanu afirma: „Bineînțeles ar fi o enormitate să-i atribuim drept motor umorul iudaic, dar că el și-a spus cuvântul nu încapă îndoială. Se vede mai întâi în facultatea dadaștilor de a întoarce batjocura și asupra lor înșiși.

Unul dintre faimoasele manifeste ale lui Tristan Tzara începe astfel:

„Regardez-moi bien!

Je suis idiot, je suis farseur, je suis un fumiste.

Regardez-moi bien!

Je suis laid, mon visage n'a pas d'expression, je suis petit.

Je suis comme vous tous!

(„Priviți-mă bine/ Sunt idiot, sunt un farsor, sunt un fumist./ Priviți-mă bine! Sunt urât, fața mea e lipsită de expresie, sunt scurt,/ Sunt ca voi toți”)²⁵.

Un alt aspect legat de iudaitate este afinitatea dadaismului cu psihanaliza freudiană care se poate constata prin locul privilegiat acordat imaginației. Încrederea în valoarea poetică, puterea creatoare a fantasmului este împărtășită atât de Tzara cât și de Sigmund Freud, și ea este comună tradiției evreiești, care pune accent pe gândirea aluzivă, pe sensul metaforic. În domeniul explicării viselor, părintele psihanalizei era interesat de toate semnificațiile aluzive prezente în Biblie și în vasta literatura rabinică: nu este de mirare că el s-a adresat lui Alexandru Șafran în timpul sejurului său la Viena, pentru a obține date precise privind sursele ebraice a acestor texte²⁶. Chiar și fondatorul suprarealismului, André Breton, subliniază în *Manifestul suprarealist*

²⁵ Tristan Tzara, *Sept manifestes Dada*, 1920, extrait du pème „Tristan Tzara”. Vezi și Ovid S. Crohmălniceanu, *Evreii în miscarea de avangarda românească*, Editura Hasefer, 2001, p. 51-52.

²⁶ Vezi Carol Iancu, *Alexandru Șafran. O viață de luptă, o rază de lumină*, Hasefer, 2008, p. 25.

din 1924, acest aspect: „Grâce aux découvertes de Freud l'imagination est peut-être sur le point de reprendre ses droits”. [Grație descoperirilor lui Freud, imaginația este poate pe punctul de a-și recăpăta drepturile sale”].

Dicursul incoerent omniprezent în poemele dadaiste se regăsește și în creațiile teatrale, în care replicile sunt lipsite de sens, în locul cuvintelor apar onomatopee. Astfel personagiile care au nume de idioți, se exprimă în felul urmator în *La première aventure céleste de Monsieur Antipirine*:

DOMNUL CRICRI

Zdranga zdranga zdranga zdranga

DOMNUL BLEUBLEU

di di di di di di di

DOMNUL ANTIPIRINA

Dzi dzi dzi dzi dzi dzi dzi dzi...”

Pe buna dreptate profesorul Vasile Morar a apreciat că acest limbaj teatral a anticipat teatrul absurdului inventat peste câteva decenii de Eugen Ionescu²⁷.

În lucrarea autobiografică, *La Fuite*, poem dramatic în 4 acte, cu un epilog, în care amintește angajamentul său într-un *maquis* din departamentul Lot, găsim următoarele afirmații: „Au mal il veut répondre par le mal et pourtant je le vois pleurer en silence”, iar evocarea soluției finale „La grande dissolution, la graisse des cadavres extraite au moyen de procédés modernes. Les charognards se préparent à tirer profit de tout, eux qui savent que leur temps est compté, je vois la préparation de l'affolement qui précède le jugement”²⁸.

În *Le Surréalisme et l'après-guerre* publicat în 1947, el explică sensul luptei sale, a angajamentului său în mișcarea dadaistă: „L'homme d'action ou le poète devait s'engager au respect de ses principes jusqu'à la limite même de son existence, sans

²⁷ Ovidiu Morar, *Scritori evrei din România*, București, Ideea europeană, 2006, p. 158.

²⁸ *La Fuite*, poème dramatique en 4 actes et un épilogue, Gallimard, Paris, 1947.

compromis aucun avec une totale abnégation, car Dada mouvement littéraire fut avant tout un mouvement moral”.

Evaluând întreaga sa opera sa poetică. Vasile Morar consideră pe Tristan Tzara „ca unul dintre poeții cei mai importanți ai epocii moderne, care prin experimentele sale radicale a contribuit decisiv la înnoirea din temelii a limbajului poetic, deschinzând posibilități practic infinite de expresie. Ca atare, rolul său în evoluția poeziei autohtone nu trebuie minimizat. Tzara exercitând în primul rând o puternică influență asupra avangardei istorice, ai cărei reprezentanți de frunte (B. Fundoianu, Ilarie Voronca, Claude Sernet, Stephane Roll, Sașa Pană, Gherasim Luca, Gellu Naum, ș.a.m.d.) urmându-i exemplul, au implantat în solul literelor românești samânta revoltei împotriva vechilor șabloane și structuri osificate, până la eliberarea totală a expresiei”²⁹.

3. B. FUNDOIANU – BENJAMIN FONDANE: DE LA IAȘI LA AUSCHWITZ, TRECÂND PRIN BUCUREȘTI ȘI PARIS

a) Viața unui poet curmată la 46 de ani

Printre scriitorii români care au reușit să se afirme în lumea literară occidentală și în limba franceză, cazul lui B. Fundoianu este cu totul aparte, datorită unei duble orientări. El ocupă un loc eminent în constelația mișcării de avangardă, fiind în același timp un autentic poet evreu, al cărui destin s-a identificat cu acel al milioanei de evrei uciși în lagărele de exterminare naziste.

La 14 noiembrie 1898, se naște la Iași în familia lui Isac Wechsler, mic comerciant originar din Herța, un băiat care a primit prenumele de Beniamin, după bunicul său matern Beniamin Schwarzfild, o personalitate de prim rang al

²⁹ Ovidiu Morar, *op. cit.*, p. 160.

iudaismului din România, poet de limba ebraică, întemeietor al primelor școli evreiești moderne din Moldova. El a fost tatăl a trei frați Moses, Elias și Wilhelm Schwarzfeld, care au pus bazele istoriografiei evreiești în România. Dacă primii doi sunt cunoscuți mai ales ca gazetari și cronicari, ultimul datorează reputația sa studiilor consacrate filologiei ebraice. El a fost marcat de profilul bunicului, așa cum l-a și scris: “Nu l-am cunoscut pe bunic, dar mâna lui m-a dezmiardat din filele atâtor cărți, sufletul lui mi-a surâs din atâtea slove de aur și genunchii lui mi-au legănat de atâtea ori de sub infoliile vechi, din care-mi culeg, cum îsi culegea și el, nevoia unei lumi mai frumos trăite și bucuria de-a o găsi așa de lesne”³⁰.

Într-adevăr, paralel cu studiile primare și secundare, urmate la Iași, la gimnaziul “Alexandru cel Bun” și la Liceul Național (astăzi Liceul “Mihail Sadoveanu”), el dobândește o solidă cultură generală și iudaică grație cărților din biblioteca acestui bunic. După obținerea Bacalaureatului se înscrie la Facultatea de Drept din Iași pe care o părăsește după trei ani fără să-și fi luat Licența, din cauza profesorului antisemit A. C. Cuza. În 1919, părăsește Iașiul și se stabilește la București, atras de viața jurnalistică și literară. În același an, este redactor la cotidianul sionist *Mântuirea*, fondat de A.L. Zissu și colaborează la mai multe reviste literare: *Umanitatea*, *Rampa* (unde deținea “cronica unui inactual”), *Adevărul*, *Adevărul literar și artistic*, *Scena*, *Chemarea*, *Contimporanul*, *Sburătorul literar* (unde era titularul “cronicii ideilor”). În 1918 publică la Iași, în editura Chemarea, primul și unicul său volum scris în proză în România, *Tăgăduința lui Petru*, cu subtitlul *Literatură biblică*, o piesă de teatru simbolistă inspirată din Noul Testament. În 1922 îi apare volumul *Imagini și cărți din Franța*³¹, o culegere a numeroaselor articole răspândite în reviste. E vorba de o adevărată antologie a literaturii franceze în care defilează în fața cititorului nume de scriitori francezi de prima

³⁰ „Dreptul de a ceti”, *Sburătorul literar*, 22 octombrie 1921.

³¹ B. Fundoianu, *Imagini și cărți din Franța*, București, Socec, 1922, cu măști de André Rouveyre.

mărimă: Flaubert, Renan, Proust, Thibaudet, Baudelaire, Mallarmé, Jammes, Gide, etc. Scrierea sa impresionistă este îmbogațită de imagini biblice, unul din portretele cele mai originale fiind al lui Francis Jammes: “Când Moise, undeva în deșert, păstorea oile omului, o flacăra a lins cerul și un glas a țipăt în flăcări: “Desculță-te și te apropie. Vei auzi glasul Domnului”. Sunt sigur că aceeași aventură i s-a întâmplat lui Jammes, pe când mergea alături de cirezile lui triste în Orthez; de aceea poezia lui este desculță și trăiește veșnic lângă o flacăra”³². La sfârșitul aceluiași an, la 26 decembrie 1922, el înființează împreună cu regizorul Armand Pascal, soțul sorii sale Lina, teatrul de avangardă “Insula”, la care au participat și alți scriitori și artiști (N.D. Cocea, I. Morțun, I. Pillat, P. Sturza, I. Vineanu, etc). Noul teatru intră în război contra teatrului convențional și enunță ca profesiune de credință arta pură, “o purificare spirituală și artistică a actului teatral, o eliberare deopotrivă de vulgaritatea unui repertoriu prea răspândit, care corespundea înțelegerii primare, gustului neevoluat și facilității unui anumit public”³³. Reprezentațiile acestui teatru au fost adesea întrerupte de manifestații antisemite care, adăugate dificultăților materiale au provocat închiderea sa, la nici măcar un an de existență. Acest eșec și umilințele pe care le-a suferit la Facultatea de Drept din Iași, l-au decis să părăsească România, stabilindu-se la Paris în decembrie 1923, unde o viață nouă, plină de privațiuni începe pentru el. O viață nouă, în care, în ciuda dificultăților materiale, el se va impune în universul poeziei și a criticii literare și filozofice. Asumând diferite slujbe umile, salariat într-o tipografie, apoi, în 1926, într-o societate de asigurări “L’Abeille”, recomandat de Ilarie Voronca unde lucra și el și unde a cunoscut-o pe Geneviève Tissier, viitoarea lui soție, el a reușit cațiva ani mai târziu să obțină un post mai stabil ca regizor la studiourile Paramount (1930). Sub

³² B. Fundoianu, *Imagini și cărți din Franța, București*, Institutul Cultural Român, 2006, p. 94. (Această ediție reproduce integral volumul cu același titlu publicat în 1921.

³³ *Contemporanul*, nr. 15, octombrie 1922.

numele de Benjamin Fondane, el devine colaborator la diferite reviste în Franța: *Commerce*, *Cahiers du Sud* (începând din 1932), *Nouvelles Littéraires*, *Raison d'être*, *Message*, *14 rue Dragon*, *Cahiers de l'Etoile*, *Le Phare de Neuilly*, în Belgia: *Journal des poètes* (în 1932, un an după înființarea sa la Bruxelles) și în Argentina (*Sur*, *Sintesis*). În același timp, el continuă colaborările sale la reviste din România, printre care revista de avangarda *Integral*, întemeiată în 1925 și condusă de F. Brunea-Fox, sau *Unu*, fondată de Sașa Pană în 1928 și care se va menține până în 1932. În 1928, îi apare prima carte în franceză *Trois scenarii*, *Cinépoèmes*³⁴, cu o fotografie a lui Man Ray și volumul *Confessions d'un candélabre*³⁵, o culegere de povestiri de inspirație hasidică a prietenului său A. L. Zissu, pe care el le-a tradus din română și pe care le-a prefăcut. În 1930, prietenii săi din București reunesc poeziile sale publicate înainte de plecarea în Franța într-un volum intitulat *Priveliști*³⁶. Între timp el face cunoscut publicului francez, datorită traducerilor sale din limba română, numele lui Tudor Arghezi, George Bacovia, Adrian Maniu, Ion Minulescu, Al. Philippide, Ion Vinea, Ilarie Voronca...

În 1933, prin publicarea eseului *Rimbaud le Voyou*³⁷ la editura Denoël și a volumului liric *Ulysse*³⁸ la Bruxelles, el se face cunoscut ca un inventator și inovator. El abordează autorul cărții *Saison en enfer*, (*Un anotimp în infern*) plecând de la filozofia existențialistă și tragică a lui Șestov (Lev Isaakovitch Chvartzman)³⁹, pe care l-a frecventat începând din 1927. Urmează

³⁴ *Ciné-poèmes*, Paris, Imprimerie de R. Baze, 1923, în 8°, non paginé, portrait et couverture illustrés.

³⁵ A.L. Zissu, *La Confession d'un candélabre*, Paris, Imprimerie Les Presses miocènes, Ed. Picart, 1928, în 8°, 120 p.

³⁶ B. Fundoianu, *Priveliști*, *Poeme*, București, Editura Cultura Națională, 1930.

³⁷ Benjamin Fondane, *Rimbaud le Voyou*, Paris, Denoël et Steele, 1933, în 16°, 253 p.

³⁸ B. Fondane, *Ulysse*, Bruxelles, Imprimerie Van Doorslaer, Journal des poètes, 1933, în 16°, 79 p.

³⁹ Opera lui Léon Chestov a fost tradusă în franceză de Boris de Schloeger, și publicată în două tomuri la editura Flammarion, t. II conținând o Prefață

*La Conscience malheureuse*⁴⁰ (1936), eseuri consacrate lui Șestov (în franceză Léon Chestov), Husserl, Heidegger, Bergson, Kierkegaard, Gide și publicate înainte în *Cahiers du Sud*; *Titanic*⁴¹, un amplu poem în care, prin figura voiajorului solitar, el prezintă condiția evreului rătăcitor, și *Faux traité d'esthétique* (1938). În 1935, realizează scenariul filmului *Rapt*, o adaptare a romanului lui C. F. Ramuz, iar în 1936, pleacă în Argentina unde scrie scenariul și asigură regia filmului *Tararira* (fusesese deja în Argentina, invitat de Victoria Ocampo în 1929, când a ținut conferințe la Buenos Aires despre filmul de avangardă și despre filozoful Șestov).

În 1939, obține cetățenia franceză, recomandat de « Société des gens de lettres », a cărui membru era. Mobilizat în armata franceză, în regimentul de infanterie 216, la Sainte-Assise, lângă Fontainebleau, este făcut prizonier, dar reușește să evadeze. Reluat prizonier, este ospitalizat la spitalul Val de Grâce în septembrie 1940, după care este demobilizat din motive de sănătate. La 3 martie 1944 este arestat împreună cu sora sa Line în domiciliul său de la Paris (3 rue Rollin). Internați mai întâi la Drancy, ei au fost deportați la Auschwitz în convoiul nr. 75 din 30 mai 1944. B. Fondane a fost gazat la 2 octombrie 1944, ultimele sale momente ne sunt cunoscute datorită mărturiei pe care mi-a transmis-o regretatul doctor Lazăr Moscovici, supraviețuitor al lagărului de exterminare nazist, care l-a întâlnit acolo și a putut câțva timp să aibă grijă de el. Doctorul Moscovici mi-a transmis această mărturie pe care am publicat-o în franceză în revista *Dialogue*, în 1983⁴²

Iată pe scurt destinul lui Benjamin Fondane a cărui moarte tragică se confundă cu destinul unei treimi a iudaismului

„Rencontre avec Léon Chestov” de Benjamin Fondane (t. I, 1966, 361 p., t. II, 1967, 341 p.)

⁴⁰ Benjamin Fondane, *La Conscience malheureuse*, Paris, Editions Denoël et Steele, 1936, în 8°, 309 p.

⁴¹ Benjamin Fondane, *Titanic, Poèmes*, Bruxelles, Les Cahiers du Journal des poètes, série politique, n°35, 1937, în 16°, 93 p.

⁴² *Dialogue*, Montpellier, Université Paul Valéry, nr. 7, 1981, p. 35-39.

europăean nămicit și a cărui conștiință el o reprezintă prin acest strigăt care constituie și testamentul său spiritual: *L'Exode, Super Flumina Babilonis*, operă postumă, apărută abia în 1965, datorită lui Claude Sernet, după ce în 1947 fusese publicată o altă operă postumă *Baudelaire ou l'expérience du guffre* (la editura Seghers). Iată ultimele versuri ale acestui poem premonitoriu:

« Amintiti-vă doar că am fost nevinovat
Și că, întocmai ca și voi, muritorii acelor zile
Am avut și eu o față brăzdată,
de mînie, de milă și de bucurie
o față de om, pur și simplu ! »⁴³.

b) Tematica evreiască în publicistică

Prima sa poezie importantă *Vin norii ca clipe* a apărut în în revista lui Ovid Densusianu, *Viața Nouă*, în octombrie 1914, când avea numai 16 ani. Trebuie menționat că deja la acea vârstă colabora la o serie întreagă de periodice evreiești, printre care *Hatikva*, care apărea la Galați, cu traduceri din creațiile poezilor evrei (A. Reisen, S. Frug, Z. Shneur, Iacob Gropper, H.N. Bialik, Moris Rosenfeld, dar și al reputatului scriitor Shalom Alehem. În 1915, el semnează un articol necrologic consacrat unchiului sau Elias Schwarzfeld, decedat la Paris în iunie 1915. Doctor în Drept și redactor șef al ziarului evreiesc în limba română, *Fraternitatea*, în care a denunțat politica discriminatoare a autorităților față de evrei, acesta a fost expulzat din România în anul 1885, împreună cu reputatul rabin și lingvist Moses Gaster, și alți ziariști și intelectuali evrei: J. Schein, colaborator al lui *Bukarester Freie Presse*, M. Azriel, redactor șef al cotidianului idiș *Hajoetz*, B. Brociner și I. Bettelheim, de la *Bukarester Tageblatt*, M. Rosenfeld și I.H. Fior de la *Vocea Dreptății* din Botoșani⁴⁴. În 1901, el a publicat în limba franceză, dar în Anglia o carte foarte documentată consacrată evreilor români: *Les Juifs en Roumanie depuis le traité de Berlin (1878)*

⁴³ B. Fundoianu, *Poezii*, București, editura Minerva, 1978, p. 179.

⁴⁴ Vezi Carol Iancu, *Evreii din România (1866-1919). De la Excludere la emancipare*, Editia a III-a op. cit., p. 214.

*jusqu'à ce jour. Les lois et leurs conséquences*⁴⁵, în care descrie legislația antisemită în vigoare și în care reclama acordarea drepturilor cetățenești evreilor. B. Fundoianu, care și-a luat acest pseudonim literar de la numele moșiei din apropierea Herței, Fundoiaia, încă din 1912, când licean fiind colabora la revista *Valuri*, protestează contra nedreptății făcută unchiului său, care ajuns în Franța, a fost « cetățean al unei patrii în care sosise târziu – cu gândul veșnic departe, spre țara în care a viețuit și a luptat, spre țara a căreia i-a fost fiu și care n-a vrut să-l recunoască, în care și « ridiculul cetățean turmentat » al lui Caragiale e alegător și-n care el n-a fost nici cetățean legiuit »⁴⁶. Elias Schwarzfeld, ca majoritatea evreilor din România n-a avut șansa să fie recunoscut cetățean român, noua Constituție din 1879, rezultat al Congresului de la Berlin, definea pe evreii români ca « străini nesupuși unei protecții străine ». Protestul lui B. Fundoianu se dublează de un călduros omagiu savantului care și-a sacrificat viața pentru reconstituirea istoriei evreilor români: “Dacă sufletul unui poet este chintesența unui neam întreg, al cărui varii stări sufletești le cântă; dacă sufletul unui poet plânge de « durerea altor inimi » și poate direct atinge sensibilitatea noastră cu acordurile senzitive, vibrante și pătrunzătoare ale harpei sale, însă, altfel de suflete – o identitate, de fapt, o antiteză ca direcție și activitate – cari, vibrând de aceleași sentimente plămădite în sufletul unui popor fermentând sub acțiunea aceluiași ferment, iau altă cale- calea luptei și a apostolatului pentru adevăr”⁴⁷. Acest articol intitulat “*Un frate al mamei. Dr. E. Schwarzfeld*”, se termina astfel: “În fața catafalcului pe care nu-l vedem, dar pe care zace unicul istoric al evreilor din România, omul care în viață a fost “o arhivă viețuitoare”, ne închinăm – ca înaintea unuia ca puțin, care au avut energia de a

⁴⁵ Edmond Sincerus, *Les Juifs en Roumanie depuis le traité de Berlin (1878) jusqu'à ce jour. Les lois et leurs conséquences*, 212 p.

⁴⁶ *Hatikva*, 7 iulie 1915. Reprodus în B. Fundoianu, *Judaism și elenism*, Ediție îngrijită, note și prefață de Leon Volovici și Remus Zastroiu, București, Editura Hasefer, 1999, p. 20.

⁴⁷ *Ibid.*, p. 19.

lupta pentru o cauză vitală și sfântă – ne închinăm pioși ca într-un templu și ne rugăm să-i fie”țărâna ușoară”, ușoară ca viețile multora, pe care mâna lui îl ajutorase”⁴⁸.

Acest articol demonstrează puternica sa conștiință evreiască: nu trebuie să ne mire că un an mai târziu, în aceeași revistă, el publică un ciclu de *Sonete biblice* (*Eva, Scara lui Iacob, Moise* și poemul *Ultima verba, Cântarea lui Samson*., iar doi ani mai târziu, în 1918, în *Lumea evree*, poemele *Psalmul leproșului* și *Monologul lui Baltazar*. În cotidianul *Mântuirea*, al cărui prim număr a aparut la 24 ianuarie 1919 datorită scriitorului și industriașului Abraham Leib Zissu (1888-1956), Fundoianu este prezent cu numeroase texte despre mișcarea sionistă și despre problematica reconstituirii unui stat evreiesc. El traduce și face să apară un articol scris de Otto Warburg (1859-1938) al treilea președinte al Organizației sioniste mondiale fondată de Theodor Herzl la Basel în 1897, intitulat: “Idei despre socializarea Palestinei”⁴⁹. Un articol cenzurat este consacrat lui Luigi Luzzatti (1841-1927), celebrul om politic italian, fost prim ministru (1910-1911), care s-a remarcat printr-un răsunător articol publicat în *Corriere della Serra*, din 3 martie 1913 în care reclamase emanciparea evreilor din România, aceștia din urmă fiind numiți de el “*gli ultimi servi ancora esistenti in Europa*”⁵⁰, urmat de alte luări de poziție având același obiectiv. Articolul lui Fundoianu este intitulat “Dacă aș trăi în România”, în care reia expresia lui Luzzatti „Dacă aș trăi în România – aș deveni evreu”, pentru a sublinia evoluția iudaismului care nu mai este funcție de religie și ritual, ci puternic marcat de progresul ideilor sioniste: “De atunci [din urma cu 15 ani când Luzzatti scrisese articolele sale], evreul fără barbă, fără perciuni, fără ghetto și maltratată cu o splendidă insistență – a rămas tot evrei și încă sionist. Adică o religie fără ritual, fără carne kușer, fără spălare pe mâini, fără cabala și fără rabin

⁴⁸ *Ibid.*, p. 21.

⁴⁹ *Mântuirea*, nr. 26, 18 februarie 1919.

⁵⁰ Cf. Carol Iancu, *Emanciparea evreilor din România (1913-1919)*, București, Editura Hasefer, 1998, p. 57.

obligatoriu. Evreii au devenit sioniști în Italia ferice ca și în România. Dar Luzzatti înțelegea prin evreu altceva decât un termen generic. Înțelegea pe evreul contradictoriu: violent, rebel, intrasigent, negativ. Și pune a problemă impersonală de sociologie: “Dacă aș trăi în România (chiar dacă aș avea veleități de asimilare) aș redeveni evreu”. Dacă ai fi trăit în România, d-le Luzzatti, ai fi discutat politica cu dl. Iorga care nu știe ce vrea, și cu dl. I. I. Brătianu care știe ce face [...pasaj cenzurat] Da, dacă ai fi trăit în România, ți-ar fi fost imposibil, oricâtă idioată bunăvoință ai avea, să nu redevii evreu și evreu sadea. Pentru bucuria noastră”⁵¹.

Am insistat în mod special, asupra acestui articol, ca și asupra colaborărilor sale la periodicele evreiești pentru a sublinia vastă sa implicare în viața comunității evreiești din România, tematica evreiască fiind de asemenea prezentă în opera sa poetică și filozofică.

c) Tematica evreiască și originalitatea versurilor în limba română

Volumul *Priveliști* publicat cu un portret de Brâncuși⁵², cuprinde majoritatea poeziilor apărute înainte de 1923 în periodicele ieșene și bucureștene. Fundoianu aduce un imn naturii și sucesiunii anotimpurilor, dar prezintă de fapt o adevărată radiografie a târgului moldovenesc și, în același timp, al *ștetelului* evreiesc, ciclul Hertza fiind cel mai reprezentativ. Iată prima poezie din acest ciclu care comunică deja o atmosferă apăsătoare, o neliniște adâncă și secretă.

« În târg miroase a ploaie, a toamnă și a fin
Vântul nisip aduce, fierbinte, în plamân
Și fetele așteaptă în ulița murdară
tăcerea care cade în fiecare seară,
și factorul, cu gluga pe cap, greoi și surd.

⁵¹ *Mântuirea*, nr. 15, 7 februarie 1919.

⁵² *Priveliști, 1917-1923. Poeme cu un portret inedit de Brâncuși*, București, Editura Cultura Națională, 1930, 107 p.

Căruțe fugărite de ploaie au trecut,
 Și liniștea în lucruri de mult mucegăiește
 În case oameni simpli vorbesc pe ovreiește.
 Gîște, cu pantofi galbeni, vin lent după-un zăplaz;
 auzi cum ploaia stinge fanarele cu gaz,
 cum învechește frunza în clopote de-aramă –
 auzi tăcerea lungă și gri care e toamnă
 și diligența care vine din Dorohoi.
 Pustiu, din șes, se urcă cirezile de boi,
 Și cum mugesc, cu capul întors, de parc-ar suge –
 Cu ochii roșii, târgul, cuprins de teamă, muge »⁵³

Poetul zugrăvește toamna în mediul provincial care este în același timp rural și citadin, în universul static al ștetelului în care chiar și timpul pare nemișcat, doar diligența este așteptată cu nerăbdare:

« [...] Aștepti în toată seara aceeași diligență
 Care debarcă acciași ovrei ce se întorc.
 În case, știu vapoare ce pleacă spre New York
 Și bancuri unde-oceanul a descărcat ciolane.
 Un far mai face semne de spaimă prin obloane,
 și-atât. Te duci la gardul de iederă coclit:
 doi tineri bat în poarta veche. Ai ieșit
 și ai în ochi un zâmbet încremenit cuminte,
 de iaz de șes, în toamnă. Îți mai aduci aminte ? »⁵⁴ .

Poezia a șasea din ciclul *Herța*, care menționează și localitatea Vatra Dornii, descrie cu multă nostalgie un moment

⁵³ „Herța I, 1917”, în B. Fundoianu, *Poezii*, București, editura Minerva, 1978, p. 14. Am tradus în franceză aceasta poezie și alte câteva din volumul *Priveliști* pe care le-am publicat în *Mica antologie a poeziei românești moderne* (ediție bilingvă româno-franceză, antologie, cuvânt înainte și prezentări de Valeriu Rusu, București, Minerva, 1975, p. 99 și passim.

⁵⁴ „Herta IV, 1922”, *ibid.*, p. 17]

privilegiat din viața *ștetelului*, atmosfera de Vineri seara, cu rugăciunile din sinagogi și cu sfeșnicele aprinse pe masa festivă de *șabat*:

“Vacile-n Vatra-Dornii calcă-n asfaltul ud
de ierburi, cu privirea marină din trecut,
și mugetul de gușă legat, ca o talangă –
ca-n Hertza când tăcerea mă-nzăpezea pe-o bancă.
Îmi amintesc: amurgul căzut pe jos de somn,
În targul cu șopîrle sub pietre, făr-un pom,
· [...]

Seara, un murmur negru creștea din sinagogi:
cereau desigur – altfel ai fi voit să rogi –
ca să-l ferească cerul, cum le-a ferit strămoșii,
de panica adusa din câmpurile roșii.

Deodată după geamuri se aprindeau făclii;
o umbră liniștită intra în prăvălii
prin ușile-ncuiate și s-așeza la masă.

Tăcerea de salină încremenea în casă
și-n sloiul nopții jgheabul ogrăzii adăpa.
Bunicul între flăcări de sfeșnic se ruga:

“Să-mi cadă dreapta, limba să se usuce-n mine
de te-oi lua vreodată-n deșert, Ierusalime ! ” »⁵⁵.

Descendent al unui popor bătrân, poetul reunește lumea “înghesuită” a ștetelului, cu ritualurile sale, sărăcia sa materială, dar și bogăția sa spirituală, cu lumea rustică a naturii, aceasta din urma fiind astfel considerată de Crohmalniceanu (și prin prisma altor poeme din alte *Priveliști*): “Expresionistă e reprezentarea naturii într-o permanentă explozie de vitalitate elementară, agresivă. Nestăpânite seve agreste țâșnesc din toate părțile. O lume frustră, indiferentă la opera civilizației, tinde mereu să invadeze târgul, excrescența mizerabilă în mijlocul ogoarelor și pășunilor eterne”⁵⁶.

După opinia lui Mircea Martin, “în compoziția tablourilor sale, nu avem de a face cu ‘o simplă intensificare expresionistă a

⁵⁵ „Herta VI, 1922”, *ibid.*, p. 20-21.

⁵⁶ Ovid S. Crohmalniceanu, *Evreii în mișcarea de avangardă românească, op. cit.* Pp. 61.

sentimentelor', cum crede Ov. S. Crohmălniceanu, ci cu o echilibrare dificilă a unor accente divergente, cu o complexitate nouă, care poate fi alăturată expresionismului, dar care nu se reduce la atât. 'Constructivist' sau nu, crezul poetului se vede confirmat"⁵⁷.

George Călinescu care a inclus pe Fundoianu printre "tradiționaliști", a putut scrie că "în realitate tradiționalismul reprezintă o formă de modernism", viziunea poetului original din Moldova este originală, el nu descrie natura, ci o interpretează. Marin Mincu a putut scrie privind acest aspect: "Poezia nu poate renunța dintr-o dată la anumite tipare prozodice, teme și motive, chiar dacă obiectivul ei s-a schimbat, întrucât acestea s-au fixat în niște toposuri care nu se transformă atât de brusc. De aceea, deloc curios, la Fundoianu ca și la Voronca vom întâlni, tratate altfel, elemente reperabile într-un corpus tradiționalist de teme, motive și imagini, dar în nici un caz nu poate fi vorba de o poezie tradiționalistă"⁵⁸.

Așa cum au constatat și alți autori, poetul *Priveștiștilor* ne apare, din studiile consacrate până acum, într-o interpretare relativ unitară și care, foarte schematic, ar putea fi definită în următorii termeni: o substanță tradiționalistă tratată prin procedee, uneori chiar insolite ale tehnicii moderne"⁵⁹.

CONCLUZII

- Nu este exagerat de afirmat că artiștii plastici evrei din România au avut o contribuție decisivă la mișcarea avangardistă. Ei au fost accia care, între cele două războaie mondiale au fost la originea multor inițiative îndrăznețe, și care au organizat numeroase expoziții de grup orientate spre avangardă și

⁵⁷ B. Fundoianu, *Poezii*, Editie, note și variante de Paul Daniel și G. Zarafu. Studiu introductiv de Mircea Martin. Postfață de Paul Daniel, Editura Minerva, București, 1978, p. XXXI.

⁵⁸ *Avangarda literară românească, op. cit.* p. 41.

⁵⁹ Victor Stoleru, *B. Fundoianu / Benjamin Fondane*, București, Editura Grai și Suflet – Cultura Națională, 2000, p. 39.

modernitate. De ce artiștii evreii au fost majoritari în avangardă, iar cei români au fost puțini? La această întrebare criticul de artă Radu Stern răspunde astfel: „Pentru că în epocă, românii, cultura română era obsedată de căutarea specificului național. Problema centrală a culturii române la începutul secolului XX și după aceea a fost căutarea specificului național în toate domeniile, de la literatură până la arhitectură. Iar această idee este diametral opusă avangardei, care era internaționalistă. Deci, pentru a se înțelege de ce erau atât de mulți artiști evrei, ar trebui să se știe de ce erau atât de puțini români»⁶⁰. Putem subscrie la această concluzie a lui Radu Stern care este la originea expoziției *“From Dada to Surrealism -Jewish Avant-Garde Artists from Romania, 1910-1938”*, care a fost expusă la Jewish Historical Museum din Amsterdam (31 mai -2 octombrie 2011), și în prezent la Muzeul Israel din Ierusalim (11 noiembrie 2011 – februarie 2012). Ea reunește peste 90 de lucrări provenind din diferite muzee, având ca autori șapte artiști care reprezintă avangarda evreo-română: Arthur Segal, Marcel Iancu, Tristan Tzara, M.H. Maxy, Victor Brauner, Jules Perahim și Paul Păun.

-Condiția artiștilor și scriitorilor evrei în Romania este legată de situația generală a evreilor : înainte de Primul război mondial, excepție făcând de o mică minoritate (mai puțin de 2.000 dintr-un total de circa 250.000) evreii erau considerați ca “străini nesupuși unei protecții străine”. Ei erau privați de cetățenia română, în pofida faptului ca erau supuși serviciului militar (fără a avea dreptul însă de a deveni ofițeri), erau excluși din funcțiile publice și din diferite domenii de activitate, accesul lor la școli și universități era restrâns, emanciparea intervenind abia în 1919. Nici unul din artiștii plastici sau scriitorii evrei născuți înainte de sfârșitul Marelui Război și care sunt menționați în acest articol nu aveau cetățenia română. În Romania Mare de după Marele Război, într-o țară în care alogeni au reprezentat 30% din populație, a existat o “tensiune

⁶⁰ *Observator cultural*, nr. 583 din 15 iulie 2011.

minoritară”, iar antisemitismul a fost vectorul naționalismului. “Părintele” antisemitismului, agitatorul A.C. Cuza susținea în “*Naționalitatea în artă*” (1906) că singurul criteriu estetic valabil era *sângele*, adică apartenența etnică a artistului. Puritatea rasială era singura garanție a valorii artistice sau literare, în spațiul dunărean singurii creatori de frumos nu puteau fi decât „oamenii de sânge”⁶¹. Cartea sa a devenit un ghid al naționaliștilor antisemiți în perioada interbelică, iar ideile sale au fost preluate printre alții, de către Nichifor Crainic, teoreticianul statului etnocratic (în volumul *Ortodoxie și etnocrație*, 1937) bazat pe excluderea străinilor și a evreilor, Nicolae Davidescu, autorul pamfletului *Primejdia indaică*, și Nicolae Roșu, apostolul antisemitismului rasist (în cărțile *Dialectica Naționalismului și Orientări în veac*)⁶².

- Neagreați în cultura română “națională” apare plauzibilă investiția și implicarea unor artiști și scriitori în mișcările moderne în general și în avangardă în particular (unii au părăsit țara). Respinși, ei au ales calea revoluționară a avangardei. Trebuie totuși să fim nuanțați și să relevăm că o parte din scriitorii evrei - care în majoritatea și-au românizat numele (acest fenomen se observă și la artiștii plastici, să amintim aici doar două nume Jules Perahim / Iulius Blumenfeld și Paul Păun / Zaharia Herșcovici) au reușit totuși să se impună în “Republica literelor”.

- Tristan Tzara care proclama «Je suis contre les systèmes, le plus acceptable des systèmes est de n'en avoir aucun », este pe drept și unanim considerat principalul promotor al mișcării de avangardă dadaiste, în grupul de tineri intelectuali din care faceau parte, între alții, Marcel Iancu, Hugo Ball, Hans Arp, Richard Huelbsenbeck, Emmy Hennings și M. Oppenheim. Datorită lui Tristan Tzara, spiritul avangardei a

⁶¹ Carol Iancu, *Evreii din România (1866-1919)... op. cit.*, p. 230.

⁶² Carol Iancu, *Les Juifs en Roumanie (1919-1938). De l'émancipation à la marginalisation*, Paris-Louvain, éditions Peeters, 1996, p. 201-203.

putut fi identificat cu negația și revolta, care se regăsesc și în programele revistelor de avangardă apărute în România.

- Cazul lui B. Fundoianu / Benjamin Fondane este diferit. Într-un scurt dar incisiv text consacrat lui Fundoianu, Petre Răileanu concludă : “Chiar dacă Fondane nu este nici lider, nici o “eminență cenușie” a mișcării românești de avangardă sau măcar un segment al acestuia, care-i reunește pe fondatorii și colaboratorii revistelor 75HP, *Punct*, *Integral*, *Unu* – cu toate că ne putem întreba dacă rezerva manifestată față de suprarealism pe apropape toată durata acestor publicații nu i se datorează lui -, Fundoianu/Fondane este une din vocile ei. El este împreună cu, între alții, Tristan Tzara și Constantin Brâncuși, dintre cei care deschid pentru cultura română, “ferestre către Europa”, facilitând schimbul, dialogul, achizițiile de durată. Un *mesager*”⁶³. După opinia lui Michel Carassou, cel care a reeditat opera poetului și care a făcut imense eforturi pentru a-l readuce în atenția publicului francez și european, “în România, în perioada sa bucureșteană, Fundoianu/Fondane a aparținut incontestabil avangardei [...] “o avangardă care se caracteriza prin eclectism, prin deschiderea sa către toate inițiativele animate de voința de ruptură cu formele trecutului. Odată instalat la Paris, el a rămas în raporturi strânse cu prietenii săi români; a continuat să colaboreze, și încă generos, la revistele românești care constituiau adevărate vehicule ale modernității; dar mai ales, el a jucat un rol esențial de “calauză”, *passeur* – ceea ce corespunde termenului de “mesager” utilizat de Petre Răileanu, trecând în această calitate în România mai multi scriitori și artiști, cei pe care-i considera reprezentativi pentru noile orientări ale creației”⁶⁴.

⁶³ Petre Răileanu, B. Fundoianu / Benjamin Fondane și vocația de « mesager », în *Iubite Fondane... Scriori inedite*, Editura Vinea, București, 1998, p. 16.

⁶⁴ Michel Carassou, « De la Dada la existențialism », în *Iubite Fondane... Scriori inedite*, Editura Vinea, București, 1998, p. 97.

THE CONTRIBUTION OF THE JEWISH POETS AND ARTISTS FROM ROMANIA TO THE AVANT-GARDE MOVEMENT: THE CASE OF TRISTAN T'ZARA AND B. FUNDOIANU (BENJAMIN FONDANE)

Abstract: *Autorul reliefează contribuția generală a unor artiști și scriitori evrei din România la mișcarea de avangardă care a marcat evoluția culturală a mai multor metropole europene, analizând cazul particular a doi poeți: Tristan Tzara și Benjamin Fondane, care s-au afirmat în România și, mai ales, în Franța.*

Key words: *Poets, Hebrew, Romania, Tristan Tzara, Benjamin Fondane, France.*

CONTRIBUȚIA LUMII EVREIEȘTI DIN ORADEA LA ÎMBOGĂȚIREA ZESTREI ARHITECTURALE IDENTITARE DE CULT (SECOLUL AL XIX-LEA)

Aurel CHIRIAC

Evoluția peste timp a unei așezări, în general, fie ea urbană sau rurală a fost întotdeauna condiționată de o serie de factori care, fiecare în parte, au avut un rol în a contribui la consacrarea poziției locului respectiv într-un areal geopolitic. Factorul uman a fost și este, fără îndoială, cel mai important. Datorită acestuia, dar și afirmării unor pretenții de viațuire în consens cu idealurile de prosperitate ale societății respective, vetrele de locuire au cunoscut o dezvoltare diferențiată. În consecință, dorințele de atingere a unui confort de viață materială și a unui nivel de exprimare culturală au fost decisive în dezvoltarea acestora. Desigur, acolo unde diversitatea etnică a fost un dat, conviețuirea în respectul celuilalt s-a transformat într-o obligație cotidiană, chiar dacă interesele politice dintr-o epocă istorică sau alta au condus, uneori, la tensiuni interumane, o obligație care s-a dovedit a fi singura în măsură să stea la temelie progresului centrelor în cauză. Iar, în acest context, zestrea arhitecturală devine un martor ce nu poate fi contestat, mai cu seamă că ea este rezultanta, din punct de vedere stilistic și nu numai, preferințelor unui cult sau altul, ori alteori a elitelor nobiliare sau a unui stat etc. Întotdeauna însă, oricare ar fi comanditarul social, nu se poate face abstracție de cerințele pretențiilor identitare, care se afirmă și din perspectiva interesului general, ce vizează personalizarea unei urbe prin monumente specifice, precum și prin acelea care servesc unor grupuri etnice, culte religioase sau dezvoltării urbanistice.

Destinul Oradiei, de la sfârșitul veacului al XI-lea până în 2011, indiferent cărei puteri politice i s-a subordonat – Regatul Ungariei, Principatul Transilvaniei, Imperiul Otoman, Imperiul Habsburgic, Imperiul Austro-Ungar, Regatul României, Republica Populară și Socialistă România, Republica România - reflectă cu obiectivitate ideile mai sus relevate. Din momentul în care a devenit un centru religios și, apoi, politico-administrativ de referință pentru Europa Centrală și de Sud-Est¹, așezarea urbană a cunoscut, pe de o parte, o dezvoltare firească, cerută de calitatea de reședință teritorială deținută, secole de-a rândul, iar, pe de altă parte, ca și realitate umană, culturală și spirituală care într-o durată lungă de timp, de peste un mileniu, au făcut ca orașul să stea sub semnul multietnismului, multiconfesionalismului și multiculturalismului².

Conviețuirea în Bihor și Oradea, după anul 1000, a românilor, maghiarilor, italienilor, turcilor, germanilor, slovacilor, macedoromânilor, sârbilor, polonezilor, evreilor etc. – înșirarea acestora a ținut cont de vechimea prezenței în zonă -, naționalități care au aparținut unor culte diverse: ortodox, romano-catolic, reformat (calvin, unitarian, evanghelist), mahomedan, greco-catolic, mozaic, neoprotestant, a avut drept urmare nu numai menținerea vie a contactelor cu lumea Europei, în general, dar și cu civilizațiile Occidentului și Răsăritului, în special, dar și maturizarea unui *homo varadiensis* care și-a pus pecetea și asupra consacrării unui cadru construit asigurător de confort existențial și individualizat prin valoare estetică.

Referindu-ne strict la epocile modernă și contemporană în Oradea, s-au constatat că mutațiile în ceea ce privește structura etnică și proporția numerică aici, s-au produs într-o etapă de timp când societatea civilă, în special, militează pentru redobândirea strălucirii de odinioară a Oradiei care, în secolele al XV-lea și al XVI-lea, ajunsese un centru al Renașterii transilvane fără egal, dacă avem în vedere biblioteca episcopiei romano-catolice și observatorul

¹ L. Borcea, Gh. Gorun (coordonatori), *Istoria orașului Oradea*, Oradea, 2007, p. 87

² A. Chiriac, Gh. Măhăra (coordonatori), *Monografia județului Bihor*, I, Oradea, 2010, p. 51-72

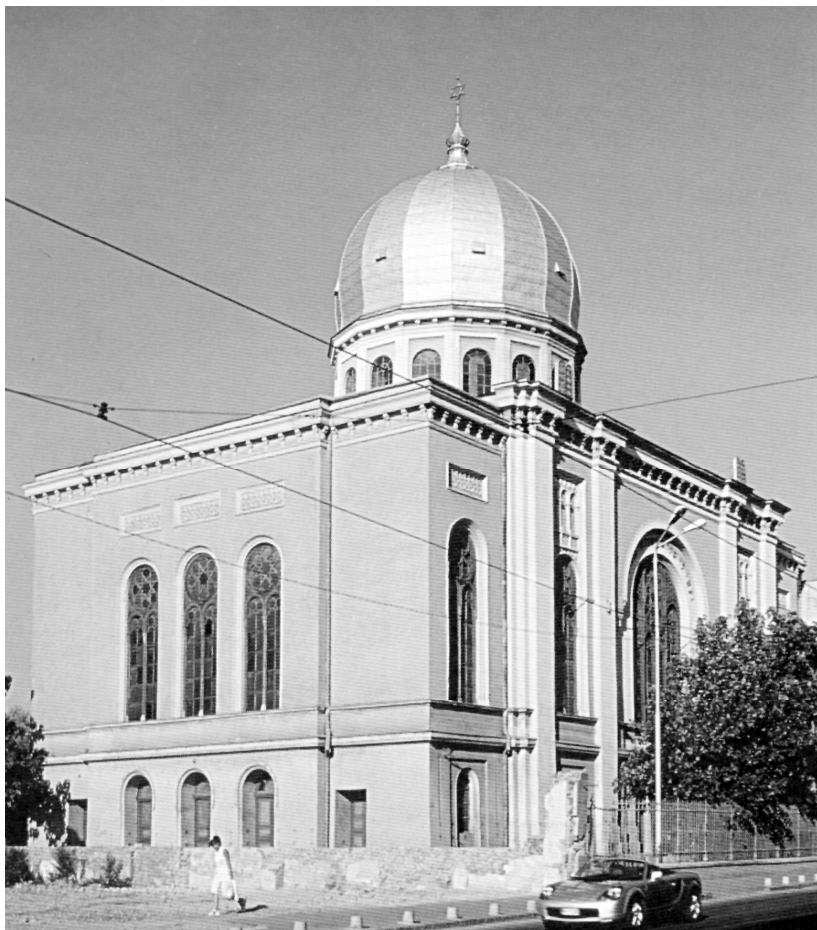
astronomic considerat a fi cel mai important din Europa Centrală sau Cetatea Oradiei, realizată după stilul nou italian și înșirarea ar putea continua³.

Acceptarea macedoromânilor și stabilirea evreilor în Oradea și Bihor pentru a activa și trăi cu locuitorii tradiționali: maghiari, români, dar și alături de germani, slovaci, sârbi, ruteni etc., în veacurile al XVIII-lea și al XX-lea, a avut ca efect implicarea majoră și a acestora în dezvoltarea economică și nu numai a zonei. De altfel, rolul lor în prefacerile care vor transforma Oradea într-un oraș modern din punct de vedere urbanistic, cu un standard de viață aflat la nivelul vremurilor respective, va fi mobilizator, chiar dacă numeric – macedoromânii și evreii – nu au fost majoritari, în veacurile pe care le discutăm. Însă, forța lor economică a fost decisivă și își va pune amprenta chiar și asupra puterii de decizie în problemele comunității. Este însă tot atât de adevărat că efortul de legitimare între grupurile etnice cu drepturi politice în Imperiul Austro-Ungar - al românilor și evreilor - nu a afectat în nici un fel prezența acestora în devenirea orașului într-un reper comercial, industrial, bancar, edilitar, cultural de prim rang. Referindu-ne concret la evreii ce s-au divizat în ortodocși și neologi – primii adepți ai menținerii unei formule de viață tradiționale, iar ceilalți a celei de integrare într-un sistem social-cultural specific majorității dominante⁴ -. s-a constatat că ei nu au pregetat să declanșeze și să susțină o serie de proiecte care au condus, în cele din urmă, la înnoirea arhitecturală a Oradiei. În acest context, comunitatea evreilor ajunge să susțină inclusiv cauza unei arhitecturi identitare, cu scopul de a își consacra definitiv forța grupului de care aparțineau și care trebuia să se remarce în peisajul orașului și prin lăcașuri de cult de dimensiuni egale cu ale celorlalți și care să corespundă ritualului impus de cultul mozaic⁵.

³ Fl. Dudaș, *Românii din Oradea în epoca luminilor*, I, Oradea, 1996, p. 10-11; Emödi, Andras, *Nagyvárad város lakossága és archontológiája a 18. században (1713-1785)*, Nagyvárad, 2010, p. 43-84

⁴ T. Mozés, *Evrei din Oradea*, București, 1997, p. 79-88

⁵ *Ibidem*, p. 93-94

Sinagoga neologă

Sinagoga ortodoxă

Ridicarea celor două sinagogi în Oradea Mare este, deci, urmarea existenței celor două fracțiuni în cadrul lumii evreiești de aici și consecința unor pretenții în domeniu potrivit cărora, în multe locuri ale Europei Centrale, după stabilirea durabilă a evreilor într-o comunitate, s-a pus problema asigurării unei vizibilități prin construcții de cult ce aveau calitatea de complexe de cult servind idealurilor monoteismului promovat de credința mozaică încă de la începuturile acesteia. Acum, dacă avem în vedere cele afirmate într-o teză de doctorat recentă cu privire la evreii din nord-vestul României, se ridică un număr mare de sinagogi și temple care, în plan estetic, sunt contaminate de influențele unor stiluri ce au fost în vogă în arhitectura europeană. Templul Vișnițer Klaus din Sighetul Marmăției (1885), Sinagoga ortodoxă din Baia Mare (1885), Templul din Satu Mare (1891-1892), Sinagogile neologă – Templul Sion (1877-1878) și ortodoxă – Sas Chevra din Oradea (1890)⁶, alături de multe alte lăcașuri de cult edificate de către aceștia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și prima jumătate a celui de al XX-lea, nu fac decât să demonstreze disponibilitatea evreilor față de curențe arhitecturale și formule planimetrice care au făcut școală în Europa vremurilor mai vechi (bizantin, gotic, baroc), dar și față de sugestii venite dinspre Orient, în planul decorațiilor, în final rezultând imobile de factură eclectică⁷, atât în exterior, cât și în interior. Luând în discuție sinagogile orădene, ceea ce se impune a fi din nou de relevat este că dacă din punctul de vedere al planimetriei ele sunt inspirate de formule clasice pentru domeniu: bazilică (ortodoxă) și plan central (neologă), în ceea ce privește împărțirea interioară acestea nu se abat de la regulile ce au stat la baza primului templu, din Ierusalim, respectiv la cele trei incinte: vestibul, sala mare, locul pentru Tora (altarul); de le prezența în sala mare a chivotului (peretele de est) și bimei (în centru, separat de restul încăperii de o balustradă, și care din timpurile moderne

⁶ Big Felicia Florica, *Arta iudaică din nord-vestul României (jud. Maramureș, Satu Mare și Bihor). Sinagogi și cimitire*, Sibiu, 2011 (teza de doctorat - manuscris), p. 79-101

⁷ Peter Zoltan, *3 secole de arhitectură orădeană*, Oradea, 2003, p. 39-40

era supraînălțată). De altfel, cele două sinagogi orădene păstrează elementele structurale ce le diferențiază de lăcașurile de cult creștine, mai mult decât atât sunt amplasate în apropierea unei ape curgătoare, Crișul Repede, cu scopul de a servi ritualului purificării, specific cultului mozaic. În ceea ce privește motivele decorative din fațade și de pe pereții interiori, ele aparțin stilului maur, care a fost preferat deseori în acest teritoriu, probabil și în amintirea relațiilor avute odinioară, de o parte din evrei, cu lumea Peninsulei Iberice

Pornind de la exemplele de mai sus, este limpede că în peisajul arhitectural al Oradei conceptul de arhitectură identitară⁸ este unul ce se aplică. Dacă facem referire la monumentele evului mediu, epocilor modernă și contemporană este evident că evoluția urbanistică a orașului a stat sub semnul unor comenzi sociale ce au impus programe arhitectonice care au servit unor varii interese. Cu precizarea că ele au fost circumscrise unor perioade istorice distincte și unor scopuri care nu fac decât să demonstreze că ambele sensuri relevate de definiția termenului identitar, sunt identificabile în Oradea. Descoperim aici o arhitectură identitară ce personalizează orașul prin monumentele sale ridicate în timp, cât și edificii cu valoare patrimonială care sunt datorate unor inițiative ctitoricești care au urmărit să sevească unor comunități etnice sau religioase ce au trăit și s-au exprimat aici. Între secolele XI-XVII, de pildă, interesele religioase, politico-militare și princiare, au susținut apariția unor construcții romanice, gotice, renaștentiste care au servit afirmării lumii maghiare în Oradea și Bihor, cultelor romano-catolice și reformate, de care aceștia au aparținut între secolele al XI - XVII. Cu precizarea că, în acest caz, un sprijin a venit și din partea italienilor, episcopi și negustori deopotrivă. Cum, prezența românească este argumentată prin biserica ortodoxă din Velența, care în secolul al XVII-lea era pomenită în documente și care

⁸ Conceptul de *arhitectură identitară* îl înțelegem conform dicționarului, ca și unul care „ține de identitate, care conferă identitate” (vezi: *Dicționarul explicativ al limbii române*, București, 2009)

după 1700 s-a refăcut în stil baroc⁹. În continuare, în veacul al XVIII-lea, scopurile politico-religioase și administrative au determinat impunerea barocului, care însă fiind susținut oficial de Curtea de la Viena, a fost acceptat de toate cultele istorice orădene-ortodox, romano-catolic, greco-catolic, reformat -, precum și de membrii societății civile, indiferent de apartenența etnică sau religioasă. Ca urmare, bisericile, palatele, locuințele în stil baroc – unele păstrate și astăzi în Oradea – le percepem ca parte a unei arhitecturi identitare ce dă personalitate orașului¹⁰.

După 1800 și până la începutul veacului al XX-lea, interesele de ordin administrativ, ce vizau modernizarea urbanistică a Oradei, au făcut ca atât locuitorii, cât și instituțiile statului, bisericile sau societățile private, să susțină ridicarea unor construcții care trebuiau să se detașeze printr-o monumentalitate specifică aglomerărilor urbane din întreaga Europă și prin apartenența la stilurile la modă din răstimpul în discuție – eclectic și secesion¹¹. Deci, și în această situație este vorba de o arhitectură identitară ce personalizează urbea.

Stilurile neoromânesc și neobizantin, promovate de românii orădeni în perioada interbelică, în arhitectura civilă și de cult deopotrivă, mărturisesc despre o vreme când în Transilvania se punea problema implementării, conform unui program oficial, a unor construcții identitare: lăcașuri de cult ortodoxe și greco-catolice.

Referirile la evoluția unui fenomen ce ilustrează aplicabilitatea conceptului de arhitectură identitară la Oradea, ne permite să concluzionăm că mărturiile respectice sunt urmarea trudei atât a etniilor ajunse în prim plan la un moment dat: italieni, maghiari, români (secolele XI-XVI), maghiari (secolele XVI-XVII), germani, macedoromâni, maghiari, evrei, români (secolele XVIII-XX), români (secolul XX), cât și a instituțiilor dominante într-un timp sau altul. Rezultă, totodată, că a aplica

⁹ L. Borcea, Gh. Gorun (coordonatori), *op.cit.*, p. 963-97; Fl. Dudaș, *Vechea catedrală ortodoxă a Biborului. Biserica din Velența Orășzii*, Oradea, 2004, p. 17-18

¹⁰ A. Chiriac, Gh. Măhăra (coordonatori), *op.cit.*, p. 64-65

¹¹ M. Pașca, *Oradea around 1900: An achitectural guide*, Oradea, 2010, p. 2-12

sintagma *arhitectură identitară* Oradei presupune o perspectivă de interpretare nuanțată, în respectul precizat de definiția cuvântului *identitar*, și în relație cu dezideratele culturale, politice, economice, culturale, religioase ce au fost valabile aici în timp.

Sinagogile neologă și ortodoxă ale secolului al XIX-lea sunt, fără îndoială, emblematice în Oradea pentru un grup etnic și pentru un cult ce s-a integrat cu relativă ușurință în comunitatea orădeană între 1700 și 1900 și care a susținut mereu ideea de progres, inclusiv în domeniul constructiv. După ridicarea lor, ele au completat arhitectura identitară de cult care în Oradea se distingea deja prin câteva mărturii: *Bazilica romano-catolică*, *Catedrala ortodoxă* (Biserica cu Lună), *Catedrala greco-catolică*, *Biserica reformată – Olosig* etc.

În concluzie, este limpede că a discuta despre acest subiect cu privire la Oradea devine o obligație. Aceasta și pentru că astfel istoria orașului poate fi înțeleasă cu și mai mare limpezime. Tocmai pentru că atunci când abordăm problema arhitecturii identitare facem referire la un efort constructiv susținut de toți cei ce au ființat în Oradea, în folos propriu și al așezării deopotrivă. Așa a fost posibil ca aceștia să își pună amprenta asupra zestrei arhitecturale, contribuind la nașterea unor monumente istorice și de arhitectură ce stârnesc și astăzi admirație. Iar, evreimea orădeană, care și-a asumat rapid calitatea de *homo varadiensis* în modernitate, prin arhitectura identitară de cult propusă vine să demonstreze ce înseamnă să exiști în respectul celui alt.

THE CONTRIBUTION OF THE JEWISH COMMUNITY TO THE ENRICHMENT OF ORADEA'S ARCHITECTURAL ASSET IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Abstract: *The present paper aims to employ the concept of identity architecture in case of Oradea's architectural asset, based on two meanings of the word identity, namely, being related to one's individuality, respectively, establishing one's individuality.*

When considering the architectural projects carried out in Oradea after 1100, we discover an identity architecture that foregrounds those monuments that personalize the city as a whole as well as those buildings of the national asset which, viewed individually, are the results of programmes initiated by different religious and ethnic groups.

The Neologic synagogue (1877-1878) and the Orthodox one (1890) are examples of religious identity architecture demonstrating the Jews' openness to architectural trends and planimetric formulas (the basilica, the central plan) of the European tradition. These are religious buildings in eclectic style relying on inner and outer decorations of Moorish motifs. In terms of interior organization, they respect the requirements of the initial model, the Temple of Jerusalem.

Key words: *architectural project, modernity, identity architecture, Jews, synagogue, eclectic, Moorish*

EVREII ÎN ROMÂNIA ȘI CONTRIBUȚIILE LOR LA DEZVOLTAREA URBANĂ A ȚĂRII

Aurel VAINER

Preambul

În România de astăzi trăiesc circa 8000 de membri ai comunităților evreiești, din București și din județele țării, beneficiind de o bogată moștenire iudaică. Patrimoniul imobiliar de cult al F.C.E.R. este alcătuit, astăzi, din 87 Sinagogi, 824 de cimitire evreiești și 5 băi rituale (mikva).

Prezența evreilor a fost remarcată în decursul timpului, începând cu secolele XVI – XVII, în variate domenii de activitate, dar mai cu seamă în comerț, servicii diverse, educație, cultură, știință, artă. O particularitate deosebită a constituit-o prezența evreilor în agricultura zonei Maramureș și a altor ținuturi care au permis stabilirea evreilor în mediul rural și dreptul la dobândirea de terenuri agricole.

La sfârșitul primului deceniu al mileniului III, populația evreiască din România are o structură demografică înclinată preponderent spre vârstele medii sau, mai cu seamă, ale generației de “aur”. Schimbarea dramatică a numărului și structurii populației evreiești din România a avut loc în anii celui de-al Doilea Război Mondial și ai Holocaustului, dar și în perioada comunistă, când, cu multiple constrângeri, a avut loc un intens proces de emigrare, mai cu seamă sub forma de *Alyah* în Statul Israel.

Fără a se încadra deplin în subiectul comunicării mele, subliniez că din vizitele efectuate în diferitele țări ale Europei, am putut constata marea bogăție a contribuției evreiești la arhitectura orașului Praga (Capitala Republicii Cehe, numită cândva “orașul

de aur”). Un adevărat monument viu de arhitectură, format dintr-un ansamblu de sinagogi, dintre care cea mai veche din Europa, având ca an de naștere 1247. Astăzi, această clădire a Sinagogii se află mai mult la subsolul străzii. Este totuși interesant cum de s-a păstrat atâția ani, probabil calitatea lucrărilor și a materialelor de atunci. Tot în peisajul urbanistic evreiesc de la Praga se află celebrul Cimitir, unde se află înmormântat Rabinul Judah Loew ben Bezalel, cel care a dobândit notorietate în calitate de creator al Golem-ului. În fine, este de menționat că nu departe de piața centrală a orașului Praga se află casa în care a locuit marele scriitor al sec. XX – Franz Kafka. Este meritoriu de subliniat și faptul că aceste elemente de patrimoniu cultic evreiesc au avut viață foarte activă, chiar și în anii comunismului, atunci când în Cehia nu trăiau decât cel mult 2000 de evrei.

Putem afirma, astfel, că iudaismul a funcționat chiar și cu un număr restrâns de evrei, sinagogile în cauză devenite muzee evreiești, fiind administrate mai ales de ne-evrei. Numărul vizitatorilor, locali și de pe toate meridianele globului, este remarcabil.

I. Elemente definitorii privind viața urbană a evreilor din România

Venind pe meleagurile românești, mă refer în special la Moldova, la invitația unor oficialități de atunci, sau la oferta unor mari proprietari de pământ, evreii au format propriile lor așezări de tip urban. Câteva elemente au fost caracteristice pentru aceste așezări, intrate în lexicul românesc și universal sub numele de “Shtetl”.

1. În fond, ce era un Shtetl evreiesc?

Shtetl este forma tradițională de așezare evreiască, care se diferențiază de populația majoritară într-o țară sau regiune, prin modul de viață: fizic, spiritual și lingvistic (yiddish).

Shtetl-ul s-a dezvoltat în România, cu precădere în Moldova, Bucovina și Nordul Transilvaniei/Maramureș - ca parte din Yiddishland sau Shtetland, definit la timpul respectiv, ca formă de habitat al evreilor trăitori pe teritoriul cuprins dintre Marea Baltică și Marea Neagră,

Cele mai cunoscute Shtetl-uri, datând din sec. XIX, au fost în Siret (Mihăileni), Botoșani (Bucecea), Maramureș (Carei), etc. care au constituit și leagănul Hasidismului. Câteva dinastii Hassidice internaționale își au originea în Transilvania de Nord și Bucovina și anume: Satmar (familia Teitelbaum) din Satu Mare, Klausenberg din Cluj, Spinka din Săpânța.

Ulterior, în orașele mai mari s-au format cartiere evreiești, care au împrumutat elemente specifice de la Shtetl-uri, dar reflectă și o anume stratificare economico – socială.

Este de remarcat că în România nu au fost înființate Ghetto-uri.

În structura Shtetl-urilor, au funcționat : case de locuit și pentru practicarea unor activități comerciale sau meserii, una sau mai multe sinagogi și case de rugăciune (shil-uri), învățământ preșcolar pentru băieți (heider) și pentru fete grădinițe (gan), curte rabinică, băi rituale (mikve) devenite unele dintre ele baie cu aburi (switz), școală primară de băieți, de fete sau mixte, în unele cazuri licee, cimitire evreiești, unitate pentru producția de matza (azimă).

1.1. Casele specific evreiești din Shtetl

De regulă, în primele faze de evoluție, erau de tip “vagon”, alcătuite din trei camere : prima, din față, era destinată activităților economice, a doua, din mijloc, era utilizată ca dormitor, iar ultima era un gen de sufragerie – sală de mese și reunire a membrilor familiei; în spate, o bucătărie destul de modestă, iar în curte așa-numita privată. În funcție de condiții, în spatele acestei clădiri, se afla și o curte de dimensiuni diferite. Structura constructivă a casei a evoluat odată cu timpul, de la materiale locale și foarte ușoare pâna la cărămidă și, ulterior,

beton. Acoperișul era, de regulă din tablă. Aceste case erau, de obicei, grupate, alcătuind ulițe sau străzi comerciale – într-o perioadă mai recentă. Era cunoscuta “Stradă Mare” din localitatea respectivă, în care preponderente erau clădirile ocupate de evrei, pentru viața de zi cu zi și pentru câștigarea existenței.

De subliniat faptul că, în timp, de la casele tradiționale pentru comerț și meserii se trece la așa numitele străzi comerciale, cu un număr semnificativ de unități diverse în alternanță sau specializate. De regulă, strada mare din Shtetl-uri sau chiar din orașe mai importante era animată de numeroși negustori sau meseriași evrei. În timp, unele dintre aceste străzi au căpătat numele de “Lipscani” (de fapt, o traducere a cuvântului german “Leipziger”, devenit mai târziu Lipsca).

Este interesant de arătat că au avut loc și unele evoluții, de la casele evreiești de tip vagon la clădiri cu unul sau chiar două etaje, în care parterul era destinat unei activități comerciale sau de meserii, iar la etaje locuiau familiile evreiești care își desfășurau activitatea la parter.

Astfel de situații întâlnim chiar și în Dorohoiul de astăzi, în Botoșani, Iași, Focșani, Roman etc. De altfel, este îmbucurător faptul că, recent, în Municipiul Botoșani s-au terminat lucrările de reabilitare și modernizare a arterei comerciale, cunoscută altă dată sub denumirea de Calea Națională, având câteva case clădite și ocupate de evrei bogați, la sfârșitul sec. XIX. Una dintre ele este casa familiei bancherului Israel Segal, tatăl pictorului Artur Segal, considerat ca una dintre figurile marcante ale artei moderne europene. Casa este astăzi renovată. Expresia arhitecturală a locuințelor ce au aparținut elitei evreiești din Botoșani este dominată de influența vieneză.

Influența vieneză și berlineză este reflectată în mare măsură în arhitectura caselor evreiești din orașele mari și mai ales din București, care dacă nu au fost clădite, au beneficiat cel puțin de îmbunătățirile evreilor; cele mai semnificative se află pe Bulevardul Carol în apropiere de Calea Victoriei și pe porțiunea dintre Calea Victoriei și Smârdan.

Un alt exemplu poate fi găsit în centrul vechi al orașului Dorohoi, unde în prezent mai există un corp de clădire (aflat într-o stare de degradare avansată), care a rămas nedemolat. Autoritățile locale propun păstrarea și reabilitarea acestui imobil care să amintească de istoria conviețuirii între populația română și cea evreiască.

1.2. Sinagogi și Case de rugăciune

Sinagoga și Casa de rugăciune, eventual structurate pe bresle (Sinagoga măcelarilor, croitorilor, tâmplarilor, cojocarilor etc.), constituiau o componentă de bază a Shtetl-ului.

Este semnificativ, în acest sens, să ne referim la un citat foarte concludent, potrivit căruia “Sinagoga este Casa Noastră când nu suntem Acasă” (Susan van Dusen & Mark Benson).

În ce privește Sinagogle, ele au fost și sunt foarte diferite ca stil urbanistic, decorare interioară și alte elemente. Se distinge, totuși, o anumită structură tip : un spațiu la intrare, care era folosit și ca loc de rugăciune mai restrâns (denumit puliș), sinagoga propriu-zisă în care nu putea lipsi altarul (Aron Kodesh), cu o varietate mare de forme și imagini.

Sinagoga este denumită și ca loc de adunare (bet ha’knesset), ca loc de rugăciune (bet ha’migdash) și casă de învățătură (bet ha’sofer). În mod obligatoriu, în interiorul sinagogii se află “bima” (locul unde se pune și se citește Torah, pericopa săptămânii).

De remarcat faptul că, în țara noastră, Sinagogle, mai cu seamă cele din Moldova, sunt frumos decorate artistic, cu imagini din Țara Sfântă antică sau cu imagini din regnul animal. În nici un caz nu vom întâlni portrete umane.

Relevăm că :

- din punct de vedere arhitectonic, sinagoga (Templul) are o organizare planimetrică, elementul major de orientare interioară fiind nișa estică a Aron Kodesh-ului cu elemente sculpturale deosebite. Arhitectura sinagogilor realizează o specificitate și datorită decorațiunilor, cu

recurgerea la stiluri arhitecturale aparținând altor culturi, inclusiv, în cazul unor șil-uri modeste, culturii populare din România.

- La marile edificii, unele declarate monumente de arhitectură, se pot distinge amprente principale ale epoci fecunde ale artei europene – maure, romanice, bizantine până la neoclasic, baroc ș.a. (vezi Templul Coral, Unirea Sfântă ș.a.). De unde și eclecticismul sau varietatea stilurilor constructive și decorative, atât ale unor elemente exterioare, cât și ale interioarelor (stâlpi, coloane, plafoane, arce și bolți profilate cu lambriuri de lemn, stucaturi).
- În exterior, la tipul mare de sinagogă apar: contrafortul, turnulețe, timpane înalte, turle și cupole, cornișe, profilaturi. Templul Coral din București, de pildă, se prezintă din acest punct de vedere izbitoarea asemănare cu Marele Templu din Viena și datorită faptului că arhitecții ei – ENDERLE și FREIWALD au adoptat modelul lui LUDWIG von FORSTER pentru Templul din Capitala Austriei .
- Din descrierea ornamentelor Torei – obiecte rituale făurite și de meșteșugari din țară (argintari, ceaprazari ș.a.), a artei textilelor, a feroneriei, se desprinde că sinagogile – ca monumente de arhitectură și artă religioasă – reprezintă un patrimoniu de civilizație materială și de cultură care se adaugă, prin specificitatea sa, la cel făurit de alte etnii și culte în îndelungata lor conviețuire pe pământul carpato-danubiano-pontic.

Spre deosebire de sinagogă, Casa de rugăciune este o construcție mai simplă, chiar și o încăpere, din care nu poate lipsi însă altarul (Aron Kodesh), într-o formă simplificată.

1.3. Heider și Gan

Pentru formarea educațională a copiilor preșcolari (de la 3-4 ani), funcționa heider-ul pentru băieți – având un învățător

(melamed) pentru Cultul Mozaic și un gan pentru fete, unde beneficiau de serviciile educatoarei.

La sfârșitul sec. XIX și începutul sec. XX, s-a creat o rețea de școli primare, româno-israelite, pornind de la un model similar din Franța. De regulă, aceste școli româno-israelite erau mixte, cu o durată de învățământ de 4 ani.

La o astfel de școală se învăța, deopotrivă, limba și cultura română, limba și cultura iudaică. Primele cunoștințe de limbă și cultură română s-au dobândit în aceste școli, constituind o bază foarte bună pentru învățământul secundar, liceal sau tehnic.

În cadrul acestor școli se cultivau tradițiile evreiești, inclusiv prin organizarea de serbări tematice cu prilejul diferitelor sărbători mozaice (Purim, Hanuka etc.).

1.4. Mikve

Baia rituală constituia un important element de civilizație a vieții în Shtetl, fiind încetățenită practica cel puțin a băii săptămânale pentru bărbați și femei, iar tinerii care se căsătoreau trebuiau să îndeplinească, în mod obligatoriu, ritualul de mikva. Mai târziu, concomitent cu aceste băi rituale s-au dezvoltat băile cu aburi, un gen de saună din prezent, dar într-un spațiu mult mai deschis, unde se practica un fel de masaj – “cu măturica pe spinare”. Cu timpul, accesul la aceste băi cu aburi, administrate exclusiv de comunitatea evreiască, a devenit permisiv pentru orice alte categorii de clienți.

1.5. Curtea rabinică

Pentru asigurarea serviciilor de cult mozaic, în fiecare Shtetl funcționa cel puțin un rabin de sinagogă, un rabin responsabil de cult, denumit “ruF”, care oficia căsătoriile (hatuna) și întocmea documentele de stare civilă iudaică.

În unele Shtetl-uri funcționau Curți Rabinice cu tradiție (de exemplu, la Buhuși, Ștefănești, Sculeni, Sighet, Satu Mare). La o Curte rabinică se realiza și serviciul religios într-o mică sinagogă, iar cea mai mare parte din activitate o reprezenta

dialogul între rabini și enoriași locali sau din alte zone. Nu în puține cazuri, aceste Curți rabinice erau vizitate și de ne-evrei care doreau să cunoască diferite opinii ale rabinului și să se identifice cu acestea.

1.6. Cimitire

Pentru înhumarea evreilor decedați în Shtetl, se asigura funcționarea cimitirului israelit, pe terenuri cumpărate de comunitate, în baza alocării făcute de Primărie. În Cimitirul evreiesc, regula este de înmormântare numai a persoanelor de cult mozaic, durata unui cimitir evreiesc fiind fără limită. În incinta cimitirului se află o cameră mortuară și una administrativă, unde se asigura serviciul de pregătire a înmormântării.

De regulă, marcarea locului de înhumare se realizează prin plăci sau monumente funerare, mai mult sau mai puțin standardizate. Într-un Cimitir evreiesc, nu se regăsesc construcții tip mausoleu, fiind admisă doar construcția de căsuțe pentru mormintele rabinilor. O excepție de la această regulă, în România, o constituie Cimitirul evreiesc din Alba Iulia unde, probabil datorită situației economico-financiare de nivel înalt a unor familii, s-au edificat și cavouri, unele chiar aproape de ceea ce s-ar numi mausoleu.

În ultimii 40 de ani, în Cimitire evreiești de dimensiuni mai mari s-au creat și zone speciale pentru înhumarea persoanelor din căsătorii mixte. Evident, la dorința membrilor cuplului respectiv.

O caracteristică marcantă a cimitirelor evreiești este felul în care sunt ancorate în peisajul local și în cadrul cultural – istoric, care reprezintă specificul vieții evreiești din respectiva regiune.

Cimitirele evreiești sunt de multe ori descrise ca și „lăcașul celor vii”, și „chiar când sunt neglijate sau invadate de vegetație, viețile și poveștile evreilor dăinuiesc în forma sculptată” (Ruth Ellen Gruber – Prefața la „Cimitirele evreiești din Bucovina”, de Simon Geissbuhler). Sunt „locuri liniștite ce radiază singurătatea și tragismul” de la colectiv la individual și vice-versa, scriu în

frânturi de o clipă istoria unui om și transcend în istoria unei comunități și a unui loc.

1.7. Fabrica de matzot

O unitate specifică pentru structura urbanistică a Shtetl-ului era așa-numita fabrică de matzot (azimă), prin a cărei activitate se asigura necesarul acestui produs pentru perioada sărbătorilor de Pesah (Paștele evreiesc).

Matza (azima) este o pâine nedospită, făcută dintr-un aluat complet lipsit de drojdie, copt la cuptor înainte de a începe fermentația.

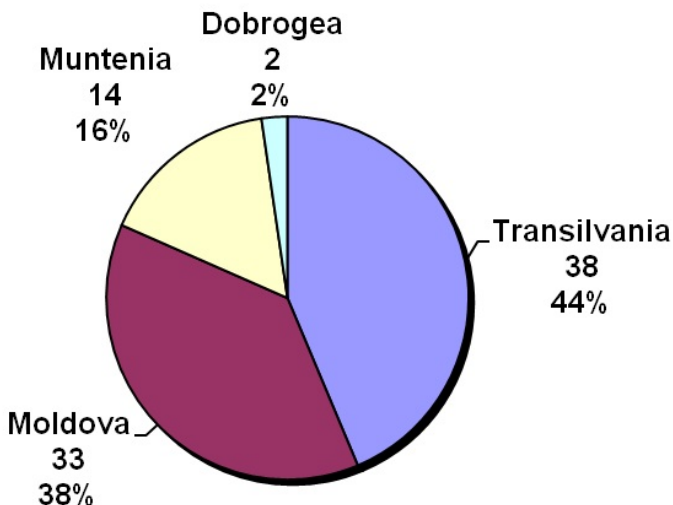
Tradiția evreiască specifică că procesul de fermentare începe la 18 minute după ce semințele au intrat în contact cu apa. Aluatul se face frământând împreună apa cu făina, iar pentru a deveni matza, acesta trebuie copt înainte de a începe fermentația.

II. Trecut și prezent privind Sinagogile din România

Pornind de la datele din Banca de date a Federației Comunităților Evreiești din România, rând pe rând, caracterizăm prin cifre, reprezentări grafice, aprecieri și abordări de strategie, ceea ce este semnificativ pentru prezentul și viitorul Sinagogilor din România, respectiv :

- Numărul și caracteristicile de structură ale Patrimoniului Sacru existent: 87 sinagogi, din care 42 în funcțiune.
- Repartizarea teritorială a sinagogilor: 38 în Transilvania și Banat, 33 în Moldova, 14 în Muntenia și Oltenia, numai 2 în Dobrogea.

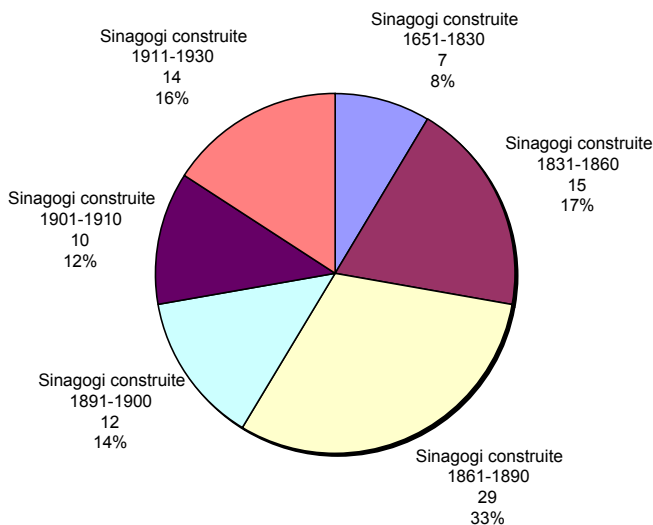
Distributia teritoriala a sinagogilor existente

- Dinamica construcției sinagogilor existente din România:
 - 1651-1830 : 7 sinagogi
 - 1831-1860 : 15 sinagogi
 - 1861-1890 : 29 sinagogi
 - 1891-1900 : 12 sinagogi
 - 1901-1910 : 10 sinagogi
 - 1911-1930 : 14 sinagogi
- În reprezentările grafice nr. 2 și nr. 3 este redată această structură în perspectivă istorică.

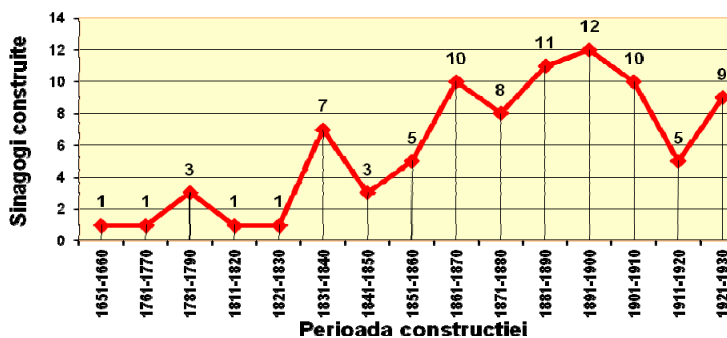
Grafic Nr. 2

Dinamica construcției pentru cele 87 de Sinagogi existente

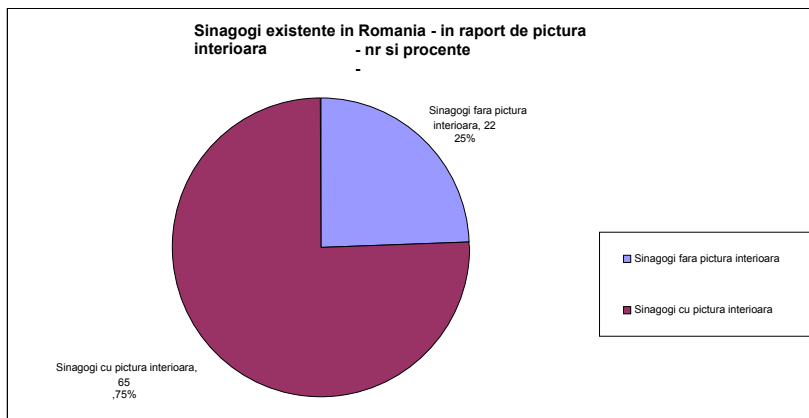
Grafic Nr. 3

Dinamica construcției pentru cele 87 de Sinagogi existente

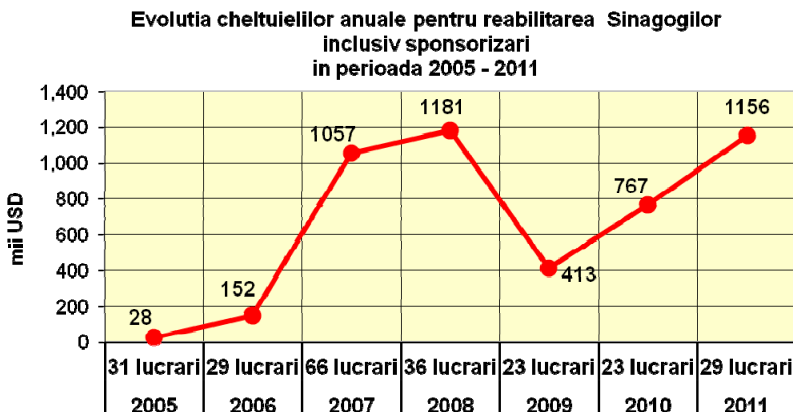
- De remarcat că nici una din sinagogile existente nu a fost construită mai târziu de anul 1930.
- Stilul arhitectural preponderent privind echiparea sinagogilor : 35 sinagogi cu BIMA amplasată central, 52 cu BIMA amplasată în fața Aron Kodesh-ului.
- 65 sinagogi cu pictura interioară, mai cu seamă în Moldova, iar 22 sinagogi sunt fără pictură interioară.

Grafic Nr. 4

- Sub aspectul structurii constructive este de semnalat o singură sinagogă din lemn, la Piatra Neamț, ridicată în sec. 17 (1651-1660)
- Starea actuală a sinagogilor este marcată puternic de anii lor de viață, unele fiind chiar în stare foarte critică, din punctul de vedere al rezistenței (ex. Sinagoga din Buzău, Templul din Constanța ș.a.)

Grafic Nr. 5

- Este de remarcă că în anii 2007, 2008 și 2011, din fondurile proprii ale Federației și din sponsorizări guvernamentale, au fost executate anual lucrări de reabilitare și reparații la sinagogile din România depășind valoarea de un milion de dolari.

Pe baza acestor date de sinteză, se desprind câteva concluzii:

- Situația este departe de a fi bună sau măcar mulțumitoare, în ceea ce privește starea sinagogilor.
- Diversitatea existentă asigură posibilități importante de comparații și, de ce nu, de cunoaștere a istoriei evreilor din România.
- Viitorul sinagogilor din România depinde de decizii strategice, în legătură directă cu evoluțiile în perspectivă ale numărului și structurii populației evreilor din România, cu intensitatea previzibilă a fluxurilor turistice în România și a interesului pentru cunoașterea patrimoniului sacru evreiesc, poate chiar a rădăcinilor de către tinerii evrei din Israel și din diferite țări ale lumii.
- Nevoia certă a unor mari eforturi de muncă și financiare pentru a păstra și a da valoarea mult sperată patrimoniului

sacru evreiesc existent. Desigur, este vorba de elaborarea unor programe pe termen lung, în care să se regăsească decizii strategice elaborate, dar și posibilități de a atrage resurse financiare pentru punerea lor în aplicare.

- Stabilirea ordinii de prioritate în efectuarea reabilitărilor reprezintă un element fundamental de strategie.

De exemplu, începând cu anii 2008, dăm prioritate lucrărilor de reabilitare și modernizare a Templului Coral din București – o adevărată Navă - Amiral a Sinagogilor din România, situată în Capitala țării, cu mari șanse de a-și păstra, încă mulți ani, funcționalitatea de lăcaș de cult, cu puternică atractivitate turistică, internă și internațională. În fine, ca element de prioritizare nu se poate neglija caracterul sinagogii de monument istoric.

Un alt criteriu special de care trebuie să ținem seama este existența degradărilor structurale importante, situație în care se află majoritatea sinagogilor, dintre care unele sunt în pericol de prăbușire (Buzău, Constanța,, Brașov, ș.a.).

Optimismul nostru privind sinagoglele din România se bazează pe faptul cert că în 2007 și 2011 Federația Comunităților Evreiești din România a cheltuit, în fiecare din acești doi ani, pentru lucrări de reabilitare, sume de 8 ori mai mari decât în anii precedenți. Totuși, anul 2007 este un moment de referință, care arată că suma cheltuită reprezintă doar a zecea parte din necesarul estimat astăzi.

Fără să adâncim problematica stilurilor de construcție și decorare, le amintim doar ”în trecere”, insistând asupra unor motive decorative în arta sinagogală locală. Pictura murală din sinagoglele VECHIULUI REGAT, unde se practică fresca, decorațiuni interioare și ornamentele obiectelor rituale (Torah, cu precădere; arta textilelor cu funcții rituale; referiri la candelabre, lămpi ș.a.) sunt subiectele tratate succint.

Evident, o concluzie generală se impune și anume : Comunitățile evreiești din România dispun încă de un Patrimoniu Sacru Evreiesc important, sub aspect numeric, dar mai cu seamă

ca valoare istorică, religioasă, arhitecturală și artistică. Viitorul sinagogilor din România depinde esențial de manifestarea frățietății și solidarității evreilor de pretutindeni. Desigur, ne manifestăm dorința și disponibilitatea de a realiza multiple colaborări, care să asigure protejarea, conservarea și o cât mai bună punere în valoare.

III. Unele contribuții ale evreilor la dezvoltarea economică a României

Dezvoltarea urbană a însemnat și contribuții importante la activitatea economică, dintre care menționăm :

- Implicarea unor evrei în crearea primelor ateliere industriale și fabrici.
- Au contribuit la înființarea primelor bănci (evrei sefarzi, de exemplu, au creat Banca Marmorosch-Blank).
- Menahem Elias a fost cel mai mare donator pentru Academia Română.
- Creatorul industriei sârmei de la Câmpia Turzii a fost un tânăr evreu venit din Slovacia, care a murit în Holocaust, la Auschwitz.
- Este recunoscut rolul lui Max Auschnitt, un mare industriaș evreu, care a contribuit la dezvoltarea industriei metalurgice de la Reșita, Hunedoara, etc.
- Galeriile Lafayette – primul magazin universal din România, a fost realizat de evreii Schwartz și Șaraga.

IV. Arhitecți evrei remarcabili în România

Dezvoltarea urbană a României s-a aflat în strânsă relație și cu prezența unor arhitecți de valoare, care s-au format profesional în țară sau în străinătate.

În această ordine de idei, în legătură directă cu tema noastră, putem pune în atenția publicului specializat sau nu, faptul că, în decursul timpului, numeroși arhitecți evrei și-au pus amprenta pe dezvoltarea urbană. Fără intenția unei tratări exhaustive, menționăm câțiva dintre aceștia :

- Arh. Horia Maicu, care și-a pus pecetea pe dezvoltarea urbană interbelică a Municipiului Constanța
- Arh. Marcel Iancu, care s-a remarcat nu numai prin lucrările de construcții dar și prin talentul său inovativ în domeniul picturii.
- Arh. Marcel Locar, care a realizat numeroase blocuri în perioada interbelică din București și a proiectat sediul Ambasadei României la Varșovia
- Arh. Herman Stern, cu lucrări multiple în București, pe Bulevardul Nicolae Bălcescu, remarcându-se și prin proiectarea singurului bloc circular din Capitală, situat vis-à-vis de Poliția Capitalei.
- Prof. Tiboriu Benedek, fost decan al Universității de Arhitectură din București. Si-a pus amprenta pe noul sediu administrativ din Baia Mare (situat pe malul Someșului).

Îngăduiți-mi, în încheiere, să vă adresez mulțumirile mele și să-mi exprim convingerea ca prezenta comunicare se circumscrie întocmai în conținutul banner-ului universității dvs. - “Trepte spre viitor”, întrucât nu se poate contura viitorul fără a cunoaște trecutul și prezentul, afirmație care constituie un adevăr istoric cu mare longevitate.

MULȚUMIRI ȘI CREDITE:

D-nei arhitect Lucia Apostol și colegilor ei de la Centrul de Administrare a Patrimoniului Imobiliar al Federației Comunităților Evreiești din România (CAPI).

Credite fotografii: CAPI, dna Ruth Ellen Gruber și dl. Silviu Vexler.

De asemenea, mulțumesc pe această cale d-lui. Silviu Vexler, colaboratorul meu, pentru sprijinul acordat în realizarea acestei comunicări științifice, susținută la Universitatea din Oradea.

THE JEWS IN ROMANIA AND THEIR CONTRIBUTIONS TO THE COUNTRY'S URBAN DEVELOPEMENT

Abstract. *The author gives a general picture on the defining elements regarding urban life of the Jews in Romania. Special attention is granted to the traditional organisation of a Jewish settlement (Shtetl), as well as the specific of houses in those settlements. There are also considerations on synagogues, houses of prayers, ritual baths (Mikve), and the Jewish cemeteries in Romania. Finally, there are references to the current situation of the Jewish patrimonial values in our country.*

Key words: *Jews, Romania, contributions. urban development, Shtetl.*

ARHITECȚI ȘI COMANDITARI EVREI ÎN ORADEA LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA. ARHITECTURA 1900

Mircea PAȘCA

La sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, Oradea a cunoscut o remarcabilă dezvoltare economică, urbanistică și a înregistrat o explozie în domeniul construcțiilor. Noile clădiri au marcat definitiv aspectul orașului, schimbându-se ambientul urban al piețelor publice și al unor străzi. Cele mai spectaculoase imobile și cele mai importante reședințe realizate în perioada 1900-1918 au aparținut marilor familii de comercianți, industriași, antreprenori sau avocați și medici. În cadrul unui oraș cosmopolit, comunitatea evreiască a fost numeroasă și foarte activă în plan economic, social și a deținut și construit numeroase imobile ridicate în această perioadă. Comanditarii clădirilor au fost în pas cu modernitatea epocii, cu noul, apelând la forme de expresie artistică și la nivelul de confort de ultimă oră. Astfel, multe dintre clădirile construite atunci au fost ridicate în „stilul” la modă (ceea ce era considerat atunci modern la Viena și Budapesta) *Secessionul / Art Nouveau*.

REPERE GENERALE

Comunitatea evreiască din Oradea a avut un rol important în conturarea aspectului modern al orașului, în dezvoltarea sa și edificarea clădirilor reprezentative de la începutul secolului al XX-lea. Acest lucru se explică prin existența unei comunități evreiești numeroase, puternice din punct de vedere economic, și puternic

implicată în viața orașului. Rolul important al comunității evreiești în viața economică, artistică, socială a Oradei s-a menținut până în 1940.

În 1900, Oradea avea 50.177 locuitori. În funcție de *limba maternă*, erau: 44.750 unguri, 3335 români, 1404 germani, 188 slovaci ș.a.m.d. În funcție de religie, populația se împărțea astfel: 15.391 romano-catolici; 14.984 reformati; 12.294 israeliți; 3.638 ortodocși; 2.884 greco-catolici; 879 augustinii; 54 unitarieni; 53 alte confesiuni.

În 1910, populația totală era de 64.169 de locuitori. În funcție de *limba maternă* situația era următoarea: 58.421 maghiari; 3.604 români; 1.416 germani; 279 slovaci; 59 sârbi; 33 croați; 25 ruteni; 332 alte nații. În funcție de *confesiune*, situația statistică prezintă următoarele cifre: 19.819 romano-catolici; 19.459 reformati; 15.155 (23,6%) israeliți; 4.649 ortodocși; 3.385 greco-catolici; 1.377 augustinii; unitarieni 150; 175 alte confesiuni. Se consideră că numărul românilor era mai mare decât datele oferite de recensământul maghiar, dat fiind că majoritatea ortodocșilor și greco-catolicilor erau români, ajungându-se astfel la cifra de 8034 locuitori români ai Oradei în 1910. La sfârșitul anului 1914, Oradea avea 69.949 de locuitori¹.

Structura confesională a populației orașului a fost dominată de trei mari confesiuni – romano-catolică, luterană, israelită. Comparativ cu marile orașe din Ungaria dualistă, în cazul orașului Oradea, ca și al Budapestei, s-a constituit cel mai ridicat procent al comunității evreiești, în raport cu populația totală a orașului. În cazul comunității evreiești a avut loc o maghiarizare aproape totală, limba maternă declarată fiind, aproape în totalitate, maghiară².

Evreii orădeni, ca și în restul Ungariei dualiste erau evrei de limbă maghiară, asimilați culturii maghiare. „Evreii care s-au

¹ *Istoria orașului Oradea*, Liviu Borcea, Gh. Gorun (coordonatori), Ed. Cogito, Oradea, 1995, p. 222-224

² László Kormányos, *Viața cotidiană în Oradea, 1900-1940*, teză de doctorat, coordonator științific prof. univ. dr. Csucsuj István, Universitatea Babeș Bolyai, Facultatea de Istorie și Filosofie, Secția Istorie, Cluj-Napoca, 2006, p. 17

stabilit în Ungaria Mare au avut de la început reprezentarea clară a scopului: să fie cetățeni unguri de confesiune evreiască. Deoarece, însă, în condiții deosebite declarația de identificare cu magiarimea era o opțiune decisivă din punct de vedere politic, întrebarea formulată deja cu o sută cincizeci de ani în urmă de către învățătorul evreu din Pécs, Lipót Hartmann, era cuprinsă în titlul scrisorii sale : «*Evrei unguri sau unguri evrei?* » (...), ca urmare a adoptării în 1867 a legii emancipării, o parte tot mai mare a evreimii, în deosebit de rapidă creștere numerică, s-a declarat ca «maghiari de credință mozaică» sau ca unguri de «confesiune israelită». Religia a fost factorul de apartenență hotărâtor»³.

Marile familii de *industriași și comercianți evrei* au avut un rol important în organele decizionale ale orașului, ocupând diverse poziții în comisii, consilii etc: Adorján, Aufricht, Deutsch, Friedländer, Guttmann, Kurländer, Löble, Moskovits, Ullmann, Veiszlovits, Weinberger. Majoritatea consilierilor au fost de origine evreiască, ceea ce ilustrează structura confesională a elitei economice. La alegerile comunale din 1910, în cazul cartierului Orașul Nou, din cei 12 consilieri, 9 au fost evrei⁴. În lista din 1912, care îi prezintă pe cei 64 mai mari plătitori de impozite din Oradea, regăsim printre aceștia proprietari, antreprenori sau constructori, majoritatea evrei, ai celor mai spectaculoase imobile cu locuințe ridicate între anii 1900-1914: Ármin Adorján, Emil Adorján, Ármin Breider, K.I. Deutsch, Izsó Fodor, József Guttmann, Lajos Incze, Lipót Incze, Károly Juszt, dr. Ede Kenés-Kurländer, Adolf Moskovits, dr. József Moskovits, Farkas Moskovits, dr. Miklós Moskovits, inginerul Miksa Moskovits, Mór Moskovits junior, Gyula Orláry, Izsó Rosenberg, Vilmos Rendes, Sándor Ullmann, tânărul Izidor Ullmann, Ferenc Várnai, Emil Veiszlovits, Gyula Veiszlovits, Lajos Weinberger⁵.

³ Paul Lendvai, *Ungurii. Timp de un mileniu învingători în înfrângeri*, Ed. Humanitas, București, 2001, p. 340-341

⁴ László Kormányos, *op. cit.*, p. 104

⁵ *Biharmegyei és Nagyváradi cimtár, 1912 (Ghidul comitatului Bihor și al orașului Oradea, 1912, întocmit de Kemény L. Ignác)*, p. 191-192; Apartenența la

Comunitatea evreiască din Oradea s-a scindat, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, la fel ca și în cazul Budapestei, constituindu-se comunitatea evreilor ortodocși, tradiționaliști și comunitatea neologă, a everilor reformiști. Prima comunitate reformistă, neologă, de limbă maghiară a fost înființată în Oradea, în 1861⁶. În 1870 s-a constituit oficial Comunitatea Congresistă, denumită ulterior neologă. Între anii 1881-1883 s-a format o a treia comunitate, „*Status Quo Ante*”, care dorea restabilirea situației anterioare scindării. Unitatea evreilor din Oradea s-a menținut însă, prin „Confretria Sacră”. În 1915 s-a refugiat la Oradea rabinul din Vișnița, Reb. Israel Hager, împreună cu comunitatea sa. După această dată, s-a dezvoltat la Oradea o comunitate hasidică, mai ales în perioada interbelică.⁷

Sinagogile și clădirile comunitare - școlile, spitalele, abatorul, case de rugăciuni etc. - reflectă dimensiunea și consistența comunității evreiești. Vom aminti doar sinagogile, deoarece au fost numeroase, în Oradea existând *nouă sinagogi*. Prima sinagogă exista în cartierul Velența în 1752. În 1803 a fost ridicată o nouă sinagogă, în stil baroc, pe Calea Clujului (sinagoga mică). În 1850, în vecinătatea ei, a fost construită sinagoga mare, cu 1000 de locuri. Ambele au fost demolate în 1950⁸. Sinagoga Neologă, de pe Str. Independenței nr. 22 (1877-1878), a fost proiectată de inginerul șef al orașului Oradea, David Busch, iar antreprenorul a fost arh. Kalman Rimanoczy senior. Sinagoga ortodoxă mare, de pe str. Mihai Viteazu nr. 4, a fost construită în anul 1890, arhitect fiind Nandor Bach, iar antreprenor inginerul Ferenc Knapp⁹. Sinagoga „Șas Chevra”, Str. Mihai Viteazu nr. 4, a fost construită conform

comunitatea evreiască a comanditarilor / proprietarilor de clădiri menționați este atestată în Lajos Lakos, *A Váradí zsidóság története (Istoria evreimii din Oradea)*, Nagyvárad (Oradea Mare), 1912.

⁶ Tereza Mozes, *Evreii din Oradea*, Ed. Hasefer, București, 1997, p. 79-88; Idem, *Comunitatea evreiască*, în *Istoria orașului Oradea ...*, p. 463-465

⁷ Tereza Mozes, *Evreii din Oradea ...*, p. 92-93, 94-95

⁸ *Ibidem*, p. 58-59, 93-95

⁹ Zoltán I. Péter, *3 secole de arhitectură orădeană*, Ed. Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2003, p. 39-40

planurilor lui Lajos Incze, în 1908. Sinagoga „Machzike Lamde Thore” (în prezent inexistentă, a fost demolată, era situată pe fosta Str. H. Heine / în 1914, Baross utca 6), are proiectul din 1914. Sinagoga „Poale Cedek” / Sinagoga Industriașilor, Meseriașilor, Str. T. Vladimirescu nr. 18, a fost construită după 1920, proiectul datând din 18 iunie 1920. Sinagoga ortodoxă „Achvas – Rein”, Str. Primăriei nr. 25 a fost construită în cca. 1926-1927. Sinagoga mică / fosta sinagoga a rabinului de Vijniț, de pe Str. Crinului / Str. Kogălniceanu, are proiectul din 1933 și 1935 (extinderea cu cele două turnuri, spre Str. Crinului)¹⁰.

ARHITECTURA 1900 – COMANDITARI ȘI ARHITECȚI EVREI ¹¹

În studiul de față vom prezenta doar selectiv cei mai importanți *arhitecți de origine evreiască* care au lucrat la Oradea și câteva imobile civile ai căror comanditari și proprietari de la începutul secolului al XX-lea au fost evrei¹². Numărul imobilelor civile comandate și deținute de evreii orădeni este mai mare decât cele prezentate în studiul de față.

În perioada 1890-1914, cei mai bogați locuitori ai urbei, care au construit și deținut clădiri, în marea lor majoritate fiind *antreprenori, comercianți, industriași, medici, avocați evrei* (Emil Adorján, Imre Darvas, Arnold și Mór Füchsl, Ede Kurländer, Moskovits, Jakab Schwarz, Adolf Sonnenfeld, Miklos Stern, Sándor Ullmann, Lajos Veiszlovits, Lajos Weinberger etc.), au apelat la arhitecți de renume din Budapesta sau Viena, arhitecți care s-au afirmat în spațiul Europei

¹⁰ Arhivele Naționale - Serviciul Județean Bihor, *Fondul Primăria Oradea, Comitetul Executiv, Serviciul Secretariat Administrativ, Inventar 98/ 1919-1930, și 96/ 1931-1940*

¹¹ Rolul și contribuția evreilor la dezvoltarea economică și la conturarea orașului modern a fost prezentat și de Tereza Mozes, *Evreii din Oradea ...*, p. 95-105, p.124-130

¹² Apartenența la comunitatea evreiască a comanditarilor / proprietarilor de clădiri menționați este atestată în Lajos Lakos, *A Váradi zsidóság története ...*

Centrale. Mai mulți dintre acești arhitecți budapeșteni erau evrei asimilați culturii maghiare. Ei erau în legătură cu importanta comunitate evreiască din Oradea și erau legați personal de oraș. Numeroși alți comanditari și proprietari de imobile, din clasa mijlocie orădeană, au apelat la arhitecți și meșteri locali.

Arhitecții care au proiectat la Oradea, antreprenorii și comanditarii clădirilor, la începutul secolului al XX-lea, au avut un rol important în marcarea spațiului urban orădean, în apariția unor clădiri care erau atunci considerate moderne, au avut o contribuție decisivă la crearea arhitecturii moderne de la 1900, arhitectură în consonanță cu cea din Europa Centrală. Oradea de la începutul secolului al XX-lea a fost direct influențată de arhitectura budapeștană și vieneză, prin arhitecți importanți din Budapesta, prin unii arhitecți vienezi, de aceea Oradea poate fi considerată un caz important în cadrul *arhitecturii Secession*.

În Oradea, la începutul secolului al XX-lea, regăsim câțiva dintre cei mai importanți arhitecți budapeșteni. Astfel, toate orientările stilistice ale arhitecturii moderne de la 1900 din Austro-Ungaria sunt bine reprezentate în arhitectura orădeană de la începutul secolului al XX-lea. Frigyes Spiegel s-a remarcat prin faptul că a proiectat prima clădire budapeștană cu apartamente de închiriat (Casa Lindenbaum, 1896-1897), cu o fațadă decorată în spiritul „silului” *Art Nouveau*. Influența *Art Nouveau-ului* franco-belgian poate fi regăsită și în amenajările interioare executate de el. Ulterior Spiegel a utilizat un limbaj clasicizant. Curentul de *inspirație lechneriană* este reprezentat prin Marcell Komor și Dezső Jakab, Zoltán Bálint și Lajos Jámbor. Din cadrul generației de tineri arhitecți care au cercetat arhitectura populară și au creat o nouă arhitectură cu referințe la aceasta, din cadrul grupării „*Tinerii*”, a activat la Oradea Valér Mende. Acesta a fost influențat și de *arhitectura Secession* vieneză. Arhitectura premodernă, raționalistă, cu influențe ale arhitecturii vieneze, este prezentă prin lucrările fraților László și József Vágó. Influența *arhitecturii Secession* vieneze se remarcă și la Palatul Ullmann, proiectat de către Franz Löbl.

Arhitectul Frigyes Spiegel¹³

Frigyes Spiegel (n. Pesta, 24 aprilie 1866 – m. Budapesta, 26 februarie 1933) a obținut diploma de arhitect în 1887, la Universitatea Politehnică din Budapesta. În 1895 a deschis un birou de proiectare, împreună cu Wéinreb Fülöp. Cei doi au proiectat mai multe imobile de închiriat, folosind ornamente *Art Nouveau/ Secession*. În jurul anului 1900 s-a impus și în plan internațional, prin realizările deosebite în proiectarea de mobilier. Frigyes Spiegel a colaborat la proiecte cu Gézá Márkus, iar după moartea acestuia, cu Károly Englerth. După 1919, s-a stabilit la Oradea, unde a rămas până în 1923-1925. Ulterior s-a reîntors în Ungaria, unde a proiectat câteva clădiri moderne, avându-l colaborator pe Endre Kovacs. La Oradea a proiectat: Casa Sonnenfeld, Str. Aurel Lazăr nr.7 (1899); Casa Konrád, Str. Primăriei nr. 6 (1909-1910); Casa Lajos Veiszlovits, Str. Republicii nr. 15 (1910-1911); Palatul Sonnenfeld, Str. Moscovei nr. 8 (1911-1912); Casa Markovits - Mathéser, Str. Aurel Lazăr nr. 21 (1911); Imobil de raport, Str. Roman Ciorogariu nr. 28 (1912); Imobil de raport, Str. Mihai Eminescu nr. 3 (1922-1923); Casă individuală, Str. Postăvarului nr. 13 (1923).

Casa Sonnenfeld (Str. Aurel Lazăr nr. 7) a fost construită în 1899 și este *prima construcție realizată în „stil” Secession din Oradea*. Adolf Sonnenfeld (1861-1918) a fost proprietarul tipografiei cu același nume, din Oradea, tipografie modernă și renumită în epoca dinainte de Primul Război Mondial, dar și după 1919. Arhitectul casei, Frigyes Spiegel, și proprietarul, Adolf Sonnenfeld, erau înrudiți, soția lui Sonnenfeld fiind Iren Spiegel (1871-1933), sora arhitectului. Casa Sonnenfeld este exemplul de locuință aristocratică, având demisol înalt și parter. Cele două fațade, cea dinspre curte și cea dinspre stradă, sunt realizate în aceeași manieră, casa fiind unitară din punct de vedere stilistic. Prin formele curbilinii ale elementelor de la exterior și interior, prin folosirea cărămizii aparente la fațadă, ea amintește de *Art*

¹³ Mircea Pașca, *Arhitectul Frigyes Spiegel la Oradea*, Ed. Arca, Oradea, 2010

Nouveau-ul belgian și cel francez și se încadrează în perioada de început a operei lui Spiegel, când acesta a fost puternic influențat de *Art Nouveau-ul* occidental. Este singura clădire proiectată la Oradea de către arhitect în această manieră.

Palatul Sonnenfed (Str. Moscovei nr. 8) a fost comandat de același Adolf Sonnenfed și proiectat tot de cumnatul său. Proiectul datează din 1911, iar construcția din 1912. Imobilul are subsol, parter și trei etaje. La parter, înspre stradă, se găsesc spații pentru magazine, iar înspre curte erau două mari depozite. Etajele erau ocupate de apartamentele pentru închiriat. La etajul întâi erau două apartamente mari, aristocratice, aproape identice, unul dintre ele fiind al proprietarului. Etajele superioare au aceeași organizare, aici existând trei apartamente pe nivel. Spre stradă, la nivelul etajelor există o curte interioară, flancată de cele două aripi laterale. Plastica fațadei face apel la elemente de inspirație neoclasică. În curtea din spatele clădirii se găsește clădirea fostei tipografii Sonnenfed, proiectată și construită în același timp cu imobilul dinspre stradă.

Casa Konrád (Str. Primăriei nr. 6) aparținea medicului internist dr. Béla Konrád, care avea aici locuința cabinetul medical. Proiectul este semnat de Frigyes Spiegel și Géza Márkus. Autorizația de construcție este din 17 august 1909, iar anul construcției înscris pe fațadă este 1910. Casa Konrád este unul dintre cele mai interesante exemple pentru arhitectura orădeană de la începutul secolului al XX-lea, în ceea ce privește organizarea interioară și concepția spațială. Are spre stradă parter și două etaje, iar spre curte patru nivele, de înălțime mai mică, fiind la diferență de nivel față de cele dinspre stradă. Nivelul principal era ocupat de locuința și cabinetul medical al proprietarului, etajul al doilea de un apartament, iar la parter erau un apartament și spații comerciale. Casa atrage atenția prin tratarea volumetrică a exteriorului, prin elementele stilizate și combinarea mai multor tipuri de materiale (piatră de calcar cioplită, cărămida aparentă, cartușe ornametale în stuc, feronerie)

Casa Veiszlovits (Str. Republicii nr. 15) a aparținut lui Lajos Veiszlovits, antreprenor de pompe funebre. Adolf Veiszlovits (1831-1907) a întemeiat o întreprindere de pompe funebre, care a

fost prima de acest gen din Oradea. Lajos Veislovits (1861-1934), fiul lui Adolf, și-a început activitatea în cadrul firmei în 1882. În 1902, Adolf Veiszlovits s-a retras, lăsând firma lui Lajos. Sediul firmei era, după 1911, în noua clădire construită pe Str. Republicii nr. 15. Proiectul datează din 1910 și este semnat de către Spiegel, împreună cu Géza Márkus. Imobilul a fost construit în 1911. Clădirea este tipul de imobil de raport cu subsol, parter și două etaje. Subsolul era destinat pivnițelor, spațiilor de depozitare. La parter, în centru, se găsește culoarul de acces și scara spre etaje, iar de o parte și alta a acestora câte două spații pentru magazine. Etajele sunt realizate identic, la fiecare nivel existând câte două apartamente asemănătoare. Fațada este asemănătoare cu palatul Sonnenfeld, realizată în manieră neoclasică.

Casa Markovits - Mathéser (Str. A. Lazăr nr. 21) este dataată în 1911 și este unul dintre cele mai interesante imobile de raport construite în „stil” *Secession* în Oradea. Se remarcă prin execuția de calitate a fațadelor și prin utilizarea cât mai bună a amplasamentului, prin volumele jucate care compun clădirea. Fațadele sunt din cărămidă aparentă. Sunt combinate materiale și texturi variate: cărămidă, detaliile ornamentale din stuc sau piatră, feronerie stilizată, robustă, piatra cioplită, lemnul. La parter sunt spații pentru magazine și apartamente, iar la etaje erau câte trei apartamente aristocratice la fiecare nivel. Proprietarii¹⁴ au fost Sándor Markovits¹⁵ și Sámuel Matheser.

Arhitecții Marcell Komor și Dezső Jakab

Marcell Komor și Dezső Jakab au fost doi dintre arhitecții importanți din Ungaria, la începutul secolului al XX-lea, reprezentanți ai „stilului *lechnerian*”. Marcell Komor (n. 6 noiembrie 1868, Pesta - m. 29 noiembrie 1944, Sopronkeresztúr / Deutschkreutz, Austria) a fost fiul lui Salamon Kohn. După nașterea copiilor, numele Kohn a fost schimbat în Komor. Marcell

¹⁴ Zoltán Péter I., *Szécessziós építészet Nagyváradon*, Oradea, Ed. Varadinum Script, 2011, p.32

¹⁵ Lajos Lakos, *op. cit.*, p 198

Komor a studiat la Universitatea Politehnică din Budapesta, unde a obținut diploma în 1891. Jakab Dezső (n. 4 noiembrie 1864, Vadul Crișului - m. 8 august 1932, Budapesta) a urmat liceul la „Școala Reală” din Oradea, unde a făcut și armata. În 1897, Komor și Jakab au deschis un birou de arhitectură care a funcționat până la sfârșitul războiului, colaborarea celor doi dovedindu-se foarte fructuoasă. Jakab și Komor au fost membri Lojii Masonice „Galilei” din Budapesta¹⁶. La Oradea au proiectat: Casa Adorján I, Str. Patriotilor nr. 6- Str. Moscovei nr. 4 (1903); Casa Adorján II, Str. Patriotilor nr. 4 (1904-1905); Palatul Stern, Str. Republicii 10-10A, (1904-1905); Fosta Cameră de Comerț și Industrie, Str. Duiliu Zamfirescu nr. 3 (1906-1907); Palatul Vulturul Negru (1907-1908); Casa Schwarz, Str. M. Eminescu nr. 25/A (1910-1911).

Palatul Vulturul Negru¹⁷ (Piața Unirii nr. 2-4, Str. Independenței nr. 1) este cea mai reprezentativă și mai cunoscută clădire pentru *arhitectura Secession orădeană*, de *influență lehnneriană*. Pe amplasamentul clădirii actuale din Piața Unirii exista încă din 1714 un local denumit Hanul „Vulturul”, care era adăpostit într-o casă mică, cu parter. În secolele al XVIII-lea și al XIX-lea clădirea a fost etajată și extinsă.

În 1903, Primăria Orașului Oradea a hotărât să lanseze un concurs de proiecte pentru reconstruirea „Vulturului Negru”. La concursul din 1905, premiul I a fost câștigat de proiectul cu nume de cod „Șampanie”, al lui Marcell Komor și Dezső Jakab. Primăria a considerat că nu rentează să construiască „Vulturul Negru”, deoarece costurile erau prea mari și a decis să vândă terenul și clădirile existente. Cei care au cumpărat în 1906 „Vulturul Negru” și Hanul „Arborele Verde” au fost doi avocați orădeni evrei, dr. Ede Kurländer și dr. Emil Adorján, personalități marcante ale orașului. Aceștia au înființat Societatea pe acțiuni „Vulturul Negru” și „Arborele Verde”, înregistrată la Camera de Comerț din Oradea în 1907.

Dr. Emil Adorján, fiul lui Adolf Auschpitz (1836-1909), s-a născut la Oradea în 1874. Și-a schimbat numele din Auschpitz în

¹⁶ Réka Várallyay, *Komor Marcell Jakab Dezső*, Holnap Kiadó, Budapest, 2006, p. 11-40

¹⁷ Mircea Pașca, *Palatul Vulturul Negru*, Ed. Tipo MC, Oradea, 2007

Adorján, în 1890. În 1893 a terminat Facultatea de Drept, iar în 1897 a obținut doctoratul în drept și politică, la Budapesta. În 1900 a obținut diploma de avocat. Emil Adorján a fost un foarte bun stenograf, publicând două cărți despre stenografie. A avut preocupări literare, a fost un om de cultură, având o bibliotecă impresionantă și o importantă colecție de tablouri. Între 1912-1919 a fost președintele Asociației avocaților orădeni, iar între 1915-1916 vicepreședintele Baroului. Emil Adorján a făcut parte din comisia juridică a primăriei. După 1920 nu a mai practicat avocatura și s-a dedicat afacerilor. A fost președintele mai multor consilii de administrație. În 1920, Adorján a preluat *Întreprinderea Cinematografică și de Industrie a Filmului Székely și Boros* și a transformat-o în *Casa de Închiriat Filme Dorian*, care deținea cinematografele (situate în Palatul „Vulturul Negru”) *Filmpalace* (renovat în 1927) și *Film Terrasse / Terasa Teatru Dorian* (1928). Emil Adorján a fost deportat în 1944. Ede Kurländer a fost doctor în drept și gazetar. A făcut parte din Comisia Juridică și din Comisia pentru Finanțe și Economie din cadrul Primăriei Oradea, a fost director adjunct al Băncii Maghiare din Oradea. Ede Kurländer a vrut să-și maghiarizeze numele (în Károly), ulterior adoptând numele Kenéz-Kurländer¹⁸.

Pentru Palatul „Vulturul Negru”, arhitecții au întocmit mai multe variante de proiecte asemănătoare, care aveau aceeași concepție privind funcționalitatea, planimetria, dar la care apar unele modificări legate de organizarea spațiilor, de conceperea fațadelor și decorarea spațiilor interioare (prima variantă în 1905, a doua în 1906; a treia în 1907; ultima variantă fiind publicată în 1908). Proiectul pentru prelungirea pasajului spre Str. V. Alecsandri a fost realizat de către Ferenc Sztarill, în octombrie 1908. Lucrările la fundație au început în martie 1907, iar clădirea a fost terminată în decembrie 1908. Conform programului de construcție, noul imobil era unul multifuncțional, cuprinzând hotel, cafenea, cârciumă, restaurant, cofetărie, săli de distracții și spectacole, magazine, o bancă și câteva apartamente.

¹⁸ *Ibidem*, p. 12-14

Clădirea se impune în Piața Unirii, centrul orașului, prin dimensiuni, prin volumele jucate, forme sinuoase și decorația fațadelor. Este utilizată o largă gamă ornamentală, de la acoperiș până la parter. S-a acordat o mare atenție tuturor detaliilor și simbolurilor utilizate. Spațiile interioare cel mai bogat decorate sunt sălile de interes public, din corpul de pe Str. Independenței: holul fostului hotel, fostul restaurant și ansamblul celor două săli de spectacole și reuniuni. Acestea au elementele din interior bogat decorate (plafoane, bolți, ferestre, uși, lambriuri, balustrade, pereți, coloane, sticlă sablată sau vitralii). Motivele ornamentale utilizate sunt atât cele florale, preluate din arta populară, cât și cele zoomorfe, vulturi. Elementul care particularizează clădirea este pasajul interior, cu trei galerii, acoperit cu sticlă. În pasaj este amplasat, la limita dintre spațiul central și o galerie, un vitraliu de mari dimensiuni, reprezentând un vultur în zbor. Pe fațada dinspre piața Unirii sunt prezente monogramele lui Adorján și Kurländer, precum și un stup, simbolul băncii.

Casa Adorján I (Str. Patrioților nr. 6 – Str. Moscovei nr. 4) a fost construită de același Emil Adorján. Acesta a cumpărat în 1902 terenul de pe colțul dintre Str. Patrioților cu Str. Moscovei. În 1903, pe acest amplasament a fost construită Casa Adorján I, clădire în care Adorján a avut locuința și biroul de avocatură¹⁹. Imobilul cu apartamente are planul în formă de L, subsol înalt, parter, un etaj și parțial un al doilea etaj doar spre stradă, mai scund, tratat sub forma unui atic înalt. Plastica fațadelor aparține *Secessionului maghiar*, de factură *lechneriană*. Modalitatea de tratare a fațadelor, bogat decorat în stuc, este cea care face deosebită această construcție. Cele două fațade ale clădirii sunt realizate unitar, articulate prin colțul teșit, unde se găsește un balcon la etajul întâi, iar la nivelul aticului un panou, având conturul superior trilobat. Acesta este ornat cu un element reprezentând un copac într-un

¹⁹ Zoltán I. Péter, *Mesélo képeslapok, Nagyváradi 1885-1915 (Vederi care povestesc, Oradea 1885-1915)*, Budapest, Noran Kiadó, 2002, p. 58-59; Idem, *Nagyváradi 900 éves múltja és épített öröksége (Trecutul de 900 de ani al Oradei și moștenirea construită)*, Budapest, Noran Kiadó, 2005, p. 240-241

ghiveci (simbolizând arborele vieții). Fațadele se remarcă prin organizarea în registre orizontale, ritmarea cu panouri decorative, ancadramente, bezi ondulate, linia curbilinie a cornișei și aticelor.

Casa Adorján II (Str. Patrioților nr. 4) a fost construită de Emil Adorján, în 1904-1905²⁰. Este un imobil cu două etaje, cu plan dreptunghiular, cu apartamente de mari dimensiuni, pentru închiriat. Fațada în „stil” *Secession maghiar*, de factură *lechneriană*, este bogat decorată în stuc, realizată diferit față de primul imobil. Este compusă simetric, în funcție de axul median. Ceea ce dă un caracter dinamic și anulează monotonia fațadei cu ferestre dispuse regulat este aticul curbiliniu și câmpurile decorative cu perimetru șerpuitor. Aticul este constituit dintr-o succesiune de segmente trilobate, deasupra fiecărei travee, care alăturate creează un parcurs sinusoidal. Fațada, organizată pe registre, ritmată prin mari panouri decupate în tencuială, este foarte bogat decorată, cu elemente florale, vegetale curbilinii, preluate din arta populară, dar cu trimitere la baroc²¹.

Palatul Stern (Str. Republicii 10-10A / Str. Mihai Eminescu)²² a fost construit de Miklos Stern, care a cumpărat terenul și casa de pe amplasamentul actualei clădiri în 1904. Imobilul de raport a fost ridicat în 1904-1905. Pentru această clădire există două variante de proiecte. Cel de-al doilea proiect este cel al clădirii existente. Clădirea, care la nivelul fațadei este un singur imobil, este formată tot din două unități. La parter, spre Str. Republicii, sunt spații comerciale. Apartamentele aveau diferite grade de confort, imobilul grupând apartamente de la șapte camere la apartamente cu două camere. Fațadele sunt tratate în maniera *Secessionului maghiar*, de factură *lechneriană* și sunt decorate cu ornamente în stuc, mai puține decât la imobilele Adorján. Pe orizontală, clădirea are trei registre: parterul cu vitrinele

²⁰ Idem, *Nagyvárad 900 éves ...*, p. 241

²¹ Mircea Pașca, *Habitatul orădean la începutul secolului al XX-lea*, teză de doctorat, coordonator științific prof. univ. dr. Ioan Godea, Oradea, Universitatea din Oradea, 2008, p. 134-137

²² Idem, *Palatul Stern din Oradea*, în *Cele Trei Crișuri*, Oradea, seria a III-a, nr. 5-6 (mai-iunie) 2006, p. 87-97

magazinelor (spre Str. Republicii), registrul corespunzător celor două etaje, unde ferestrele sunt grupate în mari panouri decupate în tencuială, având conturul curbiliniu și al treilea registru, cel de sub streșină, decorat cu ornamente florale. Fațadele sunt ritmate prin bovindouri, iar colțul este marcat de bovindoul circular, asemănător unui turn, deasupra căruia se ridică un coif format din două secțiuni, cea superioară în formă de bulb fiind încununată de un fleuron. Motivele decorative, lucrate în stuc sau pictate, sunt preluate din arta populară, din natură. Motivul rodiei, trandafiri stilizați, ghivece cu flori, garoafe, frunze, lalele, inimi, coada de păun ornează fațada, gangurile de acces, scările. Feroneria porților uzează de motivul cozii de păun, întâlnit și la casele Adorján.

Casa Schwarz (Str. M. Eminescu nr. 25/A)²³ are proiectul semnat de către Komor și Jakab și datat 15 și 16 iulie 1910, la Budapesta. Clădirea a fost construită între 1910-1911, antreprenor fiind arhitectul orădean Ferenc Sztarill. Proprietarul clădirii a fost Jakab Schwarz. Casa, realizată în „stil” *Secession*, are fațada elegantă, mai epurată decât la celelalte clădiri proiectate de arhitecți. Sigurele ornamente, lucrate în stuc, sunt amplasate la nivelul superior al celor două travee laterale ale fațadei, în jurul ferestrelor. În partea stângă, deasupra și în jurul ferestrelor de la etajul al doilea, sunt linii curbe, meandre, lalele stilizate, iar monograma proprietarului - „SJ” - este amplasată central. Poarta din fier forjat are motivul arborelui vieții, stilizat, curbiliniu. Interiorul, bogat decorat (cu stucaturi, sticlă sablată, vitralii, elemente de tâmplărie), mai păstrează o bună parte din elementele originale. Casa a fost dotată de la început cu încălzire centrală și lift.

Arhitecții Zoltán Bálint și Lajos Jámbor (Frommer)

Palatul Füchsl (Str. Independenței nr. 11-13)

Arhitecții Zoltán Bálint (n. Oradea 1871 - m. Budapesta 1938) și Lajos Jámbor (Frommer) (n. Pesta 1869 - m. Budapesta 1955) au făcut studiile la Universitatea Politehnică din Budapesta.

²³ Idem, *Casa Schwarz din Oradea*, în *Cele Trei Crișuri*, Oradea, seria a III-a, nr. 5-6 (mai - iunie) 2007, p. 96-103

S-au asociat în 1897, lucrând împreună până în 1934²⁴. La Oradea cei doi arhitecți au proiectat Clădirea Lojii Masonice, Str. Armatei Române nr. 4 (1901-1902) și Palatul Füchsl, str. Independenței nr. 11-13, 1902-1903²⁵.

Proprietarii imobilului au fost frații Arnold și Mór Füchsl²⁶, care erau importanți comercianți de vinuri. „Firma fraților Füchsl a fost întemeiată în 1850, producea și comercializa vinuri. Până în 1890, când a început declinul producției, a lucrat în exclusivitate pentru export. Din 1901, producția s-a redus la mai puțin de un sfert, vinurile fiind valorificate pe piața internă”²⁷. Construcția a fost realizată în 1902-1903, antreprenorul fiind orădeanul Vilmos Rendes, inginer constructor²⁸. Palatul Füchsl este un imobil de raport având spre stradă parter și două etaje. Sub aparența unei fațade unitare, există două imobile, fiecare cu o curte interioară și cu intrare proprie. La subsol, sub ambele imobile, se găseau pivnițele pentru vin, de mari dimensiuni și cămărilor pentru lemne și cărbuni. Parterul are spre stradă spații comerciale. La etajul întâi și etajul al doilea se găseau apartamente, cele situate spre stradă fiind destinate categoriilor sociale înstărite. Ceea ce face interesant acest imobil este modul de realizare a fațadei și simbolistica ornamentației, care evidențiază personalitatea proprietarilor. Imobilul atrage atenția prin aticul cu linia superioară vălurită, colțul rotunjit care are la nivelul acoperișului un coif conic încununat cu un lanternou din tablă zincată, ritmarea cu secțiuni verticale și registre orizontale. Stilul clădirii este *Secessionul maghiar* de factură lechneriană. Fațadele sunt decorate cu elemente curbilinii, cu viță-de-vie cu struguri, cu panouri cu monograma proprietarilor „FT” (Füchsl testvérek –

²⁴ János Gerle, Attila Kovács, Imre Makovecz, *A Századforduló Magyar Építészete (Arhitectura maghiară la cumpăna secolelor al XIX-lea și al XX-lea)*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó -Bonex, 1990, p. 24-28

²⁵ Zoltán I. Péter, *3 secole de arhitectură orădeană...*, p. 65, 82-83

²⁶ Mircea Pașca, *Habitatul orădean ...*, p. 169-174

²⁷ *Istoria orașului Oradea*, p. 234

²⁸ Zoltán I. Péter, *3 secole de arhitectură orădeană...*, p. 82-83; Idem, *Nagyvárad 900 éves...*, p. 248

frații Fűchsl). Se remarcă feronerie porturilor, realizată în aceeași manieră curbilinie tipică Artei 1900.

Arhitecții László Vágó Și József Vágó ²⁹

László Vágó (n. 30 martie 1875 – m. Budapesta, în 30 decembrie 1933) și József (n. 23 decembrie 1877 – m. la Salies-de-Béarn, Franța, 7 iunie 1947) s-au născut la Oradea într-o *familie de evrei* cu nouă copii. Tatăl lor, născut Mihály Weinberger, și-a maghiarizat numele în Mihály Vágó. László Vágó a urmat cursurile de arhitectură la Școala Superioară de Industrie a Construcțiilor din Budapesta și a obținut diploma în 1893. József Vágó și-a făcut studiile la Universitatea Politehnică din Budapesta, obținând diploma în 1900. În 1902, cei doi frați au înființat propriul birou de proiectare, în cadrul căruia au colaborat până în 1911. Cei doi au continuat să proiecteze individual. László a rămas la Budapesta, iar József a emigrat în Italia, în 1919, a revenit apoi la Budapesta, iar ulterior s-a stabilit în Franța³⁰. La Oradea au proiectat: Casa Vágó/Casa Lajos Weinberger, Str. Traian Moșoiu nr. 14 (1905); Casa Darvas, Str. Iosif Vulcan nr. 11 (1909-1910); Palatul Moskovits Adolf și fiii, Str. V. Alecsandri nr. 1, colț cu Piața Unirii (1910-1911); Școala de Jandarmi (în prezent Universitatea din Oradea), Str. Universității nr. 1, (1911-1913).

Casa Vágó / Lajos Weinberger (Str. T. Moșoiu nr. 14) a fost construită în 1905. Proprietarul imobilului a fost Lajos Weinberger, menționat printre directorii morii Emilia (deținută de Jakab Weinberger și fiul) și proprietar al unei mori. József Vágó a mai realizat pentru Lajos Weinberger proiectul unui cavou în cimitirul evreiesc. Frații Vágó erau în relații de rudenie strânse cu proprietarul casei, Weinberger Lajos³¹. Casa se încadrează în

²⁹ Mircea Pașca, *Arhitecții József și László Vágó la Oradea*, Ed. a II-a, rev., Ed. Arca, Oradea, 2010

³⁰ Anne Lambrichs, *József Vágó, 1877-1947 - un architecte hongrois dans la tourmente européenne*, Bruxelles, Éditions Archive d'Architecture Moderne / Bruxelles et Institut français d'architecture/Cité de l'architecture et du patrimoine, 2003

³¹ *Nagyvárad* *Napló (Jurnalul Orădean)*, 25 decembrie 1913

prima etapă a creației arhitecților, fiind înrudită stilistic cu alte imobile ridicate de Vágó în Budapesta în această perioadă. Este tipul de reședință aristocratică având un hol cu înălțimea a două nivele, camerele de primire la parter și dormitoare la etaj. Fațadele și decorația exterioară sunt cele care particularizează clădirea și îi conferă un loc aparte între clădirile în „stil” *Secession* din Oradea. Amenajarea plastică a interiorului este făcută în manieră curbilinie, florală, tipică *Art Nouveau*.

Casa Darvas (Str. Iosif Vulcan nr. 11) poate fi considerată cea mai originală reședință individuală construită la Oradea în „stilul” *Secession*. Clădirea este a doua construită de frații Vágó la Oradea și printre ultimele realizări la care cei doi frați au lucrat împreună. Stilistic, se încadrează în a doua etapă din evoluția creației acestora, cea influențată puternic de geometrismul *Secessionului vienez*, perioadă în care este definitivat stilul lor propriu.

Imre Darvas a fost un mare întreprinzător din Oradea în domeniul exploatării lemnului. Societatea *La Roche și Darvas industrie de pădure fuționată S. A.* a fost înființată în 1907. Principalii acționari erau Imre Darvas și bancherul Alfred La Roche (din Basel, Elveția). Darvas a cumpărat casa veche de pe Str. Iosif Vulcan nr. 11, în 1908. Casa actuală a fost proiectată în 1909 și construită în 1909-1910. În 1912, a fost construită aripa din curte, spre Crișul Repede. În 1912 în această aripă era sediul firmei La Roche și Darvas.

Casa are subsol, parter și etaj. La subsol se găseau pivnițele și spațiile anexe. Clădirea cuprindea două apartamente: unul era în stânga axului intrării, la parter, iar cel principal, în dreapta axulului intrării și la etaj. Fațada principală are volume geometrice elementare, clar precizate și bine echilibrate și este tratată într-o manieră care vădește influența arhitecților vienezi Otto Wagner și J. Hoffmann. Fațada este placată cu dale din mozaic din ciment și decorată cu butoni din majolică. Se remarcă arcada elipsoidală a intrării, feronerie balconului și silueta statuetei din majolică. Dacă în ansamblu clădirea denotă influența arhitecturii *Secession vieneză*, elementele decorative sunt inspirate din arta populară și natură.

Palatul Moskovits Adolf și Fii (Str. V. Alecsandri nr. 1 / Piața Unirii) a fost construit în anii 1910-1911, în două etape: partea de pe Str. Vasile Alecsandri a fost terminată în 1910, iar cea dinspre piață în 1911. Comanditarii au fost membrii familiei Moskovits, familie de întreprinzători evrei din Oradea, în domeniul morăritului și al industriei alimentare, care avea mai multe fabrici în Oradea: *Moara Adria* (Str. Sucevei), *Moara cu aburi și fabrica de arpacaș și decorticat mei*, *Moskovits Adolf și fiii* (devenind apoi *Fabrica de spirt și drojdie Moskovits Adolf și fiii S.A.*, Str. Sucevei); *Fabrica de eter Aurora S.A.* (Str. Griviței). Palatul Moskovits este tipul de mare imobil de raport cu apartamente de închiriat. Este organizat în jurul unei curți interioare închise și are subsol, parter cu mezanin (unde sunt spații pentru magazine) și trei etaje (cu apartamente având de la una la cinci camere). Stilistic, aparține *Secessionului* geometric. Fațada este netedă, albă, ornamentele fiind reduse. Clădirea este decorată cu plăcuțe din majolică verde și galbenă. Sub streșina largă, între ferestre și pe colțul clădirii, se găsește o friză executată sub forma unui desen, ale cărui linii conturează figurinele pe fondul alb al fațadei. Friza reprezintă țărani, scene din munca agricolă, păstorit.

Arhitectul Valér Mende

Valér Mende (n. 4 septembrie 1886, Pinkóc, astăzi în Austria – m. 7 ianuarie 1918, Viena). Între 1904-1908 a studiat la Universitatea Politehnică (Műgyetem) din Budapesta, unde a obținut diploma de arhitect, în 1908. Mende a făcut parte din generația de *tineri arhitecți budapestani*, din gruparea „*Tinerii*” (*Fiatalok*), al cărei lider era arhitectul Károly Kós³². A fost influențat de arhitectura finlandeză și de curentul *Secession vieneză*³³. Mende nu a fost de confesiune israelită³⁴. La Oradea a proiectat:

³² János Gerle, Attila Kovács, Imre Makovecz, *op. cit.*, p. 145-147; János Gerle, *Mende Valér*, în revista *Magyar Építőművészet*, Budapesta, 1987, nr. 4, p. 43-48

³³ *Ibidem*

³⁴ A fost înmormântat în cimitirul Kerepesi din Budapesta, iar pe monumentul său funerar este o cruce.

fațada fostei Băncii de Economii a Comitatului Bihor, Str. Independenței nr. 3 (1909-1910); Casa dr. Áron Nemeș, Str. Duiliu Zamfirescu nr. 10 (1909); Casa dr. Mór Ertler, Str. Ep. Mihail Pavel nr. 8 (1910); Casa Fodor / fosta Casă Agricolă de Economii din Oradea, Str. Iosif Vulcan nr. 7 (1910); Casa Henric Róth, Str. V. Alecsandri nr. 3 (1912-1913); Extinderea casei Ferenc Várnai, Piața Libertății nr. 30, (1912); Proiectul pentru vila Dr. Béla Faragó (1912, nerealizat)³⁵. Câțiva dintre comanditarii lui Mende erau evrei, din rândul comercianților, întreprinzătorilor sau a celor cu profesii libere (de exemplu medicul dr. Mór Ertler³⁶, Henric Róth, avocatul Ferenc Várnai³⁷ etc.).

Casa dr. Mór Ertler (Str. Ep. Mihail Pavel nr. 8) a aparținut medicului Mór Ertler, care avea la parterul imobilului domiciliul și cabinetul medical. Clădirea este un imobil de raport, organizat în jurul unei curți interioare, având trei aripi. Are subsol, parter și două etaje și grupează mai multe apartamente la fiecare nivel. Imobilul se caracterizează prin simplitate, fațada fiind netedă, cu ornamente puține, discrete, lucrate grafic în tencuială, de inspirație folclorică. Se remarcă loggia de la etaj, poarta de la intrare și vitraliul de deasupra acestuia. Proiectul clădirii datează din 20 ianuarie 1910. Pe pinionul clădirii este înscris anul 1910.

Casa Róth (Str. V. Alecsandri nr. 3) este ultima clădire proiectată de Mende la Oradea, în 1912. Imobilul aparținea lui Henric Róth, „comerciant de modă pentru bărbați”, care avea la parter magazinul³⁸. Casa Róth este un imobil de raport, cu apartamentele grupate în jurul unei curți interioare. Este una dintre cele mai moderniste clădiri din Oradea, pentru epoca sa, prin plastica fațadei, prin geometrism și simplitate. Arhitectul, renunțând la grafica de inspirație folclorică realizată în tencuială

³⁵ Mircea Pașca, *Habitatul orădean ...*, p. 157-168; Idem, *Exemple ale arhitecturii 1900 la Oradea: Komor Marcell, Jakab Dezső și Mende Valér*, în *Cele Trei Crișuri*, Oradea, seria a III-a, nr. 4-7 (aprilie-iunie) 2005, p. 81-92

³⁶ *Biharmegyei és Nagyváradai cimtár, 1912...*, p. 193, 392; Lajos Lakos, *op. cit.*, p. 245

³⁷ Lajos Lakos, *op. cit.*, p. 249

³⁸ *Biharmegyei és Nagyváradai cimtár, 1912 ...*, p. 305, 494; Lajos Lakos, *op. cit.*, p. 198

(folosită la lucrările anterioare), utilizează la fațadă cărămida aparentă și plăci colorate din majolică. Se poate observa aici influența *Secessionului vienez* și arhitecturii finlandeze de la 1900³⁹. Fațada, simetrică, are o compoziție simplă cu volume clar demarcate: trei travee, având deasupra trei pinioane triunghiulare agresive. Pilaștrii din cărămidă aparentă, care se înalță de la etajul întâi până la nivelul superior, încadrează ferestrele mari.

Arhitectul Franz Löbl - Palatul Ullmann (Piața 1 Decembrie nr. 9)⁴⁰

Franz Löbl (Ferenc Löbl) s-a născut la Oradea în 1882. A făcut studiile liceale la Școala Reală din oraș. La Budapesta a studiat la Universitatea Politehnică. În 1904 a obținut diploma de inginer. S-a stabilit la Viena, unde a studiat arhitectura și a lucrat cu diverși arhitecți și profesori. Din 1911 a început să lucreze singur, având propriul birou de proiectare. A proiectat și în perioada interbelică la Budapesta și Viena. La Oradea a proiectat Palatul Ullmann.

Familiile Ullmann și Kurländer au fost printre cele mai importante și bogate familii evreiești din Oradea. Izidor Ullmann s-a stabilit la Oradea în 1868 și s-a căsătorit cu fiica lui Rafael Kurländer. Împreună cu socrul său a pus bazele unei noi afaceri. A luat, astfel, ființă firma „Kurländer și Ullmann”, care comercializa produse de băcănie, coloniale și mărfuri exotice. Izidor Ullmann a fost președintele *Comunității evreiești ortodoxe* din Oradea între (1880?)1882-1899. Sándor Ullmann (n. 1877 - m. 1919, fiul lui Izidor) a fost cel care a ridicat imobilul care îi poartă numele. După moartea tatălui său, a preluat conducerea afacerii familiei. A fost ales președinte al *Comunității evreiești ortodoxe*.

Autorizația de construcție a clădirii datează din 6 martie 1912, iar clădirea a fost finalizată în 1913. Imobilul, organizat în jurul

³⁹ János Gerle, *Mende Valér...*, p. 48

⁴⁰ Mircea Pașca, *Palatul Ullmann*, Ed. Tipo MC, Oradea, 2005; Idem, *Arhitectul Franz Löbl și Palatul Ullmann*, ediția a doua revăzută, Ed. Primus, Oradea, în curs de publicare

unei curți interioare, are fațada principală spre Piața 1 Decembrie și una secundară spre curtea de serviciu din spatele clădirii. La subsol au fost prevăzute pivnițe, spații de depozitare, la parter magazine, sediul și depozitul firmei. La etajul întâi erau sediul *Agenției de Asigurări „Generali”* din Triest, sediul *Băncii Populare Orădene* și apartamente. Etajul al doilea era ocupat, conform proiectului din 1912, în întregime de apartamentul lui Ullmann Sándor. La acest nivel se găsea și sala de rugăciune. Etajul al treilea era ocupat de apartamente. Fațada principală este netedă, zugrăvită în culori deschise. Ornamentele, puține, sunt puternic reliefate. Din punct de vedere stilistic, Palatul Ullmann se încadrează în arhitectura *Secession* de influență vieneză. Ceea ce particularizează, în mod deosebit, Palatul Ullmann și face cunoscută apartenența la iudaism a proprietarului, sunt cele două basoreliefuri de pe bovindouri care reprezintă *Menora* cu șapte brațe flancată de doi lei. Este singurul imobil civil, din Oradea, pe care apare *Menora*.

Arhitecți locali

Pe lângă clădirile menționate, proiectate de arhitecți renumiți, există numeroase alte clădiri construite de evreii care au locuit la Oradea, proiectate de arhitecți, meșteri locali, dintre care și evrei. Printre aceștia putem aminti nume ca: Lajos Incze și Lipot Incze (antreprenori, ingineri), József Reisinger (inginer și antreprenor), Vilmos Rendes (inginer și antreprenor), József Guttman senior și József Guttman jr. (arhitecți), Béla Weimann (inginer constructor).

Între arhitecții orădeni s-au remarcat două personalități, prin numărul mare de clădiri proiectate și prin importanța acestora. Este vorba despre arhitectul Kálmán Rimanóczy junior (n. Oradea, 1870 - m. Viena, 1912) și arhitectul Ferenc Sztarill⁴¹ (n. 1859, Oradea - m. 1943, Oradea). Cei doi nu au fost însă evrei, dar au proiectat imobile reprezentative pentru oraș, la comanda unor proprietari evrei.

Palatul Miksa Moskovits (Parcul Traian nr. 2) a fost proiectat de arhitectul orădean Rimanóczy Kálmán junior și ridicat

⁴¹ Idem, *Sztarill Ferenc, un arhitect orădean din anii 1900 (Partea I)*, în *Cele Trei Crișuri*, Oradea, seria a III-a, nr. 8-9 (august-septembrie) 2005, p. 100-114

în 1904-1905⁴². Clădirea a fost comandată de Miksa Moskovits, inginer mecanic⁴³. Imobilul este emblematic pentru *arhitectura 1900* din Oradea, fiind una dintre cele mai spectaculoase clădiri ridicate în această perioadă. Construcția are subsol, parter înalt, parțial mezanin și două etaje. La parter erau magazine, magazii, iar la etaje apartamente. Fațadele se disting prin bogăția ornamentelor curbilinii, florale, mascaroane, prin formele ondulate ale aticului. Pe colțul clădirii este un volum cilindric decroșat față de linia fațadei (creând impresia de turn), încununat cu o turelă și coiful înalt. Acest volum cilindric are la etajul al doilea o nișă care sparge linia cornișei printr-o arcadă semicirculară, puternic marcată și surmontată de un mic atic. Această nișă concentrează motive ornamentale cu valențe simbolice. Fereastra este încadrată între doi arbori (lauri?) al căror frunziș bogat se ridică deasupra ei (pomul vieții). Deasupra acesteia se găsește o compoziție cu încărcătură simbolică, legată de proprietar: în centru este un mascaron, cap de femeie, iar în stânga se distinge un compas, cu un echer dedesubt, o roată zimțată. În partea dreaptă se găsește sceptrul lui Mercur, o mână și o nicovală.

Fostul magazin de sticlărie Deutsch K. I. (Str. Alecsandri Vasile nr. 4) a fost construit probabil între anii 1906-1910. Arhitectul a fost probabil Ferenc Sztarill. În anii 1970-1980 clădirea a fost refăcută, păstrându-se fațada, care a fost și reabilitată⁴⁴. Proprietarul, Károly Deutsch, a fost comerciant și industriaș, firma sa făcea comerț en gros cu sticlă, porțelan (obiecte pentru amenajarea interiorului, utilitare, decotative) și deținea fabrica de sticlă de la Pădurea Neagră (județul Bihor). Clădirea a fost magazin de sticlă, porțelan și lampadare al lui Ignacz Károly Deutsch și sediul firmei sale⁴⁵.

⁴² Zoltán I. Péter, *3 secole de arhitectură orădeană...*, p. 77-78; Idem, *Mesélo képeslapok...*, p. 53

⁴³ *Biharmegyei és Nagyváradí cimtár, 1912 ...*, p. 216

⁴⁴ Zoltán I. Péter, *3 secole de arhitectură orădeană...*, p. 83

⁴⁵ *A Nagyváradí Napló Jubiláris Albuma, 1898-1913...* p. 109-110; Dezső Fehér, *Bihor – Biharmegye, Oradea – Nagyvárad, Kulturtörténete és Öregdiákjainak. Emlékkönyve (Istoria culturală a Județului Bihor, a Oradiei și albumul memorial al vechilor săi elevi)*, Oradea, 1933-1937, p. 297

Imobilul este semnificativ pentru fațada bogat decorată. Motivele utilizate sunt vegetale, florale, inspirate din arta populară (țesături, elemente de port popular), tipice pentru arhitectura maghiară de la începutul secolului al XX-lea, pentru *stilul lechnerian*, dar foarte asemănătoare cu elementele decorative utilizate de arhitecții budapeșteni Komor și Jakab, care au proiectat mai multe clădiri la Oradea. Fațada este compusă simetric și are patru travee, în cadrul fiecăreia existând un gol vitrat de mari dimensiuni. Parterul era diferit de ceea ce există, având o vitrină mare, cu tâmplărie din lemn, aplicată pe fațadă.

Casa Deutsch (Str. Republicii nr. 54) era reședința lui *Deutsch K. I.* și a fost proiectată de același arhitect Ferenc Sztarill, în 1909⁴⁶. În contrast cu fostul magazin de sticlărie Deutsch K. I., reședința personală a acestuia este realizată în manieră diferită, eclectică, cu trimiteri la Barocul târziu, dar și la Clasicism. Clădirea are un demisol și parter și este unul din exemplele de reședință aristocratică din Oradea.

Imobilul Goldstein⁴⁷ (Str. G. Coșbuc, Postăvarului și Teatrului) a fost proiectat de arhitectul orădean Ferenc Sztarill. Proiectul datează din 1910. Clădirea a aparținut lui Salamon Goldstein. Imobilul de raport grupa spații comerciale la parter și apartamente de închiriat la etaje. Clădirea are parter și două etaje, iar pe unul dintre colțuri se înalță un turn ieșit în consolă, de la etajul întâi, acoperit cu un coif conic. Fațadele sunt simple, netede, decorate cu plăcuțe din majolică. Este singura clădire civilă din Oradea care are în feronerie porții *Steaua lui David*.

Hotelul Parc (Str. Republicii 5, colț cu Str. A. Lazăr) a fost deținut de familia Veiszlovits, de frații Emil și Gyula. Clădirea datează din secolul al XVIII-lea, dar a fost modificată. În 1904-1905 și 1909, în două etape, familia Veiszlovits a cumpărat clădirea și terenul aferent. Emil și Gyula Veiszlovits au ajuns proprietarii terenului și clădirii, prin moștenire. În 1914-1915, aceștia au transformat clădirea într-un hotel de lux, cu 60 de

⁴⁶ Mircea Pașca, *Habitatul orădean ...*, p. 316

⁴⁷ Idem, *Sztarill Ferenc, un arhitect orădean din anii 1900 (Partea a II-a)*, în *Cele Trei Crișuri*, Oradea, seria a III-a, nr. 10-12 (octombrie- decembrie) 2005, p. 98-99

camere (Hotelul este rezultatul mai multor transformări. Corpul principal datează de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, fiind construit de contele Samuel Teleki, în stil baroc. Proiectul de reamenajare a clădirii a fost realizat probabil de către arhitectul Alajos Czoczek). Hotelul a fost inaugurat de frații Veiszlovits în martie 1915⁴⁸. Parterul a fost complet modificat în timp, începând cu 1914, aici fiind amenajate magazine.

Hotelul este situat pe o parcelă de la intersecția dintre Str. Republicii și Str. Aurel Lazăr. Este compus din mai multe corpuri de clădiri, în jurul unei curți interioare. Corpul principal (A), cu planul în forma literi U, având fațada principală și intrarea spre Str. Republicii, și fațada secundară spre Str. A. Lazăr are parter și etaj și este cel mai vechi. Corpul B, situat într-un colț al curții interioare, este situat în continuarea corpului principal, are parter, etaj și mansardă. A fost construit în 1924/1925, de către Emil Veiszlovits, a cărui monogramă apare pe fațada dinspre curte. Corpul C, cu parter, cu planul în forma literei L, are fațada principală și gangul de acces spre Str. A. Lazăr și o aripă în curte. Interiorul hotelului, fațadele dinspre curtea interioară, corpul C și curtea au fost reamenajate, redecorate probabil în 1924-1925.

Hotelul este o clădire eterogenă, eclectică, dar are decorații specifice epocii 1900 (porțile de acces, vitraliile, decorațiile în stuc, diverse detalii interioare). Fațadele principale spre cele două străzi sunt eclectice. Spectaculos decorată este fațada dinspre curte a corpului B. Din punct de vedere stilistic, acesta este eterogen. Ornamentele constă din benzi curbilinii, ancadramente, diverse figuri zoomorfe (crocodili, reptile, broaște, rațe, un cap de monstru sau cap de bufniță, un liliac cu aripile desfăcute), florale (lalele). Între benzile curbilinii decorative apar inițialele proprietarului „V.E.” (Veiszlovits Emil). În curtea hotelului a fost construită (probabil în 1924-1925) o imitație de castel medieval-romantic. un ansamblu de turnulețe din piatră de calcar, cu acoperiș coif din mozaic roșu-alb.

Fotografii 1-28 © Mircea Pașca

⁴⁸. Zoltán I. Péter, *3 secole de arhitectură orădeană...*, p. 59-60

1. Casa Sonnenfeld, Str. Aurel Lazăr nr.7, 1899, arhitect: Frigyes Spiegel

2. Palatul Sonnenfeld, Str. Moscovei, nr. 8, 1911-1912, arhitect: Frigyes Spiegel

3. Casa Lajos Veiszlovits, Str. Republicii nr. 15, 1910-1911, arhitect: Frigyes Spiegel

4. Casa Konrád, Str. Primăriei nr. 6 1909-1910, arhitecți: Frigyes Spiegel și Géza Márkus

5. Imobilul Markovits-Mathéser, Str. A. Lazăr nr. 21, colț cu Piața Libertății, 1911, arhitect: Frigyes Spiegel

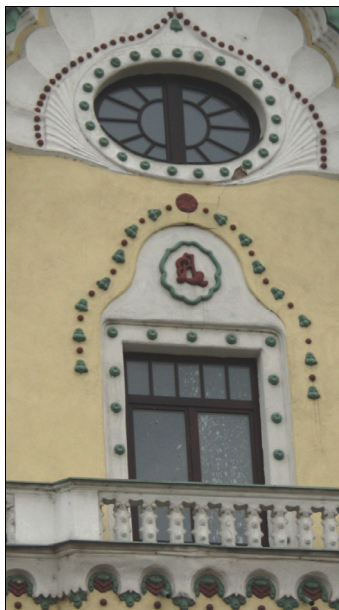
6. Casa Adorján I, Str. Patrioșilor 6 - Str. Moscovei nr. 4, 1903, arhitecți: Marcell Komor și Dezső Jakab

7. Casa Adorján II, Str. Patrioților nr. 4, 1904-1905, arhitecți: Marcell Komor și Dezső Jakab

8. Palatul Stern, Str. Republicii 10-10A, 1904-1905, arhitecți: Marcell Komor și Dezső Jakab

9-11. Palatul Vulturul Negru, Piața Unirii 2-4, Str. Independenței 1
1907 - 1908, arhitecți Marcell Komor și Dezső Jakab

12. Casa Schwarz, Str. M. Eminescu nr. 25/A, 1910-1911, arhitecți Marcell Komor și Dezső Jakab

13. Palatul Füchsl, Str. Independenței 11-13, colț cu Piața 1 Decembrie 1902-1903, Arhitecți: Zoltán Bálint și Lajos Jámbor

14. Casa Vágó /Casa Lajos
Weinberger
Str. Traian Moșoiu nr. 14, 1905
Arhitecți: László Vágó și József Vágó

15. Casa Darvas
Str. Iosif Vulcan nr. 11, 1909-1910
Arhitecți: László Vágó și József
Vágó

16. Palatul Moskovits Adolf și Fiii, Str. Vasile Alecsandri nr. 1, colț cu Piața Unirii,
1910-1911, arhitecți: László Vágó și József Vágó

17. Casa Róth, Str. V. Alecsandri nr. 3, 1912, arhitect: Valér Mende

18. Casa dr. Mór Ertler,
Str. Ep. Mihail Pavel nr.
8, 1910, arhitect: Valér
Mende

19-20. Palatul Ullmann, Piața 1 Decembrie nr. 9, 1912-1913,
arhitect Franz Löbl

21-22. Palatul Miksa
Moskovits
Parcul Traian 2 –
Str. Republicii
(1904 – 1905)
Arhitect: Kálmán
Rimanóczy junior

23. Fostul magazin de sticlărie Deutsch K. I., Str. Alecsandri Vasile nr. 4, cca. 1906-1910, arhitect probabil Ferenc Sztarill

24. Casa Károly Deutsch, Str. Republicii nr. 54, 1919, arhitect: Ferenc Sztarill

25-26. Imobilul Salamon Goldstein, Str. G. Coșbuc, Str. Postăvarului, 1910,
arhitect Ferenc Sztarill

27-28. Hotelul Parc / Veiszlovits, Str. Republicii 5 - Str. A. Lazăr nr. 1, 1914-
1915, 1924/1925

JEWISH ARCHITECTS AND BACKERS IN ORADEA AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY. ARCHITECTURE IN 1900

Abstract. *At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, Oradea underwent a remarkable economic and urban development and recorded a boom in the field of constructions. The new buildings had a long lasting imprint on the city changing the urban environment of public squares and streets. The most spectacular buildings and courts built in 1900-1918 belonged to the great families of traders, industrialists, entrepreneurs or lawyers and physicians. In a cosmopolite city, the Jewish community was numerous and actively involved in the economy and social life. They had and built several of the buildings erected at the time. The building backers kept up with the trends of the time, with what was new, turning to artistic expression and up-to-date comfort. Thus, many of the buildings erected at the time were according to the fashionable "style" (that was modern in Vienna and Budapest), Secession / Art Nouveau.*

At the beginning of the 20th century, Oradea was directly influenced by architecture in Budapest and Vienna through important architects from Budapest and some architects from Vienna. Therefore, Oradea can be considered an important representative of Secession architecture.

At the beginning of the 20th century in Oradea, some of the most important architects from Budapest contributed to local architecture, such as: Frigyes Spiegel, Marcell Komor and Dezső Jakab, Zoltán Bálint and Lajos Jámor, Valér Mende, and Franz Löbl from Vienna.

Some of the backers of representative buildings in Oradea at the beginning of the 20th century were as follows: Emil Adorján, Imre Darvas, Ignac Károly Deutsch, Mór Ertler, Arnold and Mór Füchsl, Salamon Goldstein, Ede Kurländer, Béla Konrád, Adolf Moskovits, Miksa Moskovits, Sándor Markovits and Sámuel Matheser, Henric Róth, Jakab Schwarz, Adolf Sonnenfeld, Miklos Stern, Sándor Ullmann, Ferenc Várnai, Lajos Veiszlovits, Emil and Gyula Veiszlovits Lajos Weinberger.

Other buildings built by Jews living in Oradea were designed by local architects and craftsmen, some of them Jews as well, such as: Lajos Incze and Lipot Incze (entrepreneurs, engineers), József Reisinger (engineer and entrepreneur), Vilmos Rendes (engineer and entrepreneur), József Guttman Senior and József Guttman Jr. (architects), Béla Weimann (civil engineer). Some of the important architects from Oradea were Kálmán Rimanóczy Junior and Ferenc Sztarill (they were not Jews, but they designed some representative buildings in the city requested by some Jewish owners).

Key words: *architecture Secession / Art Nouveau / 1900; Jewish architects; Jewish owners; Oradea in 1900 – urban development*

«FLACĂRA ALBASTRĂ» LA ORADEA

Sever DUMITRAȘCU

Aceste rânduri se doresc un modest, dar respectuos omagiu adus artiștilor *Hary Brauner*, compozitor și folclorist, *Lena Constante* și *Coriolan Hora*, artiști plastici.

Eram în primăvara-vara anului 1976, la Oradea, la Muzeul Țării Crișurilor. După demersuri, *nu ușoare*, în lunile iulie (pentru lunile de vară iulie-august) urmau să se prezinte la Oradea două expoziții de artă: *O retrospectivă Victor Brauner* (cu lucrările sale din România) și *Lena Constante – tapiserie*. La timpul anticipat anunțat – prin strădania excepțională a pictorului Coriolan Hora, șeful secției de artă de la Muzeul Țării Crișurilor, cele două expoziții erau gata, pregătite pentru vernisaj. Era o zi de vară caldă, în după masa cărcia colegii – muzeografi, obosiți, au plecat spre locuințele lor în liniște, așteptând întâlnirea cu publicul, de a doua zi.

În acea după masă soarele razant scâldea clădirile din parcul Muzeului. Am rămas cu Doamna *Lena Constante* și Domnul *Hary Brauner* pentru a-i conduce la hotel, undeva, la Dacia, dacă nu mă înșel. Încă nu se făcuse seară și mi-au cerut să ne plimbăm în parc, mi-au făcut această nesperată onoare.

Și în liniștea înserării ne-am plimbat împreună, pe aleile parcului din jurul clădirii în stil baroc, a Muzeului Țării Crișurilor, și a catedralei din preajmă. În tăcerea caldă prin care pluteam împreună cu cei doi distinși artiști, Domnul *Hary Brauner* s-a oprit și mi-a pus următoarea întrebare:

- Domnule D....., nu v-a fost frică să deschideți la Muzeu aceste expoziții?

Am răspuns cu naivitate, poate fără să mă gândesc prea adânc:

- Dar sunteți reabilitați!...

- *Reabilitați, reabilitați, dar nu de tot*, mi-a răspuns Hary Brauner, schițând un zâmbet amar.

Discreția Domniilor Lor, perplexitatea mea, în vreme, au impus o tăcere lungă, lungă și pentru mine destul de dureroasă că ceva nu înțelegeam. Ne-am plimbat, tăcuți, îndelung, apoi tot Domnia Sa mi-a spus:

- Nu știai că tapiseriile Lenei, care sunt expuse pe simzele orădene, sunt considerate păgubitoare: «ele distrug folclorul». Atunci am înțeles. Credeam că sunt numai vorbe invidioase care ne ating uneori cu răceala lor de gheață. Între tapiseriile expuse de doamna Lena Constante erau și unele care *reîncorporau*, *salvându-le*, vechi fragmente de *nemaipăstrat*, cu țesături colorate de pe mânecile iilor țărănești din Ținutul Pădurenilor-Hunedoarei și pe care, fiind deteriorate țărăncile (ca să nu le abandoneze) le foloseau în gospodăriile lor, pentru treburi casnice. Doamna Lena Costante le salva și le dădea o încărcătură metaforică, cu poetică înțelepciune în tapiseriile sale. Acuzația venea din partea unor «potentați» ai vremii din domeniul muzeografic, din București (v. V.J, V.D – *nomine odiosa*, directori și cu alte funcții prin minister, pe atunci). Știam și am tăcut. Am tăcut toți trei. Speram să nu vină la Oradea în control și nu au venit. Am avut noroc. Dar atunci, în acea după masă atât de liniștită și atât de tristă din ochii Doamnei Lena Constante se prelingeau lacrimi dureroase, pentru acuzele nedrepte ce i se aduceau, iar ochii Domnului Hary Brauner erau umezi și ei. Ochii Doamnei Lena Constante care atât amar de vreme fuseseră ținuți *singuri, izolați*, într-o celulă din închisoarea Aiudului. Și ochii umezi ai Domnului Hary Brauner și el prigonit și încercat timp îndelungat. Amândoi, pe nedrept, au suferit zile și nopți, nopți și zile. Și azi îmi aplec genunchii – rog să mi se permită amintirea gestului – în fața multelor lor suferințe, a martirajului ce l-au îndurat.

Atunci nu am spus nimic și i-am condus la hotel, într-un târziu, dar la plecare ei m-au îmbrățișat cu marea lor noblețe, pentru care le mulțumesc și acum, dar ferm *i-am* sau *ne-am* îmbărbătat:

- Măine e sărbătoare, deschidem expozițiile cu vernisaj pe măsură.

Și așa s-a întâmplat. Expozițiile au avut *un mare succes* artistic și intelectual la Oradea, în fața publicului, pe tot parcursul lunilor iulie și august 1976. Dar lucrurile nu s-au încheiat aici.

Muzeul orădean – și prin strădaniile remarcabile ale pictorului Coriolan Hora, a CUMPĂRAT de la Domnul *Hary Brauner* lucrarea «FLACĂRA ALBASTRĂ» de *Victor Brauner*.

În 12 octombrie 1976 (cu suma de 90000 lei, la cursul de atunci al leului și bugetului muzeului), cu Nr. 857 a fost înscrisă în Registrul de inventar – Pictură – a secției de artă a Muzeului, această capodoperă a artistului de valoare europeană și universală în contemporaneitate, atins de aripa geniului, *Victor Brauner*.

Și de atunci «FLACĂRA ALBASTRĂ» (vezi imaginea de pe coperta acestei cărți) luminează neînvinsă la Oradea și va străluci – să dea Dumnezeu – câtă vreme va fi speranță, civilizație și artă în orașul de pe Crișul Repede și în lume. Pentru toți iubitorii de artă.

Se ridică întrebarea lui *Hary Brauner*, că nu ne-a fost frică? Nu eram *paralel*? Ba da ne-a fost, dar nu chiar atât de puternic încât frica să ne paralizeze.

De aici omagiul meu, sincer, nefățarnic, ca simplu *privitor de artă*, omagiul pentru acești sensibili și neîntrepuți artiști, Dumnezeu să-i aibă în paza sa – genialul *Victor Brauner*, artista plastică bucureșteană *Lena Constante*, compozitorul și muzicologul – cel care a continuat opera lui Constantin Brăiloiu, *Hary Brauner* și pictorul orădean *Coriolan Hora*, șeful secției de artă la Muzeul orădean.

Cei trei mai înainte amintiți m-au onorat – și poate nu meritam –, cu marea și generoasa lor prietenie. Le rămân recunoscător.

Și un ultim cuvânt: în Muzeul din Oradea – ne îndeamnă pe toți, mereu – «FLACĂRA ALBASTRĂ», creația genială a unui pictor cu nume nemuritor – *Victor Brauner*: să fim și să rămânem cu bunăcuviință oameni. Mereu.

«THE BLUE FLAME» AT ORADEA

Abstract. *The author presents the organizing circumstances at Oradea of two art exhibitions in July-August 1976: VICTOR BRAUNER – painting and LENA CONSTANTE – tapestry. With this occasion, the Cris Country Museum from Oradea purchased from Hary Brauner, Victor Brauner's brother and Lena Constante's husband, the painting «THE BLUE FLAME», entering in this way into the patrimony of the Museum from Oradea.*

Keywords: *Victor Brauner, Hary Brauner, Lena Constante, Coriolan Hora, Oradea*

VALORIFICAREA PATRIMONIULUI EVREIESC DIN ROMÂNIA

Mircea MOLDOVAN

PREAMBUL

Patrimoniul cultural evreiesc are o altă relevanță în contextul demersurilor comunitare de recunoaștere a rădăcinilor iudeocreștine ale Europei. Logic ar fi ca Balfour să se fi exprimat, atât de britanic în contextul celebrei *Declarații*, cum că: am avea cu toții cei din zilele noastre o mare datorie față de evrei și de care ne-am fi achitat foarte prost.

Dacă am încerca să ne imaginăm lumea actuală fără consecințele aportului evreiesc rezultatele ar fi fantastice. Una dintre primele scrieri science-fiction, citată în antologiile de profil, relatează despre un călător în timp care ajuns în toiul bătăliei de la Waterloo ucide un ostaș și dispare instantaneu întrucât era tocmai descendentul acestuia. Un antisemitism consecvent nu poate avea drept ultimă consecință obligatorie decât și distrugerea creștinismului (după cum se pare că a schițat demonstrativ deja istoria). Să ne imaginăm acum, din nou, o astfel de lume și să judecăm în cunoștință de cauză.

Pe de altă parte, să nu uităm, purtați pe aripile entuziasmului specific în general neofiților și adus la paroxism de sincretismul contemporan, că se pare că natura și numărul preceptelor și interdicțiilor face ca să fie greu nu numai să fii evreu ci și să înveți într-adevăr de la ei (dacă nu plătești prețul integral al “Legământului” și există o anume unanimitate în a asocia succesul întreprinderii apostolului Paul cu ușurarea de către el a “jugului Torei”), cum ne recomanda recent o personalitate de

a noastră (care ignora exemplul semnificațiilor atât de diferite, de exemplu, ale Anului Nou din iudaism și din alte religii și numeroasele servituți ale condiției de evreu), și cred că din aceleași motive (și nu din considerente personale sau de deschidere de către noi a unui domeniu în afara expertizei comune a elitelor specifice) discursul nostru nu a întrunit întotdeauna unanimitatea intimă a celor care l-au receptat.

Pe de altă parte, avem impresia că resortul acestei lumi iudaice și speranța împotriva entropiei ideatice rezidă tocmai în dualitate și pendularea milenară între individualitatea specifică

și extrema deschidere spre exterior. Acestea se coroborează cu o viziune deja tradițională (să cităm, pentru aria transilvană, numai pe Sfântul Ștefan care enunța că minoritățile ar fi bogăția oricărui stat...).

Subiectul “memorie și uitare” este crucial pentru momentul pe care îl traversăm pentru că el marchează trecerea de la historicismul postmodern la o globalitate culturală a secolului XXI, care va depăși chiar și antropologia culturală, iar dimensiunea spațială a conceptului de “sat planetar”, accesibilă astăzi datorită mediei electronice și vectorilor sateliți, va căpăta și dimensiune temporară în sensul simultaneității.

Particularitățile românești au fost, până acum, următoarele: un patrimoniu arhitectural impresionant, o populație supraviețuitoare celui de al Doilea Război Mondial mult mai importantă decât în țările învecinate, dar care s-a diminuat și a îmbătrânit rapid prin emigrare, Alia, o stare de sărăcie și vicisitudine cronică și care a făcut (la momentul Joint și în concordanță cu preceptele religioase iudaice) clară opțiunea între oameni și monumente, cu rezultatul că astăzi situația predominantă este aceea a unui patrimoniu devenit extrem de vulnerabil prin faptul că a rămas fără comunitatea respectivă (în provincie, în majoritatea localităților sunt adevărate evenimente, deocamdată, nașterea unor copii sau ceremoniile de majorat).

Cea mai evidentă resultantă este aceea că exemplele de restaurare-conservare ale patrimoniului evreiesc au fost, până de

curând, puțin numeroase, iar cele de conversie reușite rarissime și nu se pot compara cu cele internaționale. Loialitatea și atașamentul pe care le-au manifestat evreii față de România, pe parcursul istoriei, sunt mult mai evidente decât anumite reproșuri care revin, în general, în perioade de restriște printr-un mecanism subliminal deja demontat, individualitatea lor este evidentă, naturală și nearogantă, prozelitismul și enclavizarea sunt contrare spiritului etniei (care a trebuit să lupte ca să iasă din gheto și consideră că ești de atâtea ori om câte limbi stăpânești) ca și anxionismul unor elemente culturale ale altora.

Acestea fac ca atitudinea față de prezervarea moștenirii culturale evreiești să fie generalizat extrem de favorabilă și conformă cu spiritul timpului, iar soluția pe care au găsit-o organisme internaționale specializate, care cer ca patrimoniul cultural și artistic dintr-un teritoriu să fie asumat de întreaga populație actuală ca un dat și o bogăție comună a omenirii, este acceptată și pe plan intern.

**ACTIVITĂȚI ALE PARTICIPANȚILOR LA
PROGRAMUL *INVENTORY AND
COMPUTERIZATION SYSTEM FOR THE
CULTURAL PATRIMONY – MONUMENTS
AND CEMETERIES OF THE JEWISH
COMMUNITY IN ROMANIA* PE TĂRÂMUL
EDUCAȚIEI ȘI CERCETĂRII ȘTIINȚIFICE**

În opinia noastră, inițiative didactice privind patrimoniul arhitectural evreiesc din România, ca o valoare ce îmbogățește cultura românească, sunt tot atât de importante ca și introducerea în programa de învățământ a cursurilor despre Holocaust, prin faptul că promovează elemente evident pozitive și crează sentimente de co-participare. De aceea am și dat cu alte ocazii exemplul restaurării sinagogii medievale din Hania/Creta, care dezamorsează prin promovare (inclusiv pe internet) conceptul de

excluziune și adversitate inerentă a patrimoniului ca “extras de carte funciară” și îi substituie conceptul actual al “patrimoniului cultural al întregii umanități”.

Credem că valorificarea patrimoniului cultural evreiesc are șanse dacă se bazează și pe o educație a populației țării în care se găsește acesta și crează un climat general de participare și conlucrare.

Directorul de program a creat în anii '90 în cadrul Institutului de Iudaistică “Dr. Moshe Carmilly” al Universității Babeș-Bolyai cursul de *Istoria Arhitecturii și Artei Evreiești* care a operat pe mai mulți ani și figurează în foaia matricola a mai multor promoții.

În cadrul prezentului *PROGRAM PARTENERIATE*, putem cita ca activități de educație și de atragere de tineri cercetători următoarele:

- Cursul de *Istoria Arhitecturii an I* din cadrul FAU-UTCN, urmat anual de cca 120-130 studenți și în care figurează modulul *Istoria Arhitecturii și Artelor integrate Evreiești* (cca. 1/8 dintre studenți prezentând la examen lucrări din aria respectivă și 1 test de pe parcursul cursului provenind din această arie).
- În fiecare an universitar, pe durata proiectului, minimum 15 studenți au optat să facă practica anuală în cercetarea noastră din acest *PROGRAM PARTENERIATE*. În cadrul disciplinei *Sinteze de Proiectare an IV* din cadrul FAU-UTCN, urmată anual de cca 120-130 studenți, unul din cele patru proiecte a vizat valorificarea unor elemente de patrimoniu arhitectural – vezi *Tema și Imaginile anexate*.
- Până la final, s-au susținut două *Proiecte de Diplomă* vizând restaurarea și valorificarea prin construcție nouă a unor ansambluri comunitare evreiești din Cluj-Napoca și Oradea, acestea fiind publicate și comunicate la manifestări științifice - vezi *Textele și Imaginile anexate*.
- Directorul de proiect conduce *trei Teze de Doctorat* care vizează managementul și valorificarea în domeniile patrimoniului istoric și iudaismului.

- În cadrul cursului post-universitar *URBANISM ȘI ADMINISTRAȚIE LOCALĂ*, directorul de program a introdus o temă vizând clădirile religioase din localități, pentru care au optat circa o treime dintre cei 20-30 de cursanți. Găsim că este ceva notabil pentru că mai mult de jumătate dintre cursanți provin din sistemul Administrației Locale și sunt decidenți – vezi *Tema* anexată.
- Directorul de program a susținut, în cadrul cursului postuniversitar de restaurare a clădirilor istorice de la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca, modulul *Sinagogi și patrimoniu evreiesc din România*.
- În cadrul echipei de cercetarea din UTCN, coordonatorul a atras în cercetare tineri sub 35 ani : 1 doctor, 13 doctoranzi și numeroși studenți în fiecare an universitar (aici am putea pune „fără număr” când ne vedem cu evidențele respective în față).

MUTAȚII CONTEMPORANE : ARHITECTURA, DE LA RISIPITOARE DE RESURSE LA RESURSĂ ÎN SINE

În istoria omenirii, fierul de lance al cunoașterii a fost asociat frecvent cu arhitectura și construcția derivată din ea. Este suficient să reamintim “secretele” legate de profesii (inclusive Pendulul lui Foucault identificat în Labirintul din Catedrala din Chartres, evoluția de la operativ la speculativ sau alte ezoterisme inițiatice), modul în care a integrat până la Renaștere și a reintegrat în Modernism artele plastice sau teoria culturală stilistică cu exemplificările unității epocilor sau statutul arhitectului în epocă.

Să ne reamintim, de asemenea, cum F. L. Wright relatează că a fost determinat în copilărie să devină arhitect de lectura timpurie a capitoului *Acesta o va uide pe aceea* din *Notre Dame de*

Paris a lui Victor Hugo, de conceptul romantic al arhitecturii – “carte a popoarelor” cu mult înainte ca secolul XX să consacre lingvistica drept o “știință dură”, din care se vor dezvolta și structuralismul și arhitectura semiotică.

Pe de altă parte, față de naționalismele secolului XX, mutațiile politico-statale din secolul XX și cultul pentru patrimoniul construit au făcut imperativă transformarea conceptului de patrimoniu – ”extras de carte funciară” în cel de ”patrimoniu al întregii umanități”. Când glosam cu alte ocazii despre anii noștri ca prezentând caracteristicile unui nou Ev Mediu puteam să menționez și noile pelerinaje turistico-culturale, prin caracterul lor de masă.

Din a doua jumătate a secolului XX, odată cu trecerea de la modernism la postmodernism (dincolo de strict curentul arhitectural cu același nume), intrarea în era postindustrială, democratizarea loisirului și a marilor migrații demografice, trecerea de la războiul culturilor la “seducția prin cultură” și atâtea alte răsturnări de valori s-ar fi produs o mutație paradoxală prin care arhitectura a ajuns să fie recunoscută drept “resursă”.

Să profităm de cadrul de față ca să discutăm și despre acestea?

Dezvoltările estetice contemporane au generat și alte mutații.

Astfel, este recunoscută drept certă o oarecare labilitate în aprecierea limitelor artei din zilele noastre și că una dintre cauze ar putea fi și o anumită pierdere a unei conștiințe estetice colective, a unor certitudini – a unei platforme comune de apreciere estetică ce ar fi caracterizat lumea de până acum o sută de ani.

Când se constată această diversitate a manifestărilor artistice și accesul inegal al oamenilor la mesajul acestora, cauzele ar fi identificate în: educație, mediul social de proveniență și specificul național.

De aceea, arhitectura și imaginea sa în cadru urban tinde să devină o platformă de reunire pentru că interacționează

funcțional și cvasi-permanent oarecum unificator cu toți membrii acestor culturi și sub-culturi care în multiculturalism coexistă și uneori se ignoră sau se detestă mai mult sau mai puțin cordial. *Drumului Mătășii* și lui Marco Polo li se substituie astăzi apostolii sincretismului sau cei care în finalități lucrative ventilează elemente între aceste culturi.

Se recunoaște ca esențial pentru estetica tradițională ”primatul complexelor de trăiri-dispoziții-sentimente generate la simpla contemplare și făcând abstracție de valoarea de întrebuințare a unor creații umane”.

Se afirmă că, în acest context, important ar fi să se realizeze o delimitare generală a artei de non-artă și definirea specificității acesteia în zilele noastre; încă o expresie a ponderii istoricului.

Unii autori atribuie alterarea consensului tradițional mutațiilor produse de tranziția de la artizanat la industrie – respectiv producția industrială de forme utilitare. Asocierea artei cu artizanatul s-ar datora sinonimiei din antichitatea greacă dintre artă și meșteșug (technê) “univers de forme obținute prin prelucrarea diferitelor materiale, în conformitate cu anumite norme, cu anumite canoane, necesitând tehnici bine definite a căror aplicare, întocmai ar garanta rezultate optime”.

Ar fi vorba de un nou pattern în cadrul căruia s-ar delimita ca etape distincte: ideea concepția formei, realizarea prototipului – exemplar unic al transpunerii în material al ideii, reproducerea în exemplare identice a prototipului ca urmare a validării acestuia. Creativitatea ar fi recunoscută și cantonată exclusiv în zona prototipului și acestea ar putea accede datorită calităților sale vizuale în circuitul muzeal. Problema este că exemplarele seriei, reproduse, pot să ajungă a fi indistinctibile de prototip. Instaurării artistice (dezvoltată de unii esteticieni) i-ar fi succedat instaurarea standardului de către arta industrială și un segment important al artei moderne s-ar fi consacrat ”evadării” din aceasta cu orice preț, acest exces ducând la identificarea originalității, căutate cu orice preț, cu noutatea și recurgerea la

întregul arsenal aparținând provocării, șocării, pentru obținerea unui impact maxim. Pe de altă parte, în perioada postindustrială producția a devenit atât de flexibilă și aptă de personalizarea produsului încât combinatorica provoacă limitele percepției umane curente.

Totuși problema cea mai importantă ar rezida în disocierea artei de non-artă ca exacerbare a unei ambiguități de ordine (arta a preluat semnificațiile de *techné*, *poiesis*, *mimesis*, *catharsis*; de unde persistența unor expresii precum *arta iubirii*, *arte marțiale*, *arta culinară*), exacerbată în zilele noastre, odată prin afirmarea specificității artei și apoi prin dorința programatică de ruperea cu tradiția ce a luat efectiv forma unor puseuri profanatoare, evoluție către distrugerea operei și negarea conceptului de artă, iar apoi recurgerea la istorie ca metodă de modelare. Simptomatic este spațiul consacrat în estetica lui Heidegger acestor termeni antici. Speranța unora că în gândirea artistică din zilele noastre, dominate de logica binară a calculatoarelor, ar fi singura rezervație a alterității ni se pare excesiv de optimistă atunci când vedem ponderea colajului în postmodernitate (dincolo de curentul arhitectural cu același nume și deja revolut) nu exclude că ne-am putea afla în situația primilor “moderni” din Evul Mediu: o lume în care arta ar fi moartă iar religia haosului, a aparenței și absenței de sens, ar fi o expresie a mercantilismului, pactul a două personaje în care unul cumpără și celălalt vinde. Până la jumătatea secolului XX, arhitectura a fost văzută ca o consumatoare și mai ales risipitoare a resurselor națiunilor, exponenții Școlii Antropologice de la Strassbourg sugerând similitudini cu “ruinarea prin dar” din societățile primitive, iar istoricii evocând foametele asociate construcțiilor, de la Piramide la Casa Poporului (trecând prin Versailles ș.a.).

Expansiunea contemporană a frumosului este considerată ca având atributele globalității afectând cvasitotalitatea sferelor în care se exercită umanitatea. În ceea ce ne privește, fenomenul nu ni se pare surprinzător, cum este prezentat de unii autori, ci oarecum normal: dacă se asociază esteticul creativității umane și

se recunoaște timpurilor noastre răsturnarea raportului dintre ambientul natural și cel sintetic, în favoarea acestuia din urmă, pare perfect logic ca esteticul să se propage cel puțin proporțional.

Pentru noi, textul lui Ugo Spirito (*Arte nel mondo della scienza e della tecnica*) privind extinderea preocupărilor de ordin estetic asupra domeniilor îmbrăcămînții și habitatului, o anumită deplasare spre ceea ce anterior era considerat secundar sau accesoriu (băi, bucătării) și preponderența vizualului nu constituie o surpriză, mai ales dacă suntem și partizanii globalizării frumosului în lumea contemporană. Ni s-a vorbit din preuniversitar de probleme sau rezolvări ”frumoase”, se promovează ”arhitectura calculatorului”, ”arhitectura noii Europe” sau ”arhitectura noii Români”, un depozit cu o anumită dobândă sau termene devine ”produs” pentru a elibera anumite conștiințe de povara păcatului cametei și exemplele proliferază continuu. Toate acestea arată o aspirație de statut social și estetic în oglindă cu individualitățile Renașterii, care pentru a evada din breaslă aspirau să devină curteni sau oameni de știință – scriitori de tratate...

O altă mutație privește sporirea timpului disponibil și a celui afectat experiențelor estetice. Gheorghe Achiței considera cu decenii în urmă că: ”Trei sunt categoriile mari de forme vizuale în sensul cărora viitorul se pretează, pe atari temeuri, la a fi investigat: categoria formelor de statut de operă, categoria formelor cu statut de obiect, categoria formelor cu statut de imagine”.

O reacție elitistă poate suna ca Jean Molino (*L'art aujourd'hui*): ”Arta de azi este orice; toată lumea poate să picteze și nimeni nu știe să judece. Aici se stivuiesc scaune, acolo se instalează o plapumă cu pete de vopsea, mai încolo se dispun peste tot benzi regulate de culoare; există întotdeauna oameni care să vadă și să cumpere, alții care să redacteze cataloage, să analizeze și să laude opere, alții care să iubească ceea ce văd și alții, bineînțeles, care să clameze că nu mai înțeleg nimic... Trebuie să răzi, trebuie să plângi? Entuziaștii continuă să

descoperire, să comenteze despre ceea ce sunt informați și să se minuneze de bogăția, de difuziune a artei, vechi sau moderne: 500.000 de vizitatori pentru expoziția X, câteva miliarde pentru tabloul Y, mulți bani pentru comenzi, oficiale sau private. Trăiască cultura, domnule, și cum o spunea déjà Tartuffe: “Se lucrează în ziua de azi într-un mod miraculos”... Dar iată că în fața acestora mormăie spirite supărate: arta este deja moartă – bine a zis-o deja Hegel – se îngrămădesc orori în muzee, fiecare poate picta fără să fi învățat și toate ierarhiile, toate valorile se confundă într-o interminabilă noapte de sabat în care nimeni nu reușește să se recunoască. Între aceste două atitudini extreme, care se încarnează în tipologii distincte, se întinde mlaștina, dumneavoastră ca și mine; se distribuie pe hartă mișcări, măștri care se acceptă și care se refuză”.

Să nu uităm însă că ”ferparul” lui Hegel a fost reeditat deja de nenumărate ori, iar arta continuă să se manifeste, e adevărat proteic. Unii au sistematizat expansiunea contemporană a frumosului astfel:

- Expansiune prin intermediul formelor din sistemul artei: Paradoxal, tocmai în domeniul artelor există o anumită reținere privind expansiunea frumosului și aceasta datorită faptului că estetica contemporană își atribuie drept obiect sau nivel de abordare mai degrabă esteticul decât frumosul (nu ne referim numai la esteticile consacrate urâtului sau la dezvoltarea ideii hegeliene a morții artei). În ceea ce privește expansiunea artei datorită instituțiilor muzeale (care sunt tot arhitectură și să nu uităm că aproape toți tenorii arhitecturii contemporane au făcut muzee, majoritatea demolând funcționalitatea tradițională a programului), mobilitatea turistică, consacrarea unei părți a timpului liber în creșterea sau integrarea artelor în ambient și omniprezența mass mediei, ne aflăm în domeniul certitudinilor și putem enunța că sub acest aspect arta a devenit o prezență cotidiană în viața oamenilor.

- Expansiune prin intermediul formelor cu statut de obiect industrial sau artizanal: Proliferare nestăvilită a obiectelor,

îndeosebi a celor produse industrial sau artizanal și s-a vorbit despre o subjugare subtilă a umanității de către aceste obiecte, despre posesiune ca scop în sine, o modalitate de a defini statutul persoanei în societate, structurând în mare măsură timpul liber (de aici dezvoltarea celebrei teze a alienării) – component arhitecturală fiind bine reprezentată. Obiectul capătă o polivalență în cadrul căreia utilitarului i se adaugă conotații ludice, culturale și un interes estetic permanent. Dacă la începuturile sale arta a îngreunat accesul și prin cost, una din modalitățile de rezolvare a acestei probleme fiind găsită în arta spațiilor publice și crearea instituției muzeale, timpurile recente au constatat o sporire a disponibilităților materiale a unei proporții mai mari din populație și o diferențiere a prețurilor operelor de artă. Componenta ludică este legată de creșterea ponderii timpului liber (și loisirului) corelată cu progresul ethnic (gadgetul la intersecția ludicului cu funcționalul și esteticul, adesea într-un spațiu arhitectural, bricolajul și suvenirul).

- Imaginea ca vector al expansiunii contemporane a frumosului: Timpurile noastre au dat o semnificație nouă disocierii tradiționale dintre imagine și obiect (obiectul se prezintă pe sine însuși iar imaginea ar reprezenta întotdeauna ceva). Importanța imaginii ar decurge din impactul suvenirurilor, înregistrărilor, diapozitivelor, filmelor de artă, reproducerilor care reproduc-redau forma artistică și nu o vehiculează în sine. Știm din ce în ce mai multe despre realități pe care nu le-am cunoscut nemișlocit, realității i se suprapune iminea aseptizată, prelucrată și adeseori arhitecturală. Ultima jumătate de secol și crizele au consacrat și o tendință ce se dorea predominantă, de o condamnare a consumului (de obiecte, imagini, configurații spirituale chiar) ca aberație conducând spre alienarea omului de natură, dar și de idealurile și valorile ce-i sunt proprii (ilustrată de Erich Fromm *Escape of Freedom, to Have or to Be*, Max Horkheimer *Dialektik der Aufklärung* – împreună cu Theodor Adorno, Herbert Marcuse *Eros and Civilisation, One dimensional Man*). Însăși izgonirea urâtului de pretutindeni este văzută uneori ca sursă de alienare pentru că filosofic putem accepta această ipoteză ca ceva

entropic, o moarte energetică a universului estetic, dar credem că suntem încă departe de acest dezechilibru. De altfel, estetica a acceptat demult expresivitatea urâtului și în afara esteticii ca sistem de opoziții urâtul beneficiază de recunoaștere, ca și frumosul, opoziția se realizează mai curând cu Kitsch-ul, dar acesta trebuie reconsiderat în contextul contemporan.

- Situații estetice și extra-artistice: Această dualitate contemporană s-ar caracteriza în cazul situațiilor artistice prin familiile de forme distincte alcătuind domenii, relativ autonome ale diferitelor arte și elementele comune ale acestora ar fi originalitatea obținută de umanitate printr-o materializare a unei intenții programatice și directe în specificitatea unui suport material. Legitimarea formei artistice ar recurge din sentimentul-emoția rezultată pe parcursul contemplării sale, acesta fiind și criteriul de suficiență. Situarea situațiilor artistice în sisteme este supusă unei multitudini de criterii și ele ar fi, fiecare în sine, independente și studiate ca atare. Se admite, de asemenea, posibilitatea contaminării reciproce și aici se vorbește și de ocrotirea naturii și a patrimoniului. Situarea în domeniul extra-artisticii poate rezulta și din raportul profesionist-diletant. Istoric, acest raport a evoluat de la o apreciere a diletantului la o absolutizare a profesionistului/profesionismului, pentru ca de curând diletantismul să fie resuscitat de media, loisir și presiunea crizei care poate acceantua latura arhitecturii de "artă interpretativă". Diletant vrea să însemne cel care, fără să aibă pregătirea necesară, exercită totuși o anumită activitate...două sunt tipurile de activități care facilitează de obicei diletantismul: cele care sunt în măsură să-i asigure cuiva un plus de prestigiu, o condiție socială privilegiată față de cea pe care o are în prezent și cele care sunt în măsură să satisfacă pasiunea neîmplinită a cuiva, sub aspectul accesului la o activitate creatoare. Nu există țărani diletanți și nici muncitori necalificați diletanți; nu există gospodine diletante". Diletantismul a devenit fenomen de civilizație.

Să revenim mai concret la tema noastră: din a doua jumătate a secolului XX, odată cu trecerea de la modernism la

postmodernism (dincolo de strict curentul architectural cu același nume), intrarea în era postindustrială, democratizarea loisirului și a marilor migrații demografice, trecerea de la războiul culturilor la “seducția prin cultură” și atâtea alte răsturnări de valori s-ar fi produs o mutație paradoxală prin care arhitectura a ajuns să fie recunoscută drept “resursă”.

Față de abrutizarea prin muncă de la începuturile Erei Industriale, Postindustrialul reduce programatic timpul de muncă și expandează timpul liber, care nu mai poate fi valorificat superior și recuperator decât prin loisir. De aici marile migrații de turism cultural ale vremurilor noastre, aducerea în prim plan a arhitecturii ca și ”carte a omenirii” și reimplantarea unor imagini urbane și configurații arhitecturale la întoarcerea acasă.

Călătoriile au avut întotdeauna un rol important în ventilarea conceptelor arhitecturale. Arhitectura comparată oferă o abundență de date și arată cum determinismele constructive și de mediu au fost depășite tocmai prin cunoaștere și trafic de modele. S-a relevat de multe ori rolul companionajului sau al Cruciadelor în Evul Mediu, al pelerinajului la Ierusalim sau Mecca în făurirea unei sinteze și continuități în arhitectura islamică, a avântului arhitecturii evreiești europene de după emancipare, a contribuțiilor alogene la Primul Templu din Ierusalim sau ale Rotondei de pe Platforma Templului ș.a. Cu atât mai mult, globalizarea și conștiința apartenenței la anume comunități sau configurații trebuia să se exprime, iar simbolistica arhitecturală esterecunoscută ca expresivitate.

Criza energetică, ce a permis debulonarea modernismului și promovarea istoricismului în postmodernism, a operat, la început, și prin anularea star-sistemului arhitectural modernist anterior și decomplexarea clientului care dorea să obțină revival-uri și colaje arhitecturale. Media electronică și tehnicile de modelare virtuală au și ele un aport considerabil întrucât asigură un torent de informație și modalități de gestionare și lucru cu această abundență de imagini.

Intrarea în era postindustrială a flexibilizat extraordinar de mult producția și a modificat radical rapoartele și proporțiile dintre costurile de producție, exploatare, servicii etc. Raportul tradițional 1 salar lunar/1 mp. de construcție, alterat în economiile emergente până la recenta criză, nu mai este prohibitiv pentru exprimarea arhitecturală și urbanistică, iar amortizarea s-a accelerat (nu ne hazardăm aici și asupra aspectelor de spălare de bani din imobiliar). O exprimare arhitecturală de impact nu mai generează secătuire și ruină ci profit și dezvoltare, de unde și programele de investiții ale deținătorilor de petrodolari.

În opinia noastră, războiul culturilor a fost ocultat, cei care dispun de resurse trecând la ”seducția prin cultură” care operează foarte eficient prin imaginile arhitecturale, iar măsurile coercitive și de blocare ale adversarilor în defensivă nu pot opera asupra tineretului pentru care cadrul arhitectural este foarte important (inclusiv pentru procreere). Atunci când făceam o comparație cu geneza Evului Mediu evocam și oaza de prosperitate asediată de migratory înfometate...

Arhitectura și urbanismul rămân o formă de exprimare elocventă cu valoare antropologică prin formalizare, după ce au trecut de șocul conceptual produs de miniaturizare și abstractizarea binară.

PATRIMONIUL IMOBILIAR AL F.C.E.R.

Patrimoniul Imobiliar al F.C.E.R. (valoarea întreagă imobiliară a proprietăților) este structurat de aceasta în:

- patrimoniu sacru – reprezentând moștenirea cultural-spirituală a evreilor din România, parte integrantă din patrimoniul național și internațional;
- bunuri de uz comunitar;
- patrimoniu economic (portofoliu) – acea parte a patrimoniului imobiliar care are potențialul de a genera profit.

Pentru administrarea eficientă a patrimoniului, F.C.E.R. a înființat în anul 2007, o unitate externalizată cu o conducere unică, Centrul de Administrare a Patrimoniului Imobiliar (C.A.P.I.), având ca sectoare:

- Administrarea Bunurilor Imobiliare: administrarea și valorificarea patrimoniului și administrarea cimitirelor;

- Servicii Tehnice și Organizare Lucrări de Execuție: reabilitarea fizică a patrimoniului și evidența patrimoniului sacru (sinagogi și cimitire);

- Dezvoltare și Reabilitare Patrimoniu, cu determinarea de proprietăți cu potențial imobiliar/economic ridicat, “pentru a asigura un venit apropiat sau egal cu prețul pieței, în scopul ridicării nivelului și a lărgirii spectrului serviciilor F.E.R. oferite membrilor comunității” și coordonează:

 - o activitatea de inventariere și actualizare a portofoliului;

 - o programul SELF (aprobat pentru România 72 000 E / 100 000 USD, fond rambursabil pe termen lung, fără dobândă, pentru reabilitare în scopul eficientizării economice și reînvestirea în obiective cu potențial economic superior, cum ar fi reabilitare și/sau achiziționare cu potențial imobiliar ridicat) și Fondul BERG (nerambursabil, pentru asistență legală în scopul implementării strategiei de dezvoltare: clarificarea dreptului de proprietate și întabularea – până acum 125 dosare);

 - o elaborarea de propuneri de valorificare și dezvoltare;

 - o strategia de reabilitare, depistare și accesare de fonduri externe (proiecte de finanțare) a portofoliului și patrimoniului sacru.

Sursele de finanțare ale C.A.P.I.:

C.A.P.I. ar avea programatic la baza activității sale, computerizate, principiile eficienței, colaborării și transparenței.

Din păcate, în acest moment (2010-2011) efectele foarte grave ale crizei economice și financiare precum și prăbușirea

pieței imobiliare ar afecta profund activitatea economică a C.A.P.I. și ar solicita eforturi și volum de muncă sporite – cu reduceri de personal.

Analiza Patrimoniului F.C.E.R. a evidențiat că cele mai multe proprietăți nu sunt încă întabulate pe numele acestora și, pe lângă alte dezavantaje evidente, aceasta împiedică și asigurarea lor conform legii. De aceea, la finele anului 2009 F.C.E.R. reușise să aibă în evidențe:

- Patrimoniu economic: 1073 unități locative (București 396, Oradea 154, Timișoara 63, Cluj-Napoca 58, Brăila 56, Rădăuți 48);

- Proprietăți de uz comunitar:

- o 3 Centre de Instruire și Recreere (Cristian, Borsec, Eforie);

- o 140 unități de folosire comunitară în care sunt incluse și proprietățile donate cu clauză de uzufruct viager (care rămân în folosința donatorilor);

- o Centre Comunitare Evreiești (JCC) în București, Oradea, Iași și, în viitorul apropiat, Timișoara;

- Patrimoniu sacru:

- o 821 cimitire, dintre care: 17 Monumente Istorice; 720 localități cu cimitire evreiești, din care doar în 148 mai există evrei, iar în 650 localități nu mai există evrei;

- o 88 sinagogi (39 în Transilvania și Banat; 33 în Moldova; 14 în Muntenia și Oltenia; 2 în Dobrogea), dintre care: 43 în funcțiune; 6 foste Sinagogi, desacralizate în perioada comunistă; 34 Monumente Istorice.

Administrarea și valorificarea patrimoniului economic

În marea sa majoritate, patrimoniul imobiliar al F.C.E.R. ar fi foarte vechi și neglijat, fiind astfel preluat (stare precară) de la donatori, chirile au fost foarte mici până în 2004 (O.G. nr. 40/1999), iar chiriașii nu au respectat obligațiile legale de a executa pe cheltuială proprie lucrări de reparații și aducere a lor la un standard corespunzător – în schimbul unor chirii mai mici decât cele de pe piață.

După 2009, criza economică a anulat efectele recalculării chiriilor și anexele la contract prin care C.A.P.I. limitase valoarea și tipul de lucrări care puteau fi deduse din chirie pe durata amortizării investiției. Practic, prin noi contracte sau adiționale, chiriile au fost înghețate, uneori diminuate sau s-a renunțat la indexarea trimestrială și au crescut întârzierile de plăți.

Proprietăți pentru uz comunitar:

- Centrele de Instruire și Recreere: Cristian 28 locuri, vilă nouă și donație prin JDC; Eforie Nord creștere a gradului de confort; Borsec renovare și reamenajare vila nouă

- Investiții, cu ajutor JOINT, la cele trei Cluburi Comunitare

- Reparații și amenajări la sediile comunităților și spațiile utilitare

Reabilitarea fizică a patrimoniului economic și sacru:

Deși în ultimii ani eforturile investiționale globale ale F.C.E.R., pentru conservarea și reabilitarea Patrimoniului sacru și economic, au fost fără precedent și au fost dublate de atragerea de fonduri suplimentare din sponsorizări, se recunoaște că: „Lipsa fondurilor necesare a făcut ca intervențiile realizate prin C.A.P.I. să se limiteze în mare măsură doar la repararea în regim de urgență a accidentelor sau degradărilor pentru a evita continuarea deteriorării acestora, această abordare având consecințe financiare ulterioare și mai greu de suportat.” Iar „Gradul înaintat de degradare a structurii marii majorități a sinagogilor a impus luarea de măsuri precum expertizarea tehnică, urmată de proiect de consolidare și, în cazul cel mai fericit, lucrarea de consolidare propriu-zisă. Fondurile necesare realizării acestor măsuri au depășit și depășesc cu mult posibilitățile Federației sau sponsorilor”.

Astfel, lucrări de consolidare au fost finalizate, începând din anul 2005, doar la Sinagoga din Orăștie, Sinagoga Ortodoxă din Oradea, Sinagoga de lemn din Piatra Neamț și au început, aflându-se în diverse stadii la Templul Meseriașilor din Galați, Sinagoga Mare din Iași, Templul Coral din București

Lucrări de reparații și reabilitare s-au efectuat la Sinagoga Mare din București, Sinagoga din Botoșani, Sinagoga Neologă din Arad, Satu Mare. Ministerul Culturii este implicat cu fonduri în cazul Sinagogii din Iași iar Secretariatul de Stat pentru Culte a sprijinit lucrările de reparații de la: Sinagogile din Bacău, Botoșani, Carei, Constanța, Craiova, Dorohoi, Sfântu Gheorghe, Sibiu; Capelele din Cimitirele din Alba Iulia, Bacău, Brașov, Brăila, Cluj-Napoca, Constanța, Craiova, Iași, Oradea.

Un caz de colaborare între instituții (Ministerul Culturii și cultelor și World Monuments Found – proiectare) a fost reabilitarea și restaurarea Sinagogii Bal Șem Tov din Piatra Neamț, monument istoric – de lemn.

Problematica cimitirelor evreiești din România

Cimitirele pun o problemă deosebit de dificilă de conservare și păstrare, efortul financiar al F.C.E.R. reprezentând 27 956 lei – 2005, 528 983 lei – 2007, 181 200 lei – 2009. Se consideră că: „O problemă foarte dificilă este asigurarea pazei și securității acestor obiective, din cauza cheltuielilor uriașe, imposibil de acoperit de către F.C.E.R., în special în această perioadă, în care ne confruntăm cu o intensificare a actelor de vandalism față de cimitirele evreiești (respectiv Cimitirul Giurgiului - octombrie 2008 - Cu ajutorul „American Jewish Heritage from Abroad” au fost refăcute 131 morminte vandalizate în Cimitirul Giurgiului; Botoșani și Ploiești în 2009)”.

Ar exista posibilitatea valorificării unor terenuri libere de morminte din cimitire sau din terenurile anexe ale acestora și în acest sens F.C.E.R. a încheiat un acord cu regulile de valorificare ale acestor terenuri cu un grup de Rabini originari din România și stabiliți în Israel, Anglia și S.U.A., care vor efectua expertizele rabinice pentru acestea.

Măsuri recente

Din anul 2008, F.C.E.R. – C.A.P.I. elaborează Proiecte pentru finanțarea din fonduri internaționale (World Monuments

Fund, Jewish Heritage Program, Comisia S.U.A. pentru Conservarea Moștenirii Americane în Străinătate etc.) și actualizează datele referitoare la patrimoniul sacru evreiesc prin colaborarea Centrului de Istorie C.S.I.E.R. cu foruri și organizații din țară și străinătate, precum Fundația “Lo Tishkach”, care are drept scop preservarea moștenirii iudaice în Europa (cimitire evreiești, gropi comune și memoriale).

Prin Programul strategic de reabilitare a patrimoniului sacru evreiesc (88 sinagogi și 821 cimitire):

- s-a întocmit o listă cu 10 sinagogi în pericol;
- se depistează surse de finanțare suplimentare U.E. și internaționale pentru reabilitarea și conservarea patrimoniului evreiesc (8 proiecte interdisciplinare pentru sinagogi și 2 proiecte de finanțare cu fonduri S.U.A.);

- întocmirea unui Program de identificare a sinagogilor care și-au pierdut funcția de lăcaș de cult religios prin aprobare rabinică, comodare, închiriere, parteneriate;

- a fost întocmit un contract-cadru de comodat conform indicațiilor Marelui Rabin, în baza căruia au fost reabilitate pentru diferite funcții / activități culturale: Bistrița (Monument Istoric, construită 1856) – sală de concerte, pentru 20 ani; Mediaș (construită 1896) – 3 ani acord de parteneriat cu Fundația Eminescu; Orăștie (Monument Istoric, construită 1878) – Centru Cultural cu Primăria, pentru 15 ani; Târgoviște (Monument Istoric, construită 1880) – spațiu pentru Universitatea Târgoviște, pentru 20 ani; Timișoara-Cetate (Monument Istoric Național, construită 1865) – sală de concerte; Timișoara-Fabric – spațiu pentru Teatrul Național, 30 ani; Gherla, comodat cu Primăria pe termen lung;

- se urmărește înregistrarea mai multor edificii din patrimoniul sacru evreiesc (inclusive cimitire) ca monumente istorice, pentru a deveni eligibile pentru finanțare de la Stat și bază pentru obținerea de fonduri suplimentare din alte surse, dar vor fi identificate și acele monumente care vor fi propuse spre a fi declarate ca monumente istorice;

- crearea și activarea unui itinerariu al moștenirii iudaice din România și integrarea sa în circuitul turistic național și internațional (proiect de colaborare internațională).

“Pentru realizarea acestor deziderate, s-a decis constituirea comisiei consultative pentru patrimoniu economic al F.C.E.R.”, constituită în anul 2009 din reprezentanți ai F.C.E.R., ai comunităților, specialiști și experți profesionali din JDC, F.C.E.R. și din domeniul finanțelor.

VALORIFICAREA PATRIMONIULUI EVREIESC PRIN CONSTRUCȚIE NOUĂ

Dincolo de fundalul teoretic și aceste elemente concrete, patrimoniul architectural (și îndeosebi cel evreiesc) pune niște probleme decurgând din restaurarea, conservarea și reabilitarea, deja tradiționale:

- Sunt proceduri scumpe (casele vechi absorbind banii precum sugativa) și resursele societății românești actuale limitează dureros finanțarea din partea statului.

- Odată operația încheiată, o clădire nefolosită se degradează din nou rapid – de aceea conducerea F.C.E.R. preconizează cel puțin amenajarea de puncte muzeale în sinagogile restaurate.

- Un patrimoniu fără o comunitate foarte activă și cu resurse importante este în pericol de moarte, fără nici o exagerare – situație vizibilă la noi cu ochiul liber.

Și numai din aceste considerente, în ultimul timp își face loc o idee aparent “eretică” în viziunea tradițională: valorificarea patrimoniului istoric prin construcție nouă. Coexistă mai multe teze de doctorat, proiecte și cercetări în curs pe această direcție.

Dacă această edificare se face în spiritul reglementărilor și a preceptelor fundamentale (inclusiv în subteran etc.), avantajele sunt evidente:

- Valoarea istorică continuă să trăiască în noul ansamblu.

- Noua interpunere lucrativă își poate permite să susțină o restaurare, conservare, reabilitare de calitate.

- Ansamblurile noi sunt la noua scară urbană-arhitecturală, care oricum este un fapt împlinit.

- Patrimoniul evreiesc este un caz predestinat, inclusiv întrucât se află amplasat, de regulă, în zone centrale și importante.

În cadrul Programului nostru s-a inițiat o cercetare, ilustrată până acum de :

- Proiectele disciplinei *SINTEZE DE PROIECTARE AN IV (Cluj-Napoca str. Barițiu și Turda)*;

- Proiectul de diplomă *ORBAN GYORGY*;

- Proiectul de diplomă *JULEAN IONUT*;

- comunicări științifice și articole.

Se apropie momentul confruntării cu cercetările similare ale altor confrăți, cu mediul cultural-științific și, nu în ultimă instanță, cu publicul.

TURISMUL CULTURAL EVREIESC ȘI VIRTUALUL

Încă de la porțile aeriene sau terestre de intrare în Cehia ești întâmpinat cu ghiduri turistice, videocasete, cd-uri, dvd-uri sau pliante cu Praga evreiască (sinagogi, vechiul cimitir unde poate întâlnești Golemul ș.a.).

În Polonia, Cracovia se află sub semnul iudaismului (de la monumentele religioase și până la gastronomie și cafenelele în care te aștepți să vezi plutind *Scripcarul de pe acoperiș*), iar circuitul lagărelor este copleșitor.

În Ungaria se află cele mai apropiate de noi exemple de reabilitări și conversii ale clădirilor de patrimoniu, iar în Budapesta zona dezvoltată în istorie de evrei oferă inclusiv liturghii în manieră neologă.

În toată lumea, se dezvoltă, pe lângă centrele evreiești, un nou program arhitectural – muzee ale Holocaustului, iar în alte

orașe precum Chicago muzeul evreiesc încită la participare, retrăire a timpurilor și a îndeletnicirilor tradiționale prin interacțiune și workshopuri.

Este o caracteristică a vremurilor postmoderne în care arhitectura (în filiația butadei „o imagine = o mie de cuvinte”) devine o resursă și se produc mari migrații turistice cu motivații culturale.

Față de abrutizarea prin muncă de la începuturile Erei Industriale, Postindustrialul reduce programatic timpul de muncă și expandează timpul liber, care nu mai poate fi valorificat superior și recuperator decât prin loisir.

Sporirea duratei de viață a populației aduce un alt aport de călători dintre cei care și-au încheiat activitatea și doresc să se bucure activ de perioada de pensie/retragere.

Oamenii realizați încep să-și caute “rădăcinile” și să-și întărească legăturile de familie pornind cu generațiile tinere în adevărate pelerinaje spre locurile de unde au plecat strămoșii. Prosperă forurile genealogice și expertii în domeniu, care reconstituie respectivul arbore și locațiile prin care și-a extins ramurile.

De aici marile migrații de turism cultural ale vremurilor noastre, aducerea în prim plan a arhitecturii ca și ”carte a omenirii” și reimplantarea unor imagini urbane și configurații arhitecturale la întoarcerea acasă.

După anul 1989 a crescut sensibil turismul având drept țintă memoria iudaică din România, un segment important din acesta provenind din cei ale căror familii sunt originare de aici. Credem că nu s-a evidențiat suficient atașamentul pentru România nu numai al „evreilor pământeni” ci și al aproape tuturor celorlalți și așa, cum Ezechiel a creat în exilul babilonian splendidul său *TEMPLU DIN IERUSALIM* imaginar, și evreii plecați de pe aceste meleaguri le-au legănat copilăria descendenților cu poveștile despre o țară mirifică.

Pe de altă parte, să nu uităm că una din sursele civilizației iudaice și a tăriei de caracter este obligativitatea memoriei și

cultul mormintelor. Toate acestea concură (am fost solicitați și noi să ghidăm familii reprezentate frecvent de 2-3 generații) pentru un domeniu de mare perspectivă, dacă se asigură o infrastructură măcar minimală (mai ales cei din aria nordamericană sunt efectiv disperați după prima jumătate de zi în care grupurile sanitare sunt necorespunzătoare).

Particularitățile românești au fost, până acum, următoarele: un patrimoniu arhitectural impresionant, o populație supraviețuitoare celui de al Doilea Război Mondial mult mai importantă decât în țările învecinate, dar care a diminuat și a îmbătrânit rapid prin emigrare, România fiind unul dintre puținele state care au păstrat relații diplomatice cu Statul Evreu, mediind uneori în Orientul Apropiat și favorizând Alia (realitatea transcendând aspectele pecuniare mai mult sau mai puțin sordide), o stare de sărăcie și visicitudine cronică și care a făcut clară opțiunea între oameni și monumente în momentul în care a alocat resurse Joint-ul, cu rezultatul că astăzi situația predominantă este aceea a unui patrimoniu devenit extrem de vulnerabil prin faptul că a rămas fără comunitatea respectivă (în provincie, în majoritatea localităților sunt adevărate evenimente, deocamdată, nașterea unor copii sau ceremoniile de majorat). Pentru acest patrimoniu, turismul cultural și religios ar fi o componentă de venit destinat restaurării, conservării și întreținerii sale.

Față de viziunea de până acum, cu o restaurare și eventuală reconversie a patrimoniului evreiesc destinată comunităților locale actuale, noi pledăm și pentru dezvoltări prin investiții noi în care cel puțin o zonă să cuprindă unele dintre funcțiunile următoarele:

- hotel/guest house cu specific evreiesc;
- reabilitarea băilor rituale;
- restaurante rituale, cafenele cu program artistic specific pentru cultura evreiască din zonă;
- magazine de suveniruri și produse respectând preceptele rituale;

-muzee ale comunităților locale și, unde este cazul, ale Holocaustului ;

-centre culturale cu valențe deschise, chiar multiculturale ;

-restaurarea/reabilitarea capelilor cu valoare arhitecturală sau istorică;

-amenajarea circuitelor de vizitare ale cimitirelor (inclusiv cu harta pietrelor tombale – așa cum s-a făcut, într-un proiect de cercetare anterior, la cimitirul neolog din Cluj-Napoca);

-programe cultural-artistice pe durate variabile;

-turism medical și de cură.

Pe lângă această ameliorare a infrastructurii, vitală va fi aplicarea la programe europene și internaționale, intrarea cu acest gen de oferte în rețelele agențiilor de turism locale și internaționale, elaborarea de circuite apropiate, asigurarea transportului, inclusiv rent-a-car, informatizarea acestor servicii, asigurarea de servicii complete.

Până acum, modelul în domeniu pentru un asemenea material de informare rămâne Ruth Ellen Gruber, cu care am avut plăcerea să colaborăm în trecut, autoarea unui *JEWISH HERITAGE TRAVEL – A Guide to East-Central Europe*, reeditat, revăzut și updatat periodic. Viziunea sa structuratoare, din acest ghid est-european, era următoarea: *A TRIBE OF STONE*; *POLAND*; *THE CZECH REPUBLIC AND SLOVAKIA* (reorganizat); *HUNGARY*; *ROMANIA*; *THE FORMER YUGOSLAVIA – SLOVENIA, CROATIA, SERBIA AND MONTENEGRO* (reorganizat); *BOSNIA AND HERZEGOVINA, MACEDONIA*. România este tratată astfel, în cca. 42 pagini din ediția de care dispunem: *A little History*; *For the Traveler*; *Jewish Heritage in Romania*; *Bucharest*; *Elsewhere in Romania* (Alba Iulia, Arad, Bacău, Baia Mare, Botoșani, Buhuși, Cluj-Napoca, Constanța, Dorohoi, Fălticeni, Iași, Piatra Neamț, Rădăuți, Satu Mare, Sighet (Sighetu Marmăției), Siret, Suceava, Timișoara, Târgu Mureș, Târgu Neamț); *Hotels/ Restaurants*.

Echipa Proiectului nostru din *PROGRAMUL PARTENERLATE*, are o preemțiune important în acest viitor domeniu prin bazele de date acumulate, hărțile cu coordonate

întocmite (conforme ultimelor standarde ca ofertă și familiaritate cu mediul internațional), conlucrarea exemplară și sprijinul acordat de serviciile de specialitate ale Federației Comunităților Mozaice, contactele cu comunitățile din țară, ajutorul dat de Muzeul Evreiesc din București și Institutul de cercetare aferent, contactele cu instituțiile academice consacrate studiilor iudaice din România și străinătate.

Proiectul nostru pe turism cultural este oferit în etapa finală a programului de cercetare și comportă :

- Liste, hărți interactive și linkuri cu patrimoniul cultural evreiesc din România.

- Hărți interactive și linkuri cu comunitățile și obștile în funcțiune în România.

- Hărți interactive și linkuri cu lăcașurile de cult evreiești din România.

- Hărți interactive și linkuri cu cimitirele evreiești din România.

- Linkuri cu propuneri de valorificare a patrimoniului evreiesc din România.

- Hărți cu propuneri de trasee turistice în România.

- Hărți interactive cu propuneri de trasee culturale pe domenii artistice sau artiști evrei români – exemplificăm cu Traseul arhitectural Marcel Iancu din Arhitectura nr. 1/2011, p.138-139, dar se pot elabora pentru alte personalități sau instituții artistice.

Bibliografie:

- xxx, *CONGRESUL al II-lea al Federației Comunităților Evreiești din România – SINTEZA RAPORTULUI GENERAL privind activitatea F.C.E.R., în perioada septembrie 2005 – iunie 2010*, LUAH-5771 Calendar 2010-2011, Supliment al revistei REALITATEA EVREIASCA, ISSN 1223-7736;

- VAINER, Aurel, *SĂ FIM ÎNSCRIȘI ÎN CARTEA VIETII! MESAJUL DE ROS HASANA 5771*, LUAH-5771

Calendar 2010-2011, Supliment al revistei REALITATEA EVREIASCA, ISSN 1223-7736;

- VAINER, Aurel, *UN AN NOU CU SĂNĂTATE, PACE ȘI ÎMPLINIRI!*, LUAH-5772 Calendar 2011-2012, Supliment al revistei REALITATEA EVREIASCA, ISSN 1223-7736;

- XXX, *75 DE ANI DE LA NAȘTEREA FEDERAȚIEI COMUNITĂȚILOR EVREIEȘTI DIN ROMÂNIA*, LUAH-5772 Calendar 2011-2012, Supliment al revistei REALITATEA EVREIASCA, ISSN 1223-7736;

Bibliografie proprie:

- MOLDOVAN, Mircea, ***ESTETICĂ***, Universitatea Tehnică UTCN, Cluj-Napoca, 1993.

- MOLDOVAN, Mircea, ***STRUCTURAL MORPHOLOGY- AN APPROACH IN THE STUDY OF ARCHITECTURE***, ACTA TECHNICA NAPOCENSIS/ Section: Civil Engineering- Architecture, Technical University of Cluj-Napoca, vol. 35/1992, pag. 5-10;

- MOLDOVAN, Mircea, ***SCIENTIFIC RESEARCH AND ARCHITECTURAL RESEARCH***, CONSTRUCTIONS 2000, Technical University of Cluj-Napoca, 1993, volume 3, pag.883-889;

- MOLDOVAN, Mircea, ***Modernism și postmodernism arhitectural***, vol. *Pagini de artă modernă și contemporană*, MUZEUL ȚĂRII CRIȘURILOR/ ASOCIAȚIA ISTORICILOR DIN TRANSILVANIA ȘI BANAT/ FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE CLUJ-NAPOCA, Oradea, 1996, pag. 289-303;

- MOLDOVAN, Mircea, ***ARCHITECTURAL COMPARATISM AND THE ARCHITECTURAL EXPRESSION OF MONOTHEISM***, ACTA TECHNICA NAPOCENSIS, SECTION CIVIL ENGINEERING-ARCHITECTURE, Nr. 39/1996, Technical University of Cluj-Napoca, pag. 93-97;

- MOLDOVAN, Mircea, *Matematică și arhitectură*, Revista *Arhitect Design*, București, Nr. 9-10/1999, pag. 63-64;
- MOLDOVAN, Mircea, JULEAN, Ionut, *Mutații generate de utilizarea computerului în metodică cercetării în istoria arhitecturii*, ICEGD 2009, Cluj-Napoca;
- MOLDOVAN, Mircea, GRAMA, Nicolae *Elemente de etică profesională în arhitectură și urbanism*, Ed. Universitară « Ion Mincu », București, 2006.

PUBLICATIONS- AUTEUR OU PREMIER AUTEUR/LISTA PUBLICAȚIILOR CA AUTOR UNIC SAU PRIM AUTOR.

- MOLDOVAN, Mircea, *Jewish Architectural Contributions in Cluj-Napoca*, *STUDIA JUDAICA I*, Ed. Gloria, Cluj-Napoca, 1991, pag. 104-111;
- MOLDOVAN, Mircea, *Moshe Carmilly-Weinberger-FEAR OF ART/ Censorship and Freedom of Expression in Art*, revista *Tribuna*, Cluj- Napoca, Nr. 51-52, decembrie 1992/ ianuarie 1993, pag. 5, *recenzie* (24);
- MOLDOVAN, Mircea Sergiu, *SCIENTIFIC RESEARCH AND ARCHITECTURAL RESEARCH, CONSTRUCTIONS 2000*, Technical University of Cluj-Napoca, 1993, volume 3, pag.883-889;
- MOLDOVAN, Mircea, *A NO LONGER EXISTING SYNAGOGUE IN CLUJ- BARIȚIU STREET*, *STUDIA JUDAICA II*, Ed. Sincron, Cluj- Napoca, 1993, pag. 158-161;
- MOLDOVAN, Mircea, *Gazda Aniko ș.a.-MAGYARORSZAGI ZSINAGOGAK*, *STUDIA JUDAICA II*, Ed. Sincron, Cluj-Napoca, 1993, pag. 169-170, *recenzie* (29);
- MOLDOVAN, Mircea, *STUDIA JUDAICA nr. I, TRANSYLVANIAN REVIEW*, Cluj-Napoca, Vol. III, no.2 (Summer, 1994), pag. 157-159, *recenzie* (30);
- MOLDOVAN, Mircea, O carte de mare interes: *Moshe Carmilly Weinberger: ISTORIA EVREILOR DIN TRANSILVANIA (1623-1944)*, Revista *Tribuna*, Cluj-Napoca, Nr. 45-46/ noiembrie 1994, pag. 4, *recenzie* (31);

- MOLDOVAN, Mircea, ***Wigoder Geoffrey- The Story of the Synagogue. A Diaspora Museum Book***, ARS TRANSILVANIAE IV, Editura Academiei Române, Cluj-Napoca, 1994, pag. 224-225, *recenzie* (33);

- MOLDOVAN, Mircea, ***HASIDISM AND HUMAN ENDURANCE IN MARAMUREȘ***, STUDIA JUDAICA III, Ed. Sincron, Cluj-Napoca, 1994, pag. 155-157;

- MOLDOVAN, Mircea, ***Minna Rosen- LA VIE ECONOMIQUE DES JUIFS DU BASIN MEDITERRANEEN DE L' EXPULSION D' ESPAGNE (1492) A LA FIN DU XVIII SIECLE***, STUDIA JUDAICA III, Cluj-Napoca, 1994, pag. 176-179, *recenzie* (35);

- MOLDOVAN, Mircea, ***Carol Iancu- Emanciparea evreilor din România (1913-1919)***, Revista Tribuna, Cluj-Napoca, Nr. 7/februarie 1995, pag. 8, *recenzie* (36);

- M., M., ***Studia Judaica III***, Revista Tribuna, Cluj-Napoca, Nr. 13/martie 1995, pag. 2, *recenzie* (37);

- MOLDOVAN, Mircea, ***Mituri, rituri și obiecte rituale iudaice***, Revista Tribuna, Cluj-Napoca, Nr. 13/martie 1995, pag. 7-8, *recenzie* (38);

- MOLDOVAN, Mircea, ***THE ATTITUDE OF GREEK-CATHOLIC CHURCH TO THE JEWS IN NORTH-TRANSYLVANIA IN THE TIME OF THE HOLOCAUST***, STUDIA JUDAICA IV, Ed. Sincron, Cluj-Napoca, 1995, pag. 110-116;

- MOLDOVAN, Mircea, ***Moshe Carmilly-Weinberger: ISTORIA EVREILOR DIN TRANSILVANIA, 1623-1944***, STUDIA JUDAICA IV, Cluj- Napoca, 1995, pag. 133-138, *recenzie* (41);

- MOLDOVAN, Mircea, ***CIMITIRE EVREIEȘTI DIN TRANSILVANIA***, Revista Tribuna, Cluj-Napoca, Nr. 11/martie 1996, pag. 12;

- MOLDOVAN, Mircea, ***Carol Iancu (coord.)- PERMANENCES ET MUTATIONS DANS LA SOCIETE ISRAELIENNE***, Revista Tribuna, Cluj-Napoca, Nr. 25/iunie 1996, pag. 13, *recenzie* (42);

- MOLDOVAN, Mircea, **EXPRESIA ARHITECTURALĂ A MONOTEISMULUI ȘI REZONAȚA SA TRANSILVANĂ**, Revista *Tribuna*, Cluj-Napoca, Nr. 43/octombrie 1996, pag. 12-13;
- MOLDOVAN, Mircea, **Carol Iancu-PERMANENCES ET MUTATIONS DANS LA SOCIÉTÉ ISRAÉLIENNE**, *STUDIA JUDAICA V*, Ed. Sincron, Cluj-Napoca, 1996, pag.218-221, *recenzie* (43);
- MOLDOVAN, Mircea, **MONOTEISM: Expresie arhitecturală și rezonanță actuală**, Revista *Arhitect Design*, București, Nr. 12/1996, pag. 45-48;
- MOLDOVAN, Mircea, **ARCHITECTURAL COMPARATISM AND THE ARCHITECTURAL EXPRESSION OF MONOTHEISM**, *ACTA TECHNICA NAPOCENSIS, SECTION CIVIL ENGINEERING-ARCHITECTURE*, Nr. 39/1996, Technical University of Cluj-Napoca, pag. 93-97;
- MOLDOVAN, Mircea, **A LONG-EXPECTED BOOK: SINAGOGI DIN ROMÂNIA**, *STUDIA JUDAICA VI*, Editura Sincron, Cluj-Napoca, 1997, pag. 220-223, *recenzie* (44);
- MOLDOVAN, Mircea, **Iluminismul evreiesc și arhitectura sa**, Revista *Arhitect Design*, București, Nr. 1/1988, pag. 24-28;
- MOLDOVAN, Mircea, **Evreii în România (1919-1938)**, Revista *Tribuna*, Cluj-Napoca, Nr.2-3-1998, pag. 6;
- MOLDOVAN, Mircea, **RELEVANȚA ILUMINISMULUI PENTRU ARHITECTURA EVREIASCĂ: MUTAȚII ARHITECTURALE ÎN EPOCA ILUMINISMULUI EVREIESC**, Revista *Tribuna*, Cluj-Napoca, pag. 12-13;
- MOLDOVAN, Mircea, **De la Carol Iancu la Tristan Janco firul Ariadnei - memoria**, Revista *Tribuna*, Cluj-Napoca, Nr.52/1999, pag.16-17;
- MOLDOVAN, Mircea, **TRANSYLVANIA'S PLACE IN THE JEWISH ARCHITECTURAL PATRIMONY IN**

ROMANIA, THE JEWS IN THE ROMANIAN HISTORY, Institutul de Istorie “Nicolae Iorga”, Casa de Editură, Presă și Impresariat, București, 2000, pag. 40-45;

- MOLDOVAN, Mircea, **Obiecte rituale iudaice în România**, Revista *Tribuna*, Cluj-Napoca, Nr.45-48/2001, pag.7-8, (*recenzie*);

- MOLDOVAN, Mircea, **A Newcomer in the Academic Family: the Maimonide Euro-Mediterranean Academic Institute of Montpellier**, *STUDIA JUDAICA X*, Ed. Fundației pentru Studii Europene, Cluj-Napoca, 2001, pag. 219-221;

- MOLDOVAN, Mircea, **Obiecte rituale iudaice**, Revista *Logia*, Cluj-Napoca, Nr. 5/2002, pag. 92-93;

- MOLDOVAN, Mircea, **Oradea comme une Florence juive au seuil du notre siècle**, la „LES JUIFS EN ROUMANIE AUX XIXe ET XXe SIECLES: PERMANENCES ET RUPTURES”, Congres international, Montpellier, Universite Paul Valery, 25-27 septembre 2000, text publicat în volumul *PERMANENCES ET RUPTURES DANS L'HISTOIRE DES JUIFS DE ROUMANIE (XIXE-XXe siecles)*, Universite Montpellier III, 2004, ISBN 2-84269-510-0, ISSN 090-2813, pag. 117-126;

- MOLDOVAN, Mircea, AGACHI, Ioana, **CONSTRUCȚII MODERNE ÎN IERUSALIM**, Revista Orașul, Nr. 3/2006, pag. 33-35;

MANUSCRISE:

- MOLDOVAN, Mircea, **ELEMENTE DE ISTORIA ARTEI ȘI ARHITECTURII EVREIEȘTI**,

- MOLDOVAN, Mircea, **TODAY ABOUT SYNAGOGUES - TOMORROW MAYBE ABOUT THE WHOLE JEWISH ARCHITECTURE PATRIMONY IN ROMANIA / ASTĂZI DESPRE SINAGOGI – MÂINE POATE DESPRE TOTALITATEA PATRIMONIULUI ARHITECTURAL EVREIESC DIN ROMÂNIA**, Art and

Architecture of Romanian Synagogues, International Workshop, February 24-28, 2008, Tel Aviv Bar-Ilan University, Israel, *Arts Judaica – Bar-Ilan Journal of Jewish Art*.

Anexa 1 B COLLABORATION AUX VOLUMES/LISTA VOLUMELOR LA CARE AM COLABORAT:

xxx, ***THE JEWS IN THE ROMANIAN HISTORY***, Institutul de Istorie “Nicolae Iorga”, Casa de Editură, Presă și Impresariat, București, 2000, 1 lucrare ca autor unic la pag. 40-45 ;

xxx, ***PERMANENCES ET RUPTURES DANS L’HISTOIRE DES JUIFS DE ROUMANIE (XIXe-XXe siècles)***, Universite Montpellier III, 2004, ISBN 2-84269-510-0, ISSN 090-2813, 1 lucrare ca autor unic;

FORNADE, Dan, ***PERSONALITĂȚI CLUJENE (1800-2007)***, dictionar ilustrat, CASA CĂRȚII DE ȘTIINȚĂ, Cluj-Napoca, 2007, pag. 337, colaborator și referent.

CITATIONS/CITAT ÎN PUBLICAȚIILE:

- GYEMANT, Ladislau, ***THE “Dr. MOSHE CARMILLY” INSTITUTE FOR HEBREW AND JEWISH HISTORY, 1993-1994***, *STUDIA JUDAICA* III, Ed. Sincron, Cluj-Napoca, 1994, pag. 193 (M. M.-titularul cursului *Istoria arhitecturii evreiești și cercetător*);

- CARMILLY-WEINBERGER, Moshe, ***ISTORIA EVREILOR DIN TRANSILVANIA (1623-1994)***, EDITURA ENCICLOPEDICĂ, București, 1994, pag. 99 (M. M.- *Jewish architectural contributions in Cluj-Napoca și A no longer existing synagogue in Cluj*);

- GYEMANT, Ladislau, ***THE “DR. MOSHE CARMILLY” INSTITUTE FOR HEBREW AND JEWISH HISTORY 1994/1995***, *STUDIA JUDAICA* IV, Ed. Sincron, Cluj-Napoca, 1995, pag. 146 (M. M.- titularul cursului *Artă și arhitectură evreiască*);

- GYEMANT, Ladislau, ***The “Dr. Moshe Carmilly” Institute for Hebrew and Jewish History 1995-1996***, *STUDIA*

JUDAICA V, Ed. Sincron, Cluj-Napoca, 1996, pag. 225 (M. M.- titularul cursului Istoria artei evreiești);

- GYEMANT, Ladislau, ***THE ACTIVITY OF THE “DR. MOSHE CARMILLY” INSTITUTE FOR HEBREW AND JEWISH HISTORY IN THE ACADEMIC YEAR 1996/1997***, STUDIA JUDAICA VI, Ed. Sincron, Cluj-Napoca, 1997, pag. 225 (M. M.- titularul cursului de istoria artei evreiești);

- GYEMANT, Ladislau, ***THE ACTIVITY OF THE “DR. MOSHE CARMILLY” INSTITUTE FOR HEBREW AND JEWISH HISTORY IN THE ACADEMIC YEAR 1997/1998***, STUDIA JUDAICA VII, Ed. Sincron, Cluj-Napoca, 1998, (M. M.- titularul cursului de istoria artei evreiești);

THE VALORIFICATION OF THE HEBREEW HERITAGE IN ROMANIA

Abstract: *The Hebrew Cultural Heritage has a different relevance within the context of community recognition approaches of Hebrew-Christian roots in Europe.*

Until now the Romanian particularities were as follows: an impressive architectural heritage, a population that has survived the Second World War, more significant than the ones of neighboring countries, but which rapidly aged and decreased due to emigration, thus today its heritage is extremely vulnerable because it lacks a community (so far in the province, in most cities, the birth of a child or the adulthood ceremonies are regarded as major events within the community).

Examples of Hebrew heritage conservation and restoration have been rare until now, while successful conversions are scarce and cannot be compared to international ones.

In our opinion, teaching initiatives on the Hebrew architectural heritage in Romania are just as important as including in the curriculum courses on the Holocaust, because they promote obvious positive aspects and generate feelings of co-participation. We believe that the development of the Hebrew cultural heritage can succeed only if it can be supported by the educational system of the hosting country and if it can generate a general climate of involvement and cooperation.

Traveling has always had an immense impact upon venting architectural concepts. Comparative architecture can offer an abundance of information and reveals how constructive and environmental determinism have been overcome precisely

through knowledge and trading prototypes. After the second half of the 20th century, once we transitioned from modernism to postmodernism, entering the postindustrial era, with the democratization of leisure and the great demographical migrations; we shifted from the cultural war to the 'seduction through culture' and other similar value alterations, thus another paradoxical shift took place through which architecture turned into being a 'resource'.

Lately a rather 'heretic' idea emerges: developing the historical heritage through new constructions. If it can be done taking into account all regulations and fundamental precepts, the advantages are obvious:

- *The historical value can live on integrated in the new assembly,*
- *The new assemblies are consistent with the new urban and architectural scale, which is*
- *already a given*
- *The Hebrew heritage is a predestined case, since it is most often situated in central venues.*

After 1989, tourism increased significantly, its target being the Hebrew memory of Romania, a significant percentage being claimed by those whose families originate from Romania.

Key words: *hebrew heritage, cemeteries, valorification, administration, recent measures*

FILE DIN ISTORIA ÎNVĂȚĂMÂNTULUI EVREIESC. LICEUL PARTICULAR EVREIESC DIN ORADEA (1925-1930)

Adrian DUME

După anul 1918, statul român unitar avea minorități numeroase, includea sisteme de învățământ diferite, o societate care nu era unificată. Învățământul a fost principalul mijloc pentru a realiza omogenizarea societății, edificarea ei în sens modern.

Trecerea în revistă a istoriei învățământului evreiesc din Oradea reprezintă un demers firesc pentru descrierea unei comunități care, conform recensământului din 1927, număra 20.262 de membri, dintr-un total de 81.123 de locuitori câți avea urbea la acea vreme¹, adică un sfert din populația orașului. Rolul important al populației evreiești în comerț și în industrie a influențat, în mod semnificativ, și aspectul exterior al orașului. Comunitatea evreiască orădeană a avut întodeauna o mare grijă pentru educația viitoarelor generații, drept dovadă fiind existența în Oradea a unor școli confesionale evreiești anterioare primei conflagrații mondiale. În acest context, apariția unui liceu particular evreiesc în Oradea interbelică nu este deloc surprinzătoare.

Acesta a fost înființat în 1920, sub numele de Liceul evreiesc pentru băieți „Dr. Kecskemeti Lipot”².

La începutul cercetării noastre, am fost tentați să considerăm existența în Oradea a două licee evreiești, având în

¹ *Istoria Orașului Oradea*, coord. Liviu Borcea, Gheorghe Gorun, Ed. Arca, Oradea, 2007, p.336-338

² *Ibidem*, p.361

vedere, prezența la filiala locală a Arhivelor Naționale a două fonduri documentare, unul rămas de la Liceul evreiesc pentru băieți „Dr. Kecskemeti Lipot” și celălalt de la Liceul particular evreiesc din Oradea (1925-1931). Din acesta din urmă s-au păstrat 6 dosare, cuprinzând situațiile matricole, începând cu anul școlar 1925-1926. În momentul în care am analizat comparativ situațiile matricole ale celor două fonduri, am descoperit că *este vorba de un singur liceu*.

Motivele înființării unei noi instituții de învățământ evreiesc sunt evidente. O comunitate numeroasă și puternică, cum era cea evreiască din Oradea interbelică, avea nevoie de un număr mai mare de instituții de învățământ care să satisfacă solicitările elevilor evrei. Și în liceele de stat puteau studia elevi aparținând unor minorități etnice. Dovadă în acest sens, la Liceul „Emanuil Gojdu”, în anul școlar 1927-1928, 52% din elevi aparțineau minorităților naționale³. Comunitatea evreiască avea nevoie de oameni pregătiți, care să preia o parte a numeroaselor activități, în special cele comerciale și financiare, pe care aceasta le gestiona. Aproximativ 40% din părinții elevilor de la Liceul evreiesc pentru băieți „Dr. Kecskemeti Lipot” din Oradea, din perioada 1925-1930, erau, conform registrului matricol⁴, de profesie comercianți, dar acest aspect este explicabil, datorită ponderii mari pe care comerțul o avea în economia orașului. Suprinzător este însă faptul că o mare parte a acestora erau comercianți cu lemne, activitate aflată în declin după trasarea granițelor, în urma primului război mondial.

Al doilea segment ocupațional important reprezentat de părinții elevilor de la Liceul particular evreiesc din Oradea este cel al funcționarilor (fie că sunt particulari sau publici), aproximativ 20% din numărul părinților având această ocupație în dreptul numelui⁵.

³ *Ibidem*, p.360

⁴ Arhivele Naționale-Serviciul Județean Bihor (în continuare: A.N.-S.J.Bh), *Fond Liceul Particular Evreiesc, dos.1-5*

⁵ *Ibidem*

Ținem să menționăm și numărul mare de elevi care au rămas fără tată⁶, dar acesta este oarecum firesc, după o conflagrație mondială care a curmat atâtea destine. Apreciabil este și numărul de avocați, ai căror copii învățau la acest liceu⁷. De asemenea, este de apreciat și numărul important de părinți cu funcții de conducere, directori de fabrici sau bănci.

Structura ocupațională a societății evreiești din Oradea ne arată o comunitate urbanizată, care s-a implicat, în mod activ, în viața economică și culturală a orașului.

Prin crearea unei rețele de școli evreiești, mișcarea sionistă din Transilvania urmărea scopuri bine definite: cultivarea limbii materne și a culturii, întărirea identității evreiești, educația religioasă și îndreptarea tinerimii spre „profesiile producătoare”⁸.

Liceul pregătea, în perioada 1925-1930, elevi din clasa I-a până în clasa a VIII-a de liceu, având un număr total de 235 elevi înscriși până în clasa a VIII-a în anul școlar 1925-1926⁹, un număr de 218 elevi înscriși până în clasa a VII-a în anul școlar 1926-1927¹⁰, un număr de 227 elevi înscriși până în clasa a VIII-a în anul școlar 1927-1928¹¹, un număr de 177 elevi înscriși până în clasa a VII-a în anul școlar 1928-1929¹², iar un număr de 189 elevi înscriși până în clasa a VII-a în anul școlar 1929-1930¹³.

Astfel, din totalul de 1046 de elevi scolarizați între 1925-1930, 710 erau elevi înscriși în primele 4 clase de liceu, adică 67,87 % din numărul total al elevilor. Numărul mic al elevilor din clasele superioare ale liceului avea ca și consecință faptul că, în trei ani școlari din perioada amintită de studiu de față (1926-1927, 1928-1929 și 1929-1930), nu s-a putut constitui clasa a VIII-a de liceu.

⁶ *Ibidem*

⁷ *Ibidem*,

⁸ Gido Atila, http://doctorat.ubbcluj.ro/sustinerea_publica/rezumate_/2011/istorie/GIDO_ATTILA_RO.pdf

⁹ A.N.-S.J.Bh, *Fond Liceul Particular Evreiesc, dos 1*,

¹⁰ *Ibidem*, dos.2

¹¹ *Ibidem*, dos.3

¹² *Ibidem*, dos.4

¹³ *Ibidem*, dos.5

Motivele puteau fi numeroase, în primul rând, în perioada respectivă, erau destul de puțini aceia care terminau 8 clase de liceu. Spre exemplu, în anul școlar 1925-1930 au fost înscriși, în clasa a VIII-a la Liceul evreiesc pentru băieți „Dr. Kecskemeti Lipot” din Oradea, 25 de elevi, din care unul s-a retras, iar în anul școlar 1927-1928 au fost înscriși în clasa a VIII-a 14 elevi.

De asemenea, având în vedere numărul mic de absolvenți ai claselor de liceu, migrația în anii superiori este destul de ridicată atât spre școlile de stat, cât și dinspre școlile de stat¹⁴. Nu trebuie omise din această cauzalitate nici noile reglementări introduse de ministrul Constantin Angelescu, prin care învățământul secundar era împărțit pe două cicluri (un ciclu primar de patru ani, ceea ce noi numim astăzi gimnaziu) și un al doilea ciclu, de trei ani, (liceul). S-a renunțat la al patrulea an, din considerente economice, pentru că oamenii erau săraci, însă aplicativitatea unei astfel de reglementări nu era imediată.

S-a încercat să se formeze un liceu care să ofere și cunoștințe concrete, alături de cel care reunea toate profilele teoretice, (real, modern și clasic), Constantin Angelescu susținând că elevul este incapabil de a face o opțiune în cunoștință de cauză¹⁵.

Noul liceu nu avea caracter confesional, în sensul în care el nu era destinat doar unei singure componente a comunității evreiești, ci era destinat, totodată, atât evreilor neologi, cât și celor ortodocși. O dovadă în acest sens este clasa a II-a (din anul școlar 1925-1926), formată din 46 de elevi, din care 26 erau evrei neologi, 19 erau evrei ortodocși, iar religia unuia dintre elevi nu este specificată, pentru că s-a retras¹⁶.

Chiar dacă în dreptul numelor celorlanți elevi din alte clase nu există specificații în foaia matricolă, totuși putem afirma că situația clasei a II-a din anul școlar 1925-1926 nu este singulară, acest lucru, fiind evident la clasele I, unde este trecută școala de

¹⁴ *Ibidem*, dos.1, f. 211-235

¹⁵ <http://www.napocanews.ro/2009/02/pe-holurile-scolii-interbelice.html>

¹⁶ A.N.-S.J.Bh, *Fond Liceul Particular Evreiesc*, dos.1, f. 43-88

proviene în (unde apare atât Școala izraelită ortodoxă, cât și cea neoloagă din Oradea), dar tot aici apar și școli primare normale. Venirea elevilor evrei din școlile de stat normale spre Liceul Evreiesc particular din Oradea nu este un fenomen izolat. Putem constata, spre exemplu, că în clasa a VIII-a din anul școlar 1925-1926, cei 25 de elevi (11 în secția reală și 14 în secția modernă) provin de la Liceul „Emanuil Gojdu”¹⁷.

Analiza opțiunilor intelectuale ale tinerilor care învățau la această instituție evidențiază o serie de probleme pe care le întâmpinau aceștia în timpul școlarizării. În lumina faptului că părinții lor lucrau în domenii care solicitau o pregătire intelectuală, era de așteptat ca nivelul lor de pregătire să fie ridicat. Totuși, un procent redus depășește, prin media generală, pragul de notare 8, iar evaluați cu medii peste 9 sunt mai puțin de 5 elevi în toate clasele unui an școlar. Excepția notabilă o constituie tânărul Gheorghe Rácz, care este extrem de activ, obținând în clasa a I-a de liceu cea mai mare medie (9,87), mult peste toți colegii săi de liceu. Născut în anul 1913, acest elev, fiu de inginer, reușește să se mențină pe primul loc (ca medie) în toți anii avuți în vedere de cercetarea noastră, obținând în clasa a II-a media 9.71, în clasa a III-a media 9.38, în clasa a IV-a media 9.38, iar în clasa a V-a, media 9¹⁸. Cazul său este particular, deoarece, el nu provine, ca mai toți colegii săi, de la școli primare din Oradea, ci a învățat anterior la Școala primară evanghelică din Cluj¹⁹.

Cauzele rezultatelor slabe obținute de majoritatea elevilor pot fi multiple, însă o parte a specialiștilor în istoria învățământului interbelic pun aceste rezultate pe seama trecerii la limba de predare română. Majoritatea acelor care, în 1918, s-au unit cu România aveau puțin în comun cu limba, istoria și cultura română. Evreii din Oradea se asimilasera lingvistic și cultural maghiarilor iar cei din mediul urban se considerau chiar maghiari de religie mozaică.

¹⁷ *Ibidem*, f. 211-235

¹⁸ *Ibidem*, dos.1-5

¹⁹ *Ibidem*, dos.1, f.24

Asimilarea, sau mai bine zis aculturarea evreilor din Europa Centrală, a fost un fenomen general. Prin educație și o oarecare prosperitate, mulți dintre ei au reușit să se ridice la nivelul elitelor locale, adoptând limba acestora. Un exemplu edificator în acest sens este Ungaria, în care, până la sfârșitul secolului al XIX-lea, majoritatea evreilor au devenit vorbitori de limbă maghiară. Însă, în anul școlar 1925-1926, printre materiile avute se număra și limba maghiară, dar nici la această materie rezultatele nu sunt excepționale. În multe din situații, rezultatele la limba română erau mai bune decât la limba maghiară, în plus, fiind o materie opțională, sunt și cazuri ale unor elevi care renunță sau refuză să învețe limba maghiară. Aș menționa cazul elevului Gheorghe Weingarten, provenit de la Școala primară izraelită din Oradea, care, după două semestre de 4 la limba maghiară, renunță să mai facă această materie²⁰. Probleme la limba maghiară, apar și la elevi evrei care vin din alte spații, cum este și cazul fraților Luger, orfani de tată, care provin de la școala națională română din Cernăuți și care au obținut rezultate slabe la limba maghiară, mult sub media generală²¹.

Sunt însă și elevi care, deși vin din alte spații, au obținut rezultate bune la limba maghiară. Un astfel de exemplu este cel al elevului Izsák Ivan, provenit de la Școala primară izraelită din Târgu Jiu, care obține o medie de 8.33 la maghiară, mai mare decât cea generală, care era 7²².

Ca o caracteristică generală, se poate observa o pondere mai mare a mediilor mici la limba maghiară în primii ani de liceu. Cu cât elevii evrei erau mai tineri, cu atât problemele cu asimilarea limbii maghiare au fost mai mari.

Acceași situație o întâlnim, în mod paradoxal, și în rezultatele de la limba ebraică. În primii ani postbelici, comunitatea evreiască a avut de soluționat probleme grave, unele ținând de statutul anterior, ca „maghiari de religie mozaică”.

²⁰ *Ibidem*, dos.1, f.24

²¹ *Ibidem*, dos.1, f.20-21

²² *Ibidem*, dos.1, f.15

Limba ebraică era, la acea dată, mai degrabă o limbă de cult și nu toți evreii îmbrățișau ideea sionistă a resuscitării și folosirii ei cotidiene. De aceea, problemele la limba ebraică sunt similare cu problemele la limba română, notele mici obținute în parte demonstrând faptul că limba ebraică nu era folosită zi de zi în familie, că mai ales aici se observau diferențe mari între elevi, fiind și elevi cu note mari, dar și o majoritate aflată la limita promovării.

O altă limbă învățată, care provoacă unele dificultăți este limba latină. Aceasta era studiată în clasele I-IV de liceu, de către toți elevii, iar din clasa a V-a era învățată de către elevii de la secția modernă, în timp ce elevii secției reale făceau, în locul ei, limba engleză. Limba latină se afla pe lista predilectă a corigențelor, alături de limba română, geografie, istorie și matematică.

Cele mai multe dificultăți au apărut la învățarea limbii române, de altfel materia cu cei mai mulți corigenți. Era o realitate care a reținut atenția autorităților române, care au încurajat tendințele de largire a învățământului evreiesc elementar, mediu, profesional și religios. Într-o primă fază, politica autorităților a favorizat înființarea școlilor evreiești, pentru a îndepărta elevii evrei de școlile maghiare, pe care le-au frecventat, cu preponderență, în perioada anterioară.

Sub conducerea ministrului învățământului Constantin Angelescu a fost elaborat un proiect de lege privitor la învățământul particular din România, care a decretat drept limbă maternă a elevilor evrei "limba țării" și includea toate măsurile adoptate în anii anteriori²³.

Rezistența unora dintre centrele învățământului evreiesc, între care și Oradea, în a păstra limba de predare maghiară, ca limbă maternă a evreilor ardeleni (considerați "maghiari de religie mozaică"), a înăsprit curând atitudinea oficialităților, ceea ce s-a materializat în restricții privind folosirea limbii maghiare în predare, obligarea profesorilor la examene de limbă, istorie,

²³ Ladislau Gyémánt, *Învățământul evreiesc din Transilvania. Perspectivă istorică*, <http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=304>

geografie și constituție a României, interdicția primirii în școlile evreiești a elevilor de alte confesiuni, respectarea curriculei de stat, susținerea examenelor în fața unei comisii numite de autorități²⁴.

Pentru școlile care nu respectau aceste prevederi, precum și cele privind asigurarea unor condiții materiale de funcționare corespunzătoare pe cheltuiala comunităților respective, s-a ajuns la măsuri punitive, care au mers până la retragerea temporară a dreptului de publicitate a Liceului evreiesc neolog din Oradea, în perioada 1923-1928²⁵. S-a ajuns, în cele din urmă, la o formulă de compromis, lăsându-se la latitudinea conducerii fiecărei școli evreiești opțiunea între limba de predare română sau cea "evreiască" (ceea ce putea însemna ebraică sau idiș)²⁶.

Perioada avută în vedere de cercetarea noastră, reflectă câteva din problemele cu care s-a confruntat învățământul secundar evreiesc în perioada interbelică, interval în care își fac locul și schimbări legislative, cele introduse de ministrul liberal Constantin Angelescu. Problemele întâmpinate în timpul desfășurării studiilor secundare de elevii Liceului evreiesc pentru băieți „Dr. Kecskemeti Lipot”, au fost o consecință a stadiului în care se găsea Comunitatea evreilor din Oradea, aflată într-o perioadă de tranziție și de adaptare la cadrul oferit de statul național unitar român.

Tinerii care au învățat la Liceul particular evreiesc din Oradea au avut posibilitatea să dobândească o educație serioasă și temeinică, fiindcă s-au aflat, împreună, atât copiii de directori, avocați, comercianți, dar și cei de muncitori, care au continuat munca și tradiția familiilor lor.

Din nefericire pentru ei, mulți dintre ei au fost expuși unor suferințe cumplite odată cu intrarea în orașul Oradea a trupelor horthyste în septembrie 1940. Închiși în ghetouri și deportați, cea mai mare parte dintre ei au sfârșit în lagărele morții

²⁴ *Ibidem*

²⁵ *Ibidem*

²⁶ *Ibidem*

de la Auschwitz și Birkenau, precum și în detașamentele de muncă forțată din Ucraina.

Datoria noastră morală este aceea de a-i aminti așa cum au fost ei, cu bune și cu rele, destinele lor fiind frânte de întâmplările tragice de la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial.

FILE IN THE HISTORY OF HEBREW EDUCATION,
PRIVATE HIGH SCHOOL IN ORADEA HEBREW
1925-1930

Abstract: *This paper intends to describe some aspects of secondary education in Oradea Hebrew, while the Hebrew community represent a quarter of the city. The study presents the problems of young people who have studied Hebrew at Hebrew private school during 1925-1930. The data discussed are unique and are the result of studying the little information provided by the National Archives.*

Keywords: *Hebrew community, Oradea, high school, students, history.*

II. ISTORIE, ISTORIOGRAFIE, PERSONALITĂȚI

LOCUIRE ȘI VIAȚĂ SOCIALĂ LA EVREII DIN PRINCIPATELE ROMÂNE

Liviu ROTMAN

Înainte de a analiza procesul de formare al instituțiilor comunitare, am dori să precizăm apariția infrastructurii acestora, în primul rând pe acelea care erau semnul evident al unei vieți evreiești organizate.

Subliniem că semnul hotărâtor al prezenței evreiești în orice spațiu din Diaspora este existența unei vieți comunitare, dovedită de prezența instituțiilor specifice de tip comunitar. Dintre acestea cele mai evidente sunt sinagoga, *mikve* (baia rituală) și cimitirul. Lor li se adaugă școala, tribunalul rabinic și diversele organizații de tip social.

Necesitatea absolută a oricărei așezări evreiești de a-și asigura aceste structuri este confirmată de toate documentele românești care confirmă așezarea - într-o anume zonă - a unei colectivități evreiești. Acestea, fie că sunt acte domnești, fie boierești, sau bisericești - depinde de cine era proprietarul locului - conțin obligațiile celor ce se stabilesc, drepturile lor, cât și anumite limite ce li se impun. Aceste confirmări de așezare sunt varianta moldo-valahă a actului de *hazaka*, ce era aprobarea, împuternicirea, date de către reprezentanții Puterii unei colectivități evreiești să se așeze pe un anume loc. Astfel, în primul hrisov păstrat, de Întemeiere a unei așezări evreiești, din 1780, este vorba de târgul Șoldănești, devenit mai târziu Fălticeni, se prevede pentru evrei: *“să țină o casă pentru închinăciunea lor, de o parte și nu între creștini, care să fie asemeni altor case, iar nu în alt chip, cum și un loc în afară ca să se dea jidovilor pentru morminte, unde le va arăta ispravnicii ținutului, care în loc să fie în lung de 6 stânjeni, iar în lat de 8*

stânjenî”¹. Problema necesităților comunitare evreiești este tratată și mai amănunțit în actul din 1823. Este vorba de o decizie a domnitorului Moldovei, Ioan Sandu Sturdza, care confirmă contractul încheiat de evrei cu proprietarul moșiei pe care se ridica târgul Podul Iloaiei. Aici se spune: *Jidovii vor fi slobozi de a-și ține un scaun de casp* (este vorba de măcelarie casher), și separat se prevede aprobarea *pentru două școli jidovești* (e vorba de sinagogi) și pentru un feredeu (mikve-LR) și un cimitir afară din târg². Această aprobare se regăsește, cu unele diferențe de formă, în toate documentele ce consemnează așezarea evreilor în diverse localități. Este clar că s-a format, în timp, un tipar în relațiile dintre Putere și comunitățile evreiești ce se stabileau în diverse așezări.

Dorim să trecem în revistă câteva surse ce vorbesc de existența - sigură din punct de vedere documentar - a câtorva sinagogi, cimitire sau alte instituții comunitare ce stau mărturie unui prim orizont de viață comunitară în Principate. Nu excludem existența unora anterioare acestui orizont, sunt de altfel un număr important de informații, dar preferăm să ne bazăm, exclusiv, pe date sigure.

Mergând pe firul logicii, credem că astfel de structuri comunitare au existat atunci când așezarea evreiască a devenit certă. Sau, ca să folosim un limbaj profan, când a existat siguranța unor beneficiari. Poate, datorită modestiei începutului, ele au fost ignorate de martori, iar faptul că avem știri mai precise abia în ultimul sfert de veac al secolului 17 este un semn al consolidării relative a prezenței evreiești în Moldova. Am putea numi acest sfârșit de secol ca o fază de tranziție de la etapa “evreului trecător” – trecător ce face uneori un popas mai lung - la cea de “evreu-locuitor”. Este perioada când viețuirea evreiască din Principate capătă o relativă stabilitate. Ne ferim să folosim termenul de așezare definitivă, deoarece una din caracteristicile esențiale ale vieții evreiești în Diaspora este lipsa unei situații

¹ E. Schwarzfeld, *Din istoria evreilor. Impopularea, reîmpopularea și întemeierea târgurilor și a târgușoarelor în Moldova*, Editura Evreilor Pamânteni, 1914, p.24

² *Ibidem*, p.106-107

definitive în privința locului de viață. Aceasta este o trăsătură ce derivă din statutul său specific de societate lipsită de propria sa structură statală. Provizoratul evreiesc în diasporă se concretizează prin însuși formatul aprobărilor, pe care comunitățile evreiești le capătă pentru stabilire, și care toate au un caracter provizoriu³. Acest tip de știri se înmulțesc în Principatele Române în ultimii 15 ani ai secolului 17. Ne referim la știrile despre semnele exterioare ale vieții comunitare, adică semnalări de sinagogi, mănăstiri sau alte instituții de tip comunitar și nu la cele despre activitatea comunitară propriu-zisă.

Astfel, un cimitir evreiesc exista, se pare, la Piatra Neamț, în 1676-1677, dată consemnată de transcrierea unei pietre de mormânt, dispărute azi⁴.

Avem știri despre o măcelarie casher, numită “mesernitza”, amintită în 1685, la Iași, într-un document de vânzare al egumenului mănăstirii Cetățuia, din capitala Moldovei. O altă sinagogă este pomenită, în anul următor, în mahalaua Curelarilor.

În 1691, domnul Moldovei, Antioh Cantemir, amintește de o sinagogă numită în documente “școala jidovească”- la Focșani, în sudul Moldovei.

Realitatea documentară relevă, la sfârșitul secolului 17, o consolidare a așezărilor evreiești, în Moldova și implicit a instituțiilor comunitare specifice. Acest proces este legat - și succede - un altul, și anume consolidarea unor elemente evreiești, urmată de o anume recunoaștere a acestei consolidări de mentalul colectiv local. Deci, avem de-a face cu un proprietar de casă, a cărui respectabilitate este evidentă, dacă se încheie un act de vânzare-cumpărare în casa sa.

După 1700, documentele privind viața comunitară se înmulțesc. O piatră tombală din 1703 - se pare că cea mai veche - indică orizontul de existență a comunității evreiești din Bacău. În

³ Iacov Katz, *De la tradition a la crise. La société juive à la fin du Moyen Âge*, Paris, 200p, p. 126-129

⁴ *Izvoare și mărturii privind istoria evreilor din România* (în continuare IMER), II/1, p.119-120

1711, Cantemir își așează armata “din gios de mormânturile evreiești”⁵, aceasta fiind o confirmare a vechiului cimitir evreiesc în cartierul Ciurchi, din Iași.

Negustori evrei, în drum de la sau către cele două mari piețe, au trecut și în secolul 16, dar, în general, ei nu se opreau. Procesul de stabilire este determinat de o stabilizare a situației politice. Un cimitir evreiesc, din prima jumătate a secolului 18, este semnalat de descoperirea întâmplătoare a unor resturi de pietre funerare cu inscripții ebraice - refolosite la construcția unei biserici, în Țara Românească, în zona Prahova. Acestea erau provenite de la cimitirul comunității evreiești din Bucov, așezare urbană importantă, capitală de județ, decăzută la cumpăna secolelor 18 și 19, datorită ridicării orașului Ploiești. Fapt ce avea să determine și o migrare evreiască spre acest nou centru⁶.

Cele mai multe știri sunt despre sinagogi. O primă observație este impunerea de către Putere, pentru o lungă perioadă de timp, a construcției lăcașelor de cult numai din lemn. Astfel, Dimitrie Cantemir arată într-o proclamație despre dreptul evreilor de a-și construi lăcașuri de cult “și unde voiesc, acolo pot să-și facă sinagoga însă numai din lemn, iară de piatră să nu fie”⁷. De asemenea, ele trebuiau construite într-un loc marginal, și să nu fie în întimitatea lăcașurilor de cult creștine.

În 1714, la București, domnitorul Țării Românești, Șerban Cantacuzino (1714-1715) decide dărâmarea sinagogii sepharde din mahalaua Popescului - vatra istorică evreiască a orașului - “măcar că se afla într-un loc îndepărtat”⁸. Deci, la 1714, sinagoga sephardă avea o anume vechime.

La Iași un document din 1714 amintește de un act din 1670, unde se menționează cumpărarea de către obștea evreiască

⁵ *Ibidem*, II/2, p. 20

⁶ *Ibidem*, pp. 35-36

⁷ *Evreii în texte istoriografice. Antologie* (L. Benjamin), Ed. Hasefer, București, 2002, p.82

⁸ *Ibidem*, p.23

a unui teren, pe care s-a construit sinagoga (“școala evreiască”, cum este denumită în documente).

Putem afirma că sfârșitul secolului 17 și începutul secolului 18 constituie începutul unei organizări comunitare evreiești în Principatele Române. Spunem acest lucru bazat pe existența unor știri sigure despre sinagogi, cimitire, măcelarii rituale, ce nu pot exista în afara vieții comunitare.

Un alt argument este înmulțirea în general a știrilor despre evrei, în etapa amintită, o creștere a vizibilității lor.

În fapt, dinamica fenomenului are loc în primul rând în Moldova, unde se resimte direct imigrația evreilor din nord-est și est. În ceea ce privește Țara Românească, avem în față două fenomene legate de consolidarea vieții evreiești, pe de-o parte continuitatea și consolidarea comunității sepharde, semnalată încă de la jumătatea secolului 16, dar și pătrunderea dinspre Moldova a unor evrei ashkenazi, al căror număr crește considerabil în timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu.

Deci, cumpăna secolelor 17 și 18 poate fi luată în discuție ca un început al vizibilității evreiești în Principate. Această fază a așezării evreiești este legată de câțiva factori.

În primul rând de fenomenul imigraționist, legat de instabilitatea viețuirii evreiești din Polonia și Ucraina, datorită efectelor traumei din lumea evreiască, determinate de masacrele ce au însoțit războiul cazacilor condusă de Bogdan Hmelnițki. Pogromurile căzăcești au creat un “tsunami evreiesc” îndreptat spre sud-vest, care, în anii '50, ajunge în Moldova (în paralel, el ajunge și în Transilvania, de care nu ne ocupăm în acest studiu).

Dar imigrația nu este formată doar de refugiații din calea pogromiștilor cazaci, ci și de concentrarea importantă evreiască din Galiția, unde ei erau atrași de bogata activitate comercială a marilor centre Cracovia și Lemberg.

Anexarea Bucovinei în 1775, de către habsburgi și încorporarea ei Galiției, va facilita migrația evreiască spre Moldova, prin Cernăuți. Primele semne ale acestui proces, sunt

atestate de relatarea unui predicator suedez, Jacob Hildebrandt, care nota în decembrie 1656, despre Iași: “Printre locuitorii statornici se găsesc mulți evrei care se ocupă cu comerțul, alături de negustori greci și moldoveni”⁹.

Acest factor foarte important este confirmat de însuși domnitorul Moldovei, Gheorghe Ghica, în anul 1658, într-o proclamație în care invita negustori străini “care șed cu deosebite mărfuri, la Lemberg, Iaslovice și în alte târgușoare...”, subliniind că **„drumurile sunt deschise și că stăpânește o pace adâncă și că prin urmare puteți veni în toată siguranța, și fără teamă de violență sau tulburare...”**¹⁰. Firește, formula “pace adâncă” era o exagerare proprie oricărei forme de reclamă din toate timpurile, dar poate fi înțeleasă ca exprimarea unei realități în devenire, a unei tendințe reale.

Proclamația citată se înscrie într-o mai veche tradiție a puterii în Principate, a invitării unor elemente alogene active economic. Această tradiție a fost inaugurată în 1402, de Alexandru cel Bun, și se referea în primul rând la armeni, dar și la greci. Proclamația mai sus citată, din 1658, este prima în care sunt pomeniți, într-o astfel de “invitație” și evreii. Fără doar și poate, aceasta se datora creșterii numărului lor în regiunile din apropierea granițelor Moldovei, cât și activismului lor economic, care devine “atractiv” pentru Puterea din Principate. Într-un cuvânt, ei devin o realitate socială și economică în Europa Centrală și de Est, care îi face vizibili și implicit unul din termenii ecuației complexe social-economice a perioadei. Dar, la stimularea procesului de imigrare în Moldova contribuie și o anume dinamică a economiei Principatelor. Creșterea producției agricole, îmbunătățirea posibilităților de transport, duce la creșterea comerțului, atât intern, cât și extern. Societatea românească resimte nevoia unor agenți economici calificați în comerț. Dar importantă este și necesitatea unei infrastructuri care să sprijine activitățile comerciale, a unor piețe de schimb

⁹ IMER, I, p.104

¹⁰ Eliezer Schwarzfeld, *Din istoria evreilor.....*, p.13

permanente, care să înlocuiască pe cele temporare. Aceasta necesita apariția unor structuri de tip urban. Apariția acestor “orașe mici” denumite târguri sunt unul din fenomenele definitorii ale modernizării Principatelor, în special a Moldovei, unde configurația accidentată a reliefului - în general zone deluroase - a facilitat apariția unor structuri urbane mici. În Țara Românească, numărul târgurilor a fost simțitor mai mic din două motive: preponderența câmpiei și posibilitatea folosirii terenului pentru agricultură, pe de-o parte, și formarea, în mijlocul acestor câmpii, a unor orașe “mari”. E vorba în primul rând de capitala Valahiei, București, care va avea o creștere teritorială și demografică spectaculoasă și va deveni cel mai mare centru urban, după Istanbul, al Sud-Estului European. Totuși, s-au înființat structuri urbane și în Valahia, ce vor atrage populație evreiască.

Dar fenomenul caracteristic rămâne cel moldovean. Astfel, dacă în 1774 existau în Moldova 23 de așezări urbane, 15 dintre ele sub 1000 de locuitori, în 1803 acestea ajunseseră la 26, pentru ca, după o ușoară scădere la 22, constatată la 1832, ajung în 1845 la 72¹¹. Un fapt interesant este că urbanizarea Moldovei se bazează, în primul rând, pe sporul numărului de târguri, creșterea capitalei Iași fiind limitată de configurația geografică mai concret dealurile care o învecinează. De semnalat, de asemenea, locul acestor târguri și anume că unele dintre ele sunt așezate pe linia Carpaților, în apropierea multelor trecători ale acestui lanț muntos, care fac legătură cu Transilvania. Deci, și prin așezare, târgurile sunt concepute pentru a fi puncte de sprijin pentru axele comerciale între Vest și Est.

În paralel, intensificarea unui comerț intern - la distanțe scurte și medii -, ce capătă un loc tot mai important în economia Moldovei, a fost procesul de întemeiere de târguri pe diversele moșii boierești. Se pare că acest fenomen economic va avea

¹¹ Alexandru Florin Platon, *Geneza burgheziei în Principatele Române (a doua jumătate a secolului 18-prima jumătate a secolului 19). Preliminariile unei istorii*, Editura Universității “Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 1997, p.272

consecințe importante și durabile în structura societății moldave, ceea ce face ca ele să fie încurajate de Putere¹². Prin primirea privilegiului domnesc, aceste centre deveneau și legal, spațiu urban, și astfel deschise evreilor.

La crearea acestor târguri, noii locuitori evrei ai Moldovei au avut un rol important. Evreii sosesc fie în târguri complet noi, fie urbanizează comune rurale, fie refac localități distruse de diverse acțiuni militare.

În cazul înființării – deja amintite mai sus - a târgului Soldănești - devenit Fălticeni - este vorba de reunirea unor târgoveți de diverse etnii. După cum se arată în documentul domnesc din 1780, semnat de domnul Moldovei Constantin Moruzi, "...interim numiților târgoveți creștini, armeni și jidovi..."¹³.

Există și situații în care un târg este întemeiat exclusiv de evrei, cum este la Vlădeni (cunoscut ulterior cu numele de Târgu Nou, și apoi Mihăileni, după numele domnului Moldovei, Mihai Sturdza). Astfel, în convenția din 1792, încheiată cu boierul proprietar al locului, Costache Mareș, se consemna: "Fiindcă o seamă de neguțatori jidovi de peste hotar de alte părți străine au venit în Moldova ca să-și facă târg, și plăcându-le locul de pe moșia mea Vlădeni...ținutul Sucevii...am făcut tocmeală și așezare, după cum se arată în ponturi cu cei mai întâi negustori jidovi..."¹⁴. De altfel, în acest act, proprietarul locului subliniază rolul negustorilor evrei: "pentru că acești negustori jidovi au umblat ostenindu-se ca să facă acest târg după pornirea ce s-au făcut se cade a le mulțumi"¹⁵.

A treia situație a reconstituirii unei așezări este cea de la Suceava. Această veche capitală a Moldovei a decăzut după mutarea capitalei la Iași, la începutul secolului 17, iar apoi este teatru de război și pustiit în două rânduri de armatele poloneze, în

¹² *Ibidem*, p.283

¹³ IMER, vol II/2, 1990, p.211; W. Schwarzfeldt, *Impopularea...* p.24-25

¹⁴ W. Schwarzfeldt, *Impopularea*, p. 27

¹⁵ *Ibidem*

1674 și 1691. Într-un ordin domnesc din 1761, semnat de Grigore Calimachi, se aprobă așezarea unor târgoveți moldoveni, armeni și evrei¹⁶. O situație similară de refacere este legată de așezarea evreilor în Târgu Frumos, centru ce decăzuse și se golise de locuitori. Ioan Calimah consemnează dorința sa de refacere a acestui târg și invită locuitori străini să se așeze, atrăgându-i cu promisiunea acordării unor privilegii fiscale¹⁷.

Așezarea evreilor în aceste târguri a fost facilitată de cutumele românești ce opreau așezarea evreilor în mediu rural și mai ales achiziționarea de proprietăți agricole. În acest sens amintim dispoziția foarte clară a lui Grigore Ghica de a interzice evreilor să locuiască la țară¹⁸.

Dispoziția este repetată de mai mulți domnitori, între care cel mai clar ne apare, în 1782, decretul lui Constantin Mavrocordat : „...hotărâm ca jidovii câți se află în țara asta, să locuiască prin târguri, după cum sunt așezați...iar prin satele țării nicidecum să nu fie volnici a locui, nici a face alisveris...” (negot)¹⁹. În fapt, acuzația era că evreii, prin comerțul cu alcool, înșală și sărăcesc pe țăranii moldoveni. Această acuzație avea să devină un clișeu permanent al discursului antisemit românesc al perioadei moderne.

Cu toate acestea, aceste decizii de stopare a așezării evreiești erau încălcate cu complicitatea și încurajarea proprietarilor de moșii, sau chiar ale domniei, și găsim o numeroasă prezență a evreilor în mediul rural, în primul rând ca “orândari” (cârciumari), dar și cu alte rosturi. Repetiția acestei interdicții este și ea dovada, că evreii locuiau și activau în spațiul rural.

Interdicția lui Mavrocordat din 1782, de nu a permite evreilor să se stabilească în mediul rural, avea să conducă la consolidarea prezenței evreiești în orașele și târgurile Moldovei.

¹⁶ IMER, II/2, p.42

¹⁷ *Ibidem*, p. 50

¹⁸ M. Fotino, *Condițiunea juridică a străinilor în Principate*, București, 1902, p. 248

¹⁹ IMER, II/2, p. 247-248

Nicolae Iorga remarca - cu neplăcere - că de la acest moment evreii încep să joace un rol ca negustori²⁰. Observația este parțial adevărată, căci avem multe surse înainte de 1782, dar totuși trebuie să ținem cont de ideea istoricului, căci ne indică începutul unui proces de consolidare.

Și după 1782 va exista populație evreiască în zona rurală. Astfel, într-un catastih de datornici din 1790 găsim evrei, ca orândari, în satul Trifești, în ținutul Neamțului, sau pe morarul Samuel Iacobovici, din Cuturi, județul Sucevi²¹. În 1821, într-un recensământ general al populației Moldovei, găsim 1009 evrei, capi de familie, în mediu rural. Cei mai mulți sunt în ținutul Sucevii (206 familii), urmați de 155 în Dorohoi, 108 la Botoșani, 93 la Roman, 71 în ținutul Iași, 70 în ținutul Hîrlău, 66 în Vaslui, 64 în Neamț, 62 în Herța, etc.²². Dar, așezarea evreiască, în primul rând, în spațiul urban, are și alte cauze, care țin de fizionomia societății evreiești, de structura sa ocupațională, de tipul de civilizație pe care îl cultiva.

Aceasta, pentru că structura socio-profesională tradițională a populației evreiești ce se așeza în Moldova era compatibilă, în primul rând, cu structuri de tip urban.

Și încă o precizare. Imigrația evreiască în Moldova nu s-a făcut numai prin “invitarea” lor, ci și prin trecerea frontierei, în condiții de semilegalitate. Posibilitatea coruperii unor factori administrativi, de la simplul grănicier și până la domnitor (în acest sens este amintit Mihail Sturdza, dar nu numai el), a ușurat perpetuarea fenomenului. Adevărul că, invitați oficiali sau “strecurați”, evreii, datorită mobilității lor economice, erau necesari societății din Principate și au fost un factor activ al modernizării acesteia.

La cumpăna secolelor 18 și 19, fenomenul urbanizării accelerate a Moldovei, în primul rând prin apariția unui număr

²⁰ N. Iorga, Opere economice, p.661

²¹ IMER, II/2, 349-350

²² Dumiru Ivănescu, ”Populația evreiască din orașele și târgurile Moldovei” în *Studia et Acta Historiae Iudeorum Romaniae*, II, 1997, p.63

mare de noi târguri, dar și consolidarea câtorva orașe, relativ mari, în afara capitalei Iași. Este vorba de Botoșani, Galați, Bacău și, pe la mijlocul secolului 19, Roman și Bacău. În toate acestea va avea loc o creștere a populației evreiești.

Populația evreiască crește în această perioadă și în capitala Moldovei, Iași. Creșterea este și de ordin calitativ. În 1755, la o populație de aproximativ 120 evrei, întâlnim 65 de proprietari de case. Interesantă este difuzarea acestora în oraș. Cei mai mulți sunt concentrați în străzile comerciale: Ulița Rusească și podul Hagioaiei. Printre aceștia, Marcu staroste, Solomon cârciumar, Leiba jidov croitor, etc. Pe aristocratica Ulița Mare, numită și Ulița Boierilor, stăteau numai patru evrei, probabil notabili, ca David jidov Zlatar, Cerbul jidov, negustor de vinuri, etc.²³ Deci, observăm o concentrare evreiască în zona comercială a orașului.

Putem urmări cum evoluează acest proces de difuzare a evreilor. În 1774 sunt recenzați, în târgul Iași, 171 evrei. Cei mai mulți (44) trăiesc în mahalaua Rusească, care este în epocă o importantă stradă comercială. Interesant că este o stradă comercială nouă, ce se adauga centrului vechi. De unde putem concluziona că este vorba de locuitori relativ noi veniți. În mahalaua Hagioaia locuiau 43 evrei, iar pe Podul vechi numai 16²⁴. Din păcate, nu toți au trecut ocupația - pentru că unii, nici nu aveau ocupație. Astfel, în mahalaua Rusească întâlnim o concentrare de 4 zarafi, câțiva cârciumari - numiți horlicari - și un *abhtarlicar* (negustor de mărunțișuri), în târgul Făinii, întâlnim numai 5 capi de familie, din care ne atrage atenția un Frîncu, halvagiu. În mahalaua Hagioaiei locuiește o elită evreiască a vremii, căci aici este recenzat, fără a i se da numele, hahambașa, și un Gavrilă jidov, staroste.

Un *Registru al Măsurării Ulițelor Orașului Iași*, din 1811, ne redă așezarea caselor diverșilor proprietari, pe diversele străzi.

²³ IMER, II/2, p. 15-17

²⁴ *Documente statistice privitoare la orașul Iași* (Ed. Ioan Căprosu, Mihai Răzvan Ungureanu) vol I, Iași, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, 1997, p. 74-130

Documentul ne întărește părerea unui oraș multietnic, în care avem un habitat comun al moldovenilor și diverselor entități alogene. Chiar dacă întâlnim străzi sau mahalale, cu o mai pronunțată concentrare etnică, habitatul este comun, *de-a valma*. Astfel, pe partea stângă a uliții Cizmarului sunt consemnate dughenile lui Costea plăcintar, a evreului Hercu, a lui Fiodor Lipovan, a lui Ivăniță Brașoveanu - pare un român din părțile Brașovului, a lui Israil Focșăneanu, a lui hagi Teodor arman (armean!), dugheana lui Galitin (se pare rus sau ucrainean), dughenile evreicăi Haiha²⁵. Sunt evrei, precum Izrail, ce locuiește într-o stradă cu concentrare armeană, ca Ulița podului Vechi, avându-i vecini pe “armanul” Ștefan, Cristea Ioniță armeanul, Ovanes arman, etc.²⁶ De remarcat că în Ulița Mare, din poarta Palatului Domnesc, unde locuiesc vârfuri ale elitei sociale moldovene, ca vornicul Dimitrache Sturdza, Alecu Ghica sau vistiernicul Grigoraș Sturdza, locuiește un singur evreu, și anume Locman spițerul²⁷.

O primă problemă este “izvorul” acestei **imigrații, sau de unde ajung acești evrei în târgurile și orașele Moldovei.**

Izvorul principal este Galiția, unde fiscalitatea habsburgică era foarte apăsătoare. În același timp, o parte însemnată din evreimea galițiană, și în special cei din mediile accentuat ortodoxe nu au privit cu ochi buni reformele modernizatoare ale lui Iosif al II-lea. În special, executarea lor “în forță” de către administrația imperială a nemulțumit categorii sociale evreiești largi, care decid să emigreze. Ei vin în Moldova în ultimul deceniu al secolului 18 și primii ani ai secolului 19.

Surse statistice ale unor catagrafii mai târzii, din 1836, ne oferă date statistice interesante. Dintre evreii surprinși de recensământul din 1835, în Dorohoi avem un număr mare de evrei născuți în Galiția. Astfel, un Buium sin Mendel, născut la Borohod, (Galiția) era venit în Moldova în 1799. El este staroste,

²⁵ *Ibidem*, p.287-288

²⁶ *Ibidem*, p.291

²⁷ *Ibidem*, p.279-280

deci devenise un notabil. David Sin Marcu, cârciumar, este născut la Sniatin, Galiția și a venit în Moldova în 1806, Iosif sin Beiliș, născut în Galiția a venit în Moldova în 1811, etc.

Un alt izvor este Basarabia, în special după anexarea acestei provincii de Imperiul Țarist, din 1812. Evreii erau speriați de pericolul stagiului militar deosebit de lung, în care ei nu aveau posibilitatea respectării exigențelor religioase (*mișvot*). Este clar că aceștia, ca și alți evrei - îi găsim, izolat, pe unii născuți în Franța sau la Moscova.

Primii ani ai secolului 19 aduc o inovație în realitatea administrativă a Principatelor. Astfel, datele devin mult mai precise. Un recensământ din 1803 consemnează, în Moldova, 3 245 evrei, capi de familii, plătitori de taxe. La aceștia se adaugă 198 de familii evreiești - sudiți. În târguri și orașe trăiau 2 515 familii, iar la sate 730 familii²⁸.

O statistică din 1832 consemnează 24 299 evrei trăitori în mediu urban din Moldova. Ei reprezentau 18,78 % din locuitorii orașeni al Moldovei²⁹.

În capitala Moldovei, evreii reprezentau 24,2 % din locuitori, dar mici târgușoare aveau procente mult mai mari: Bucegea-86%, Frumușica-79%, Dorohoi- 62%, Fălțiceni-60%, Hârlău-60%, etc.

Firește că această tendință imigraționistă în Moldova se datorează faptului că meseriașii și negustorii evrei își găseau în spațiu economic moldav un teren prielnic de afirmare. În acest sens, târgurile moldovene sunt o parte relevantă a acestui teren. În același timp, fenomene interne ale societății evreiești, tradiții ocupaționale și culturale ale acesteia crează o compatibilitate cu viața urbană.

În Europa Centrală și de Est datorită unui complex de condiții economice, politice, cultural-religioase, evreii au edificat o formă originală de structură urbană : *stetl*, care corespundea atât necesităților lor economice, dar și reprezenta un cadru specific de

²⁸ IMER, III/1, p. 143. Datele se bazează pe *Condica lișilor*.

²⁹ *Ibidem*, p144

organizare socială, ce cultiva o anumită autonomie. Paralel, *stetl*-ul (zona de concentrare evreiască) a promovat un anumit model de civilizație, cu un univers propriu, pe care nu îl regăsim în alte zone social-culturale.

Așa cum îl arată și numele (*stetl*) este diminutivul de la *der Stadt*, acest „orașel” este un loc mic, cu structuri urbane, dar cu strânse legături economice, în primul rând, cu lumea rurală înconjurătoare.

Deci, prima definiție este cea de loc mic, iar a doua definește *stetl* „complexul relațiilor economice sociale, interacțiunea cu populația din zona rurală vecină, activitatea evreilor pentru funcții comunitare” (cult, educativ-școlar, social, justiție, comunitar).

Stetl-ul este un cadru de viață evreiască, ce îl găsim în Moldova, unde înflorește o civilizație specifică, cu implicații multiple, inclusiv pe plan comunitar.

Înființarea accelerată a târgușoarelor și creșterea populației urbane evreiești este specifică începutului de secol 19.

Difuzarea evreilor din Moldova, în spațiul urban, și în special în așezări mici, este confirmată de statistici. Astfel, în 1832 sunt cosemnați 24 299 evrei ce sunt așezați în 40 de structuri urbane. Din acestea, doar 6 comunități cuprind peste 1 000 de evrei : Iași (11 601), Fălțiceni (1 422), Botoșani (1 118), Herța (1 056), Dorohoi (1 056), Roman (1 055). La polul celălalt înregistrăm 14 târguri cu sub 100 de evrei : Târgul Neamț (44), Tecuci (60), Drăgușeni (92), Nămolosa (91), Odobești (70), Fălciu (7)(!!!), Adjud (15), Nicorești (12), Panciu (62), Săveni (64), Buhușoia (76), Căiuți (26), Frumușica (71), Drăgușeni (92)³⁰. În 1845, numărul așezărilor urbane din Moldova locuite de evrei se ridică la 65, în care locuiesc 17 087 familii. Dintre acestea, câteva locuite exclusiv de evrei : Bucecea (43 de familii), Frumușica (48), Târgul Damienesti (11), Bara (24), Bozieni (20)³¹.

³⁰ IMER, III/1, p.144

³¹ *Ibidem*, p.145

Capitala Iași avea în prima jumătate a secolului 19, cea mai mare concentrare de evrei. De altfel, este locul unei creșteri continue, de la 171 familii în 1774 la 6 178 familii în 1845³².

În ce privește calitatea habitatului evreiesc trebuie să subliniem diferențe mari, expresie a stratificării importante în cadrul populației evreiești. Existau case elegante, încăpătoare, cum este cea a hahamului Isac, din Iași. Ea este descrisă astfel, de cei ce o evaluează: ”căsuța (!) de bârne, cu temelii de piatră și dinăuntru tencuită cu flori și văruiță, și cu sobă de cărămizi cu flori și cu ogradă din dos....are ușa cu broască de fier și un dulap de lemn.... Casa este așezată pe principala stradă comercială: podul Hagioaiei”³³.

În perioada analizată a secolului 18 și a primelor decenii ale secolului 19, creșterea populației evreiești este caracteristică, în primul rând pentru Moldova. Dar fenomenul exista - pe o scară mai mică - și în Valahia.

Pe lângă vechea comunitate sephardă, cu un loc relativ bine stabilit, se petrece o imigrație continuă din direcția Moldovei. Acest val migraționist se îndreaptă spre marele centru economic, care era capitala Valahiei, București, ce oferea multiple oportunități de existență imigranților evrei. Trebuie spus că Bucureștii erau un puternic magnet pentru numeroși alogeni. Documentele îi amintesc ca activi în diverse domenii : pe greci, bulgari, albanezi, armeni, sârbi, polonezi, ruși, italieni, cehi, francezi, germani, unguri, turci, etc.

Bucureștii capătă la cumpana secolelor 19 și 20, un pronunțat caracter multietnic, ce își va pune pecetea pe evoluția sa ulterioară. În București vom găsi evrei în primul rând, în cartiere specifice - e vorba de o „vatră” evreiască, axată pe cartierul Văcărești - Dudești, din mahalaua Popescului, culoarea de Roșu. Concentrarea de populație evreiască în această zonă ne permite să-l definim ca un tip special de stetl - în interiorul marii aglomerații urbane a Bucureștilor. Firește apartenența la « orașul

³² IMER, III/1, p.147

³³ IMER, II/2, p.11

cel mare » duce la o anume diluare a caracteristicilor de stetl. Dar, în același timp această impresie de „țară a evreilor” de orizont cultural de „*idiske*” se menține.

Elementul interesant, propriu prezenței evreiești în București, dar și în orașe mari, a fost fenomenul habitatului evreiesc în cartierul multiethnic. Această realitate se va accentua în a doua jumătate a secolului 19. În special, în zona comercială Lipscani - aflată, de altfel, în apropierea vetrei evreiești, găsim locuind și activând alături diverși minoritari, ca și mulți români.

Ceea ce este interesant, este colaborarea între diverși meșteșugari și negustori, faptul că nu îi găsim izolați. Iată cum descrie Scarlat Vîrnav peisajul multiethnic al Bucureștiului de început de secol 19: “negustorul grec...era un om tânăr”, care vorbea „slobod nemțește, franțuzește și italienește”, pe lângă limbile sale naționalnice: românește și grecește. Umbla îmbrăcat turcește...Lua dimineța cafea nemțească sau “ciocolada”..., tanarul își va schimba stăpânul și va trece să lucreze la lipscanul Constantin Nazlam, armean, iar apoi la alt lipscan, italianul Canusi, ce își închide prăvălia pentru “mofluzie” (faliment)³⁴. Aceeași realitate o găsim și în Moldova. Astfel, la Iași, o catagrafie din 1783 ne prezintă o piață comercială multiethnică: Întâlnim “...o potcovărie cu un ȋgan, două dugheni ocupate de evreul Danil, una a unei văduve evreice, alta a lui Avram evreul. Iar în apropiere stă (italianul) Giovanni Berltrami”.

O situație similară ne este dată de un act de vânzare - cumpărare din Botoșani, redactat în 1742 : *Tănase bagi și soția lui Lupa, vând o dugheană lui Lazăr jidov, în ulița bacalilorsi între a lui Luca Armen, băcan sin Mani și a lui Alfinduli neguțătorul...*”.

Este clar că nu găsim o împărțire după etnie, specifică fiind locuirea “de-a valma”.

Unii călători, precum părintele misionar Bartholomeo Bassetti, aflat în Moldova în 1644, vede acest mozaic etnic drept cauză a bunăstării: *Această îmbelșugare bănească o aduce negoțul cu feluritele neamuri răspândite ici-colo.*

³⁴ N. Iorga, *Opere economice*, p. 90-91

Mozaicul etnic, și implicit o anume atmosferă cosmopolită, foarte pregnantă în București, au fost un motiv ce a stimulat interesul evreilor pentru acest oraș.

Bucureștii anului 1831 număra 60 000 de locuitori, la care se mai adaugă încă 10 000 oameni, caracterizați ca „populație flotantă”. În acel an sunt înregistrați 2 583 evrei pământenii, la care se adaugă sudiții, al cărui număr exact îl putem doar intui, căci statisticile ne dau 1 795 sudiți, fără indicarea apartenenței etnice³⁵. Interesantă este difuzarea lor în spațiul bucureștean. Marea majoritate, de 1 539, este așezată în culoarea de Roșu, care cuprindea atât cartierul evreiesc Văcărești - Dudești, cât și centrul comercial al orașului, deja amintita zona Lipscani. Un număr relevant (642) locuiesc în culoarea de Negru. Aceasta cuprinde importanta zonă comercială Moșilor - Obor, adevărata poartă în circulația mărfurilor către și din București. Un anume număr de evrei locuiesc și în culoarea de Albastru - zona de ateliere - unde trăiesc 383 evrei. Zona rezidențială de Galben - cu eleganta stradă Batiște -, locuită de elita socială românească, este practic nelocuită de evrei (sunt menționați 2 locuitori evrei).

La fel și în culoarea de Verde, cu numai 17 evrei³⁶. Alte concentrări evreiești - mult mai modeste decât în București - sunt în Focșani (Focșanii munteni căci orașul era împărțit între cele două Principate), Brăila (care abia în 1829 intra în componența Valahiei, până atunci fiind parte a Imperiului Otoman), Ploiești și Craiova.

O condică a lui Constantin Brâncoveanu, din perioada 1694-1701, amintește de impozite primite de la jidovii din București și Focșani³⁷.

Ceea ce ne face să tragem concluzia că în perioada domniei lui Brâncoveanu aveam doar două așezări stabile evreiești în Valahia: București și Focșani (Focșanii munteni).

³⁵ IMER, III/2 p.31

³⁶ *Ibidem*

³⁷ IMER, II/1, p.3

Un document din septembrie 1797, al domnitorului Constantin Hangerli, numește un vehil de staroste pentru evreii din Focșani, motivând: „Fiindcă în județul Slam Râmnic (mai târziu, Râmnicul Sărat – subl.ns.), la târgul Focșani se află câțiva ovrei cu locuință...”³⁸.

La Ploiești, un document din 1775 amintește de un chiriaș evreu în “târgul de afară” din Ploiești³⁹. Creșterea semnificativă a numărului de evrei din Ploiești este confirmată, mai târziu, la începutul secolului 19. Reținem, o formulare din 1811 a marelui logofăt Constantin Dudescu: „Pentru că acum s-au adăugat ovrei locuitori” (în Ploiești)⁴⁰.

Imigrarea aproape continuă a evreilor din Moldova în Muntenia constituia o problemă îndeaproape urmărită de autoritățile polițienești ale Valahiei.

La districtul de granițe, un birou special trebuia să facă rapoarte periodice. Astfel, acesta înainta Vorniciei din Lăuntru (Ministerul de Interne) liste cu toți evreii care intrau în Valahia, indicându-se numele, uneori meseria și, indicarea obligatorie a termenului de ședere în Principat. Prin urmare, se raportează, în 1841, despre : *Leiba Govanul harabagiu ovrei cu sluga sa Fiseru sin Zain, cu pașaport de Moldova. Soroc 6 luni*⁴¹. Cu toate aceste măsuri de prevedere, unii dintre imigranți scăpau de “monitorizare” și se așezau să-și exercite meseria în Valahia. Astfel, o notă din 1841 amintește de Leibul Moscovici, croitor, care aduce trei tineri, cu acte false, ca proprii băieți, dar, în fapt, își adusesese trei calfe pentru meșteșugul lui. La fel, și Nov Bauer își aduce ilegal lucrători pentru fabrica sa de sticlă⁴².

Este clar că pulsul vieții economice din Valahia și oportunitățile oferite elementelor economice active au creat acest flux imigraționist. De altfel, măsurile de protecție ale statului

³⁸ IMER, II/2, p. 452

³⁹ *Ibidem*, p.134-135

⁴⁰ IMER, III/1, p. 344

⁴¹ Arhivele Naționale, *Fondul Vistieriei din Lăuntru al Țării Românești*, d. 859/1841, f.2

⁴² *Ibidem*, f.2, f. 5v

în ambele Principate erau incomplete și nu foarte decise. Aceasta din mai multe motive.

În primul rând, această imigrație, chiar dacă era supărătoare din anumite motive - unele legate de prejudecăți xenofobe, dar și datorită unei anume “dezordini” ce o crea, era în ultimă instanță folositoare, pentru că alimenta vistieria Țării. De aceea, domnitorii, atât cei din Moldova, cât și cei din Valahia, vor aplica, față de acest fenomen, o politică în zig-zag, în care interdicțiile - unele luate și datorită presiunii Bisericii - vor fi urmate de acte de “positive”, de acceptare. Din acest punct de vedere, sunt de semnalat dispozițiile contradictorii din Moldova anilor 40 ai secolului 19.

În 1844, Adunarea Obștească (o adunare de tip parlament, în perioada **regulametară** (1832-1848) votează o lege care oprea comerțul cu băuturi, dar și alte forme de comerț al evreilor, atât în mediul rural, cât și cel urban. Domnitorul Moldovei, Mihai Sturdza a respins legea, argumentând că:

1. Din principate, care sunt proprietăți particulare sunt locuite de jidovi, pentru că locuitorii Moldovei își află mai bine folosul gospodăriei lor în plugărie.

2. De vor fi opriți jidovii a face alisveris (a face negoț) de băuturi și ale mâncării, e neîndoielnic că aceștia, lipsiți fiind de cele necesare vor părăsi acele târguri, care se vor pustii.

3. Cu această pustiire s-ar face o lovire asupraitoare în drepturile proprietății, mai ales că nu este posibil a locui acele cu săteni, când cele mai multe moșii au trebuință de locuitori.

4. Jidovii vor anula contractele legiuite ce le au și vor suferi târgurile⁴³.

Mesajul domnesc este o analiză obiectivă a raportului evrei-târguri în contextul general al necesitățile economice ale Principatelor.

Dar, așa cum am mai spus, nu trebuie să ignorăm “cointeresarea” unor factori - atât de decizie, cât și de execuție, și în primul rând Domnia, față de imigrația evreilor.

⁴³ E. Schwarzfeld, *Impopulara...*p. 92-93

Se mai cuvine de precizat, că această situație este caracteristică și față de alți alogeni, dar sigur, din motive clare, sensibilitatea și diversele reacții, sunt mai puternice față de evrei, receptați ca “cei mai străini”.

Rezumând, putem conchide că habitatul evreiesc în Principatele Române este prin excelență urban și că s-a concretizat fie în orașe mari, fie în mici structuri urbane, numite târguri.

Cu privire la “orașele-mari”, cazurile specifice sunt cele două capitale, Iași și București, cărora li se adaugă orașe de tip mediu - ce sunt mari în comparație cu alte așezări. Vom aminti, un oraș-port, Galați, unde populația evreiască va fi în expansiune după 1850, când va ajunge al treilea centru evreiesc al Principatelor, dar și Botoșani și Bacău. În aceste orașe mari, evreii locuiesc în zone multietnice, alături de armeni, greci, bulgari și, firește, români. Procentul lor va fi în creștere continuă în întreg secolul 19. Multiculturalismul acestor centre urbane este o evidentă demonstrație de toate categoriile de izvoare istorice: catagrafii, mărturii de călători, acte interne românești.

În ce privesc târgurile, ele sunt specifice Moldovei. În general, acestea sunt doar bietnice (români și evrei), multe din ele cu majoritate evreiască. În aceste târguri, evreii au dezvoltat civilizația *stetl-ului*, atât de specifică lumii evreiești din Europa de Est.

SETTLEMENT AND COMMUNITY IN THE CASE OF THE JEWRY FROM THE ROMANIAN PRINCIPALITIES

Abstract. *The current study focuses on the problem of Jewish settlement and social organization for the communities living in the Romanian Principalities. The central aspect of the analysis researches the distribution of the Jewish population within Romanian territory, especially in the case of urban areas. The study plans to analyze the types of settlements in the case of small communities (shtetl), as well as in the situation of greater urban agglomerations including multiethnic neighborhoods.*

Key words: *Jewish History, Urbanism, Shtetl, Jewish Community.*

EVREII ÎN LOJELE FRANCMASONE DIN UNGARIA (EXEMPLE DE LOJE ÎN KOŠICE ȘI PREŠOV)

Martin JAVOR

Puse alături, cele două nume, evrei și francmasoni, vor duce probabil la diverse asocieri mentale, fiecare reflectând cadrul cultural și național individual.¹

Mișcarea masonică este un fenomen interesant în lume, precum și în istoria central europeană. A ajuns în Europa Centrală la scurt timp după apariția sa, în 1717 și în 1743, după războiul de succesiune din Austria.

Pentru o mai bună înțelegere a relației dintre iudaism și francmasonerie, am împărțit istoria mișcării din Europa Centrală în mai multe perioade. Prima perioadă începe în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și se sfârșește cu mișcarea de prohibiție din 1794.

Cea de a doua perioadă este cea a dualismului, o mișcare din imperiu permisă oficial doar în Ungaria. Aceasta a fost cea mai bună perioadă din existența sa. Extinderea nemaîntâlnită a mișcării din 1867 din Ungaria a fost influențată și de faptul că majoritatea lojelor erau reprezentate de evrei.

În unele orașe din Ungaria, listele membrilor lojelor sunt identice cu cele ale membrilor comunității religioase evreiești.²

¹ Relația dintre iudaism și francmasonerie este deseori tema unor teorii ale conspirației. Este dificil de determinat o reală lucrare de știință în multitudinea de studii neprofesionale și cărți științifice. Fără îndoială, o astfel de lucrare este cea a lui Jacob Katz, *Jews and Freemasons in Europe (1723 - 1738)*, publicată la Oxford în anul 1971.

² De exemplu în Košice, Prešov, Prešporok și în alte locuri.

Acestea au înregistrat o creștere nemaîntâlnită în cadrul mișcării monarhiste dualiste, loje existând în aproape fiecare oraș important. Listele membrilor lojelor, care în prezent se află în arhive din străinătate, ne oferă dovada legăturilor dintre francmasonerie și evrei.

Relațiile dintre francmasonerie și iudaism în monarhia habsburgică nu au fost simple și au înregistrat schimbări la mijlocul secolului al XVIII-lea. Acestea au fost condiționate de faptul că francmasoneria preluase de la iudaism practic întreaga istorie legendară. Istoricii masoni îi consideră pe constructorii templului lui Solomon masoni.

Deși principalul rezultat pozitiv al masoneriei este toleranța religioasă, evreilor nu li s-a permis accesul la loje până în secolul al XVIII-lea, ei fiind mai degrabă excepții în lojele masonice. Prima lojă din Viena, „cu trei canoane”, fondată în 1742, l-a avut ca membru pe unul dintre marii aristocrați, un bijutier evreu din Geneva, Jacques Pallarda.

În secolul al XVIII-lea, în Praga, loja „Adevăr și Unitate” a fost foarte activă, primul gardian fiind contele Canal, a cărui renumită grădină se întindea în locul unde actualmente se află o vie și care servea drept stațiune masonică. Canal era cunoscut pentru antisemitismul său cronic. La intrarea în grădina sa scria: „Accesul interzis câinilor și evreilor”.³ Trebuie să recunoaștem că, în secolul al XVIII-lea, problema antisemitismului în acordarea statutului de membru era complet marginalizată de liderii masoni.

În monarhia dualistă, francmasoneria era diferită de cea din secolul al XVIII-lea. Din 1867 până în 1918, pe teritoriul Slovaciei au existat 32 de loje și grupuri masonice, toate legate de o mare lojă și considerate ca adevărate organizații masonice. În această perioadă, existau loje în 13 orașe din Slovacia.⁴

³ Beránek, Jiří: *Tajemství lóží*. Prague 1994, p. 100.

⁴ După Hass, în 1874 exista o singură lojă în Slovacia, deși în Ungaria existau 37. În 1886 existau 6, iar în Ungaria existau 39. În 1906, existau 6, iar în Ungaria existau 60. În: Hass, Ludwig: *Wolnomularstwo w Europie Środkowo Wschodniej XVIII and XIX Wieku*. Wrocław 1982, p. 420). Totuși, Haas nu le-a

Un bun exemplu de implicare a evreilor în mișcarea masonică este orașul Kosice. Lista membrilor lojei din Kosice arată o conexiune cu comunitatea evreiască locală, evreii masoni fiind cetățeni de frunte ai orașului.

În 20 martie 1870, în Kosice exista o lojă „Haladas” (Progresul), a doua ca mărime după stabilirea teritoriului Slovaciei. Aceasta a fost fondată de șapte membri ai Lojei Matei Corvin din Budapesta. Aceștia erau: contele Theodore Csaky, contele Csaky Koloman, Julius Kleinrath, Oppody Louis, George Renyi, Anton Schneider și Julius Zádor.⁵ Loja "Haladas" (Progresul) a fost cunoscută ca fiind singura din Slovacia care era exponent direct al Lojei Grand Orient din Paris.⁶ Principala personalitate a lojei era contele Theodore Csaky, inițiatorul intrării Ritului Scoția în lojele din Ungaria, Grand Orient, care este cunoscut de aproape toate lojele din Ungaria.⁷ În 1870, Loja Haladas avea 80 de membri, dintre care 18 erau ofițeri, 10 erau avocați, nouă erau medici, șapte erau profesori, iar șapte erau membri ai administrației. Dintre artiști, cel mai cunoscut era pictorul Julius Benczúr.⁸

După stabilirea condițiilor pentru a deveni membru, loja s-a concentrat pe activitățile educaționale și formative. A hotărât promovarea educației adulților prin intermediul membrilor săi.

luat în considerare aici pe cele din Viena și Praga, care erau localizate în Slovacia.

⁵ Magyar Országos Levéltár (MOL) Budapest, *Szabadkőműves szervezetek leveltára*. P 1082, 4 – IV: Magyarország nagy orienne nagypáholy (Haladás – Kassa 1872 – 1876).

⁶ MOL Budapest, *Szabadkőműves szervezetek leveltára*, P 1082, 4. dobóz, 9. tétel, IV. Haladás, 1872 – 1876, fol. 25.

⁷ După Benczúr, autorizarea a venit la 13 august 1870 de la Paris. La 29 octombrie, s-a organizat un atelier, iar în decembrie s-a organizat un „capitol” la Kosice, la care au participat toate lojele din nordul Ungariei.

⁸ Benczúr Július (1844 Nyíregyháza – 1920 Szécseny-Dolány). Pictor maghiar. Fiu al lui William Benczúr, farmacist. A studiat la Klimkovicsa în Kosice. Membru care a propus piatra de mormânt a lui Rákóczi la catedrala din Košice în anul 1911. Elevul său a fost pictorul din Kosice Julius Eder (*Slovník košických osobností 1848 – 1918*, Košice 1995, s. 50).

Loja era dispusă să sprijine crearea unor grupuri educaționale, dar fără a avea vreo influență politică sau religioasă. Grupurile educaționale organizau conferințe având o gamă largă de teme. Karol Antolik a ținut o conferință despre „astronomia” „sufletului”, despre „om și suflet”, despre „cutremur”. Hayduk a analizat cultura germană: „filosofia germană” și „literatura germană”. Viktor Miskovszky⁹ a conferențiat pe următoarele teme: „istoria artei” și „arheologie”. Gustav Möszl a abordat tema „grădinile copiilor Fröbel, orientările și sarcinile lor”.

O bună parte a activităților educaționale ale lojei a fost dedicată așa zisei grădini a copiilor, similară grădiniței din zilele noastre. După conferința Gustav Möszl¹⁰, loja din 1871a decis să creeze o astfel de „grădiniță de copii” în Kosice. O bună parte a fondurilor pentru crearea grădiniței a fost donată de soțiile masonilor. După exemplul educatorului german Friedrich Fröbel, care a analizat în cadrul pedagogiei moderne impactul pozitiv al mamei în educarea copiilor, s-a format societatea loja femeilor. Aceasta era o organizație afiliată „grădinii copiilor”. Principalul obiectiv al acestor activități era eradicarea impactului bisericii asupra școlilor urbane din Kosice.

⁹ Miskovszky Viktor (1838 Bardejov – 1909 Košice). Istoric de artă, arhitect, profesor de liceu. Provenea dintr-o familie nobilă poloneză. A urmat liceul din Bardejov. Și-a continuat studiile în construcții și tehnologie la Politehnica din Buda și Viena. După 1897, a devenit profesor de geometrie descriptivă, desen și copist la liceul din Kosice. Nu avea nevoie să profeseze în învățământ pentru a se susține financiar. S-a concentrat pe istoria artei și pictură. Datorită responsabilităților sale profesionale, a devenit membru în numeroase societăți științifice. În: *Slovník košických osobností 1848 – 1918*. Košice 1995, s. 294.

¹⁰ Möszl Gustáv (1840 Köszeg – 1912 Viena). Profesor. A studiat la Oberschützene, la colegiul pentru profesori de liceu. În perioada 1868 – 1892, a fost director la Școala Evanghelică A. v Folk din Kosice. În perioada 1892 – 1905, a fost membru în consiliul liceului. A predat pedagogie și germană. A fost Vicepreședinte al corului din Kosice. În perioada 1887 - 1888 a fost dirijor, iar din 1896 a devenit membru al Comisiei orașenești pentru școala de muzică. A fost secretar al Asociației Profesorilor din Kosice și membru activ al Asociației pentru Reforma Bisericii. A lucrat la *Enciclopedia Pedagogică K. Verédyho*, publicată în 1886. În: *Slovník košických osobností 1848 – 1918*. Košice 1995, s.288.

Mișcarea masonică din Kosice a fost restaurată în anul următor, la 9 mai 1874, când foștii membri ai lojei „Haladas” au format noua lojă, "Egyetértés" (Unitatea).¹¹ Medicul James Moskovics a fost ales ca mare maestru¹². Alți membri marcantți erau Éder Edmund, Gejza Benczúr¹³, Alexander Novelley¹⁴, František Nagy, Karol Schönhofer¹⁵, Šimon Letzter¹⁶, Karol Antolik, Jozef Hoffmann, Jozef Mocsáry și Teodor Csáky.

¹¹MOL Budapest, Szabadkömüves szervezetek léveltára, P 1082, 8 – XX: Magyarország nagy oriense nagypáholy (Egyetértés – Kassa 1874 – 1878).

¹² Moskovics Jakub (1839 Sačurov – 1902 Kosice) Medic. A absolvit liceul din Kosice, a studiat medicina la Viena și a lucrat în diverse spitale. În 1861, a dobândit calificarea de moașă. În 1864, s-a stabilit la Kosice și a început să practice stomatologia. În perioada holerei, a coordonat spitale publice. Din 1872, a devenit medic-șef al orașului și director de spital. A fost președintele Asociației Umaniste pentru Femei timp de 18 ani. Din 1874, a devenit președinte al comunității religioase evreiești. În 1873, a publicat și editat un Haladas politico-economic săptămânal. În 1891, a creat centre de reabilitare bazate pe gimnastica medicală suedeză și masaj pe strada Roosevelt. În: Slovník košických osobností 1848 – 1918. Košice 1995, s. 286.

¹³ Benczúr Gejza (1843 Nyíregyháza – 1908 Košice). Avocat. A absolvit Colegiul Evanghelic din Presov, apoi a studiat dreptul la Budapesta. A fost consilier general al orașului. În 1887, a fost membru al Comitetului pentru cazinouri din Kosice. În perioada 1868 - 1889 a fost curator, iar în 1889 a fost inspector al comunității religioase lutherane din Kosice. În: Slovník košických osobností 1848 – 1918. Košice 1995, s.50.

¹⁴ Novelley Alexander (1827 Košice – 1897 Košice) Om de afaceri și antreprenor. Avea un magazin de mărfuri coloniale pe Strada Principală din Kosice. A fost membru al Consiliului Orășenesc. Din 1875, a devenit Vicepreședinte al Asociației pentru diseminarea meseriilor din nord. Datorită activităților sale publice, în 1883, i-a fost acordat titlul de consilier regal de către Franz Joseph În: Slovník košických osobností 1848 – 1918. Košice 1995, s. 303

¹⁵ Schönhofer Karol (1822 Košice – 1905 Košice) Comerciant de articole metalice pe Strada Principală nr 59. Membru al Consiliului Orășenesc, șeful Asociației tinerilor oameni de afaceri. Dat fiind faptul că fiul său a dat faliment în afaceri, a murit sărac. În: Slovník košických osobností 1848 – 1918. Košice 1995, s.364.

¹⁶ Letzter Šimon (1840 Šarišské Lúky – 1911 Košice). Fotograf. Avea studioul pe Strada Principală. A devenit cunoscut în întreaga țară. I s-a comandat un album militar cu imagini ale construcțiilor tehnice ale căii ferate din nord-est.

Din cauza numărului scăzut de membri ai lojei în primele luni ale existenței, s-a încercat păstrarea și dezvoltarea instituțiilor masonice create sub umbrela lojei „Haladas”. Astfel, loja și-a putut reface rapid sursele financiare.

S-au găsit mai puține documente referitoare la activitatea lojei "Egyetértés" (Unitatea) decât a lojei „Haladas”. Aceasta a încercat să păstreze instituția fostei loje „Haladas”, în special grădina copiilor. Este interesantă intenția membrilor lojei Edmund Eder care s-au opus solicitărilor legislative ale Bisericii Catolice de a recatoliciza școlile în Kosice. În *Raportul asupra stării școlilor elementare în orașul regal liber Kosice* (din 27 septembrie 1874) se explicau, în termeni duri, aceste eforturi și reușea să pună capăt procesului de recatolicizare. Loja "Egyetértés" a încetat să existe în 1884. Membrii lojei au decis că nu vor lăsa loja „în adormire, ci va exista în condiții moderne, cu doar câțiva membri și un capital restrâns, așteptând vremuri mai bune”¹⁷.

În ciuda dispariției lojei, foștii membri s-au adunat la întâlniri informale, dedicate în special grădinii copiilor Fröbel, pe care au finanțat-o. În 1890, au reușit să redobândească grădina copiilor Fröbel, cu finanțarea statului. Ulterior, „grădinița” a trecut în administrarea orașului¹⁸.

În tradiția masonică, noua lojă „Resurrexit” (Reînvierea) era unită în Kosice în anul 1889¹⁹. Din nou, era formată din foști membri ai lojei "Egyetértés", care era la baza formării noii loje. Aceasta era formată din Jakub Moskovics, Éder Edmund, Adolf

În timpul vizitei lui Franz Joseph I, a făcut o fotografie care a servit ulterior drept model pentru portretul său. Din 1880, a lucrat ca și consilier în afaceri la tribunalul districtual. A fost membru al Consiliului Orașenesc și reprezentant al asociației religioase evreiești Chevra Kadisha. În: *Slovník košických osobností 1848 – 1918*. Košice 1995 s. 254.

¹⁷ MOL Budapest, Szabadkőműves szervezetek léveltára, P 1082, 8 – XX: Magyarország nagy orienese nagypáholy (Egyetértés – Kassa 1878 – 1884).

¹⁸ Benczúr, Vilmos.: *A Kassai Szabadkőművesség 1870 – 1913*. Košice 1914, s. 13.

¹⁹ MOL Budapest, A szabadkőműves szervezetek léveltára. P 1083, 121 – LXIII: Magyarország symbolikus nagypáholy (Resurrexit – Kassa 1899 – 1903).

Maurer²⁰, Eugen Deil²¹, Gejza Benczúr, Karol Szakmáry²² (medic), Teodor Szorényi (maistru constructor), Peter Jakab²³, latifundiarul Mór Widder (directorul unei bănci de economii), Alexander Stadler²⁴, Šimon Letzter și avocatul Móric Wilder.

Loja „Resurrexit” a fost activă în aceleași domenii ca și cele două anterioare, în formare, educație și cultură. Aceasta promova revistele pentru copii, conferințele organizate pentru public, în special pentru muncitori. Exista o gamă largă de

²⁰ Maurer Adolf (1845 Levoča – 1928 Viena). Librar și editor. A fost educat de Charles Seliger în Levoča și de Moric Rath în Budapesta. În Kosice, a devenit succesorul celei mai vechi librării. A vândut și a publicat cărți. Manualul publicat în iulie 1904 a fost apreciat la o expoziție de materiale didactice din Budapesta. Din 1899, a fost Vicepreședinte al Federației Naționale a Librarilor Maghiari. În 1885, a deschis o mercerie în Nuremberg Smokovec. A fost membru al conducerii administrării economiilor din Kosice, al sucursalei din Kosice a auditorilor băncilor austro-ungare, etc. (*Slovník košických osobností 1848 – 1918*, Košice, 1995, s. 271).

²¹ Deil Eugen (1846 Košice – 1908 Košice). Avocat și scriitor. A ocupat cele mai înalte poziții în cadrul Camerei de Comerț. A fost membru al Consiliului Orașenesc. A sprijinit în principal educația. A fost membru fondator și funcționar al Asociației Muzeului din Nord. Din punct de vedere politic, a fost de partea Partidului Independenței. (*Slovník košických osobností 1848 – 1918*, Košice 1995, s.84).

²² Szakmáry Karol (1836 Košice – 1902 Košice). Comerciant. A început comerțul cu mărfuri coloniale, cel mai extins tip de comerț din Slovacia. A fost Vicepreședinte al Breslei Comercianților din Kosice. Din 1888, a devenit Președinte al Secției Comerciale a Camerei de Comerț. A deschis o fabrică de dulciuri. A fost membru fondator al băilor cu aburi. (*Slovník košických osobností 1848 – 1918*, Košice, 1995, s. 390).

²³ Jakab Peter (1834 Košice – 1903 Košice). Constructor – antreprenor, din 1860 proprietar al unei fabrici de cărămidă. Încă de la Expoziția Provincială din Budapesta din 1885, a expus peste 46.000 de m² de suprafață construită. A fost decorat cu Steaua Meritului de Aur de către Franz Joseph. A fost activ în viața economică și socială a orașului ca episcop al Bisericii Evanghelice. (*Slovník košických osobností 1848 – 1918*, Košice 1995, s. 178).

²⁴ Stadler Alexander (1839 Košice – 1907 Košice) Funcționar de bancă. Din 1864, a fost trezorier la Banca de economii din Kosice, iar în perioada 1874 – 1906 a fost director. Ca expert financiar, a fost ales membru în consiliul de administrație al mai multor companii. (*Slovník košických osobností 1848 – 1918*, Košice 1995, s. 374).

interese ale masonilor din Kosice privind temele conferințelor din loje, care erau bine acoperite de majoritatea dintre ei: idealurile naționale, mișcările economice ale națiunilor occidentale majore și sarcinile lor, extensia sufragiului universal, nevoia creării unei ligi pentru educarea morală, protecția ucenicilor, Momsen, socialismul și problemele sociale, Spinoza și filosofia sa, problematica femeilor etc ²⁵.

În primele luni de existență a lojei, munca a fost coordonată de Jakub Moskovics, mare maestru în camerele municipale și industriale. Prima sarcină a fost stabilizarea lojei al cărei număr de membri era în creștere. În toamna anului 1900, și-au luat propria sală în palatul Contelui Forgáč consacrată marii loje în 7 decembrie 1900.

Membrii lucrau la stabilizarea lojei, compilau reguli și stabileau comisiile financiare și literare. În 26 octombrie 1901, loja a organizat o mare ceremonie cu ocazia aniversării a o sută de ani de la eliberarea lui Francis Kazinczy din închisoare²⁶. Pentru o mai bună diseminare a ideilor liberale printre masonii din Kosice, s-au făcut diverse calendare, care au fost cumpărate și distribuite în mare număr.

Conform lui William Benczúr, în 1902 loja era încă în proces de constituire și se lupta cu multiple probleme. Au fondat biblioteca și au trimis o scrisoare Lojei Unite din Ungaria, prin care solicitau mai multe cărți. Loja a sprijinit și revistele pentru tineret publicate de Széchenyi și a încercat să organizeze cursuri pentru clasa muncitoare. În 1902, masonii au închiriat o nouă sală „de lucru” (în 1924, aceasta se afla pe str. Hlavná, nr. 92).

Cea de a treia lojă masonică din Kosice s-a centrat pe studenți. În 1905, Loja Tineretului din Kosice a reușit să consolideze organizația. Au format o instituție numită „Grupul

²⁵ Lipták, Eubomír: *Slobodní murári na Slovensku v období dualizmu*, în *Historický časopis*, 1991, roč. 39, č. 1, s. 39.

²⁶ MOL Budapest, *A szabadkőműves szervezetek léveltára*. P 1083, 7. tétel, 32. szám, Magyarország symbolikus nagypáholy (Resurrexit – Kassa 1899 – 1903), fol. 1.

Kazinczy al uniunii colegiului din Kosice”. Unul dintre membrii lojei, Ștefan Maléter²⁷, a încercat să formeze filiale numite ”Liga protecției copiilor”, care a creat „Clinica Arhiducelui regal Iosif” în 1908. Aceasta a existat timp de 11 ani, iar executivul era format exclusiv din masoni. Unul dintre membrii lojei, Martin Füzessy²⁸, dona în fiecare an zeci de obiecte de îmbrăcăminte pentru copiii săraci.²⁹

La începutul secolului al XX-lea, loja era printre cele mai active din Ungaria, iar în 1909 a inițiat o filială la Miskolc. În 1911 s-a format grupul "Bacsányi" ca filială a clubului liber cugetătorilor din Kosice. Acesta a înființat o companie în Kosice ale cărei conferințe erau prezentate de grupul "Bacsányi". Peter Stamberger a fost ales mare maestru.

Loja era foarte bine administrată din punct de vedere financiar. În 1913, aceasta avea propria Casă masonică. „Construcția necesita implicarea noastră a tuturor, iar membrii își îndeplineau obligațiile în funcție de propriile abilități.”³⁰ Este

²⁷ Maléter Ștefan (1870 Pécs – 1933 Prešov). Avocat și politician. A studiat ingineria civilă la Universitatea Tehnică din Budapesta, apoi drept la Pécs și Kosice. A fost membru al Consiliului Orașenesc și Președinte al Comisiei școlii de muzică. S-a implicat în lupta pentru sufragiu universal. În 1905, a fost ales președinte al departamentului universității din cercul Kazinczyho. În 1916 – 1917, a fost director al Colegiului Evanghelic din Prešov (Slovník košických osobností 1848 – 1918. Košice 1995, s. 263).

²⁸ Füzessi Martin (1862 Senec - ?) A studiat la Colegiul Pedagogic din Modra. În 1895, a studiat industria internă în Suedia și a absolvit în domeniul slöjdu (manual). Din 1896, a fost profesor la școlile urbane din Kosice, unde s-a implicat în salvarea copiilor abandonati. A studiat discursul și educația copiilor în familie. În: Slovník košických osobností 1848 – 1918. Košice 1995, s. 123.

²⁹ ²⁹ MOL Budapest, A szabadkőműves szervezetek léveltára. P 1083, 121 – LXIII: Magyarország symbolikus nagypáholy (Resurrexit – Kassa 1903 – 1910).

³⁰ Benczúr a stabilit rolul fiecărui membru al lojei în construirea caselor. De exemplu, marele maestru Peter Stamberger spunea: "în detrimentul sănătății, pentru a face lucrurile să meargă." Președintele Comitetului de Construcții Szilárd Fiedler spunea că s-a făcut cel mai mare sacrificiu financiar pentru această construcție, deși Loja Unită Maghiară a contribuit financiar la construirea caselor. Proiectul construcției a fost schițat de arhitectul Vojtech

interesant modul în care și-au obținut terenul. Principalul obiectiv era să construiască pe un teren situat chiar lângă mănăstirea dominicană, la un preț de 20.000 K. Conform documentelor de plată, clădirea a fost cumpărată la prețul de 40.000 K. Benczúr scria că terenul a fost achiziționat la prețul de 30.000 K, dar, de fapt, a fost primit prin contribuția bisericii la construirea și instalarea propriului cort ³¹.

Clădirea a fost inspectată la 28 martie 1914, zi de sărbătoare pentru francmasoneria ungară. La celebrare au participat 27 de membri din cele 27 de loje ungare. „Ceremonia a fost impresionantă și va rămâne ca o sărbătoare memorabilă în istoria lojei” ³².

Viața internă a lojei „Resurrexit” număra cele mai bune cursuri. Temele acestora indică agenda politică a lojei. Acestea enumerau următoarele titluri: „Ideea națională”, „Originea și evoluția istorică a francmasoneriei”, „Marile națiuni occidentale, mișcarea economică și sarcinile noastre”, „Reforma salarială a micilor demnitari și profesorii populari”, „Extinderea dreptului la vot”, „Educația spirituală și morală și protecția călătorilor”, „Educația gratuită a persoanelor”, „Puterea distructivă a alcoolului din perspectiva vieții și a patologiei, evoluția istorică a alcoolismului și mișcarea antialcool”, „Extinderea tuberculozei și protecția împotriva acesteia”, „Erorile și corectarea lor”, „Obligația de a forma persoanele prin discursuri”, „Darwinismul și înțelepciunea critică”, „Mișcarea economică a societății moderne”, „Lupta speciilor și socialismul”, „Problemele femeilor”, „Despre secularizare – învățământul public obligatoriu gratuit”, „Problema scumpirilor”, „Statutul copiilor nelegitimi și poziția lor în societate”, „Reforma învățământului liceal”, etc.

Loja a fost activă și în timpul Primului Război Mondial. Deși construirea clădirilor necesita toate fondurile, s-a încercat

Sipos, care l-a sprijinit pe Benczúr în "modelul de casă ideal". Producția și decorațiile au fost în sarcina lui Jan Kozak.

³¹ Benczúr, Vilmos, *A Kassai Szabadkőművéség 1870 – 1913*, Košice 1914, s. 18.

³² Idem, *A Kassa kel. dolg. „Resurrexit” i. l. székves története*. Košice 1924, s. 13.

reluarea activităților filantropice și în aceste „timpuri grele”. Loja trebuia să înroleze 17 persoane pentru război. Sprijinul acordat familiilor soldaților este exemplar. Imediat după începutul Primului Război Mondial, loja a organizat acțiuni pentru strângerea de fonduri, profiturile fiind transmise administrației locale, pentru a ajuta familiile soldaților. Primăria orașului era coordonată de un membru al lojei, Alexander Grosz³³.

Câțiva membri ai lojei și-au concentrat eforturile asupra spitalelor militare. În primul an de război, au trimis spitalelor 100 de cămăși, 100 de perechi de pantofi și 100 de perechi de șosete. Alți membri, în special medici, au activat în cadrul Crucii Roșii. Richard Rössler³⁴ a creat fondul pentru hrană gratuită, Janovicz David fiind foarte activ în procurarea de lapte. În ciuda acestor acțiuni, loja a decăzut în timpul Primului Război Mondial. În 1916, aceasta număra 92 de membri, numărul mediu de participanți la întâlniri fiind de 25. Loja încerca să rezolve situația, astfel încât să introducă întâlnirile cu caracter obligatoriu. Situația nu s-a schimbat nici în anul următor.

Încă de la început, loja a sprijinit cotidianul *Világ*. În 1916, acest ziar era citit de profesori și notari și costa 500 de coroane. Pe lângă aceasta, a crescut tirajul cotidianului în regiunea Kosice. După cum scria Benczúr, sprijinirea ziarelor locale trebuia să fie o prioritate pentru toate lojele din regat. „La 30 aprilie 1909, loja a aprobat vizita membrilor Thököly Imre „și Hegyvidék” la loja „Eötvös”. Cu această ocazie, marele maestru al lojei „Eötvös”, Dr. B.L., a subliniat necesitatea unui ziar politic în spirit masonic

³³ Grosz Alexander (1873 Perín – 1922 Košice). Avocat, membru al Consiliului Orășenesc. Din 1914, a fost principalul deputat legal al orașului. Șef al Biroului municipal pentru sprijinirea economiilor publice. Membru al Partidului Național Laburist Maghiar din Kosice. Fondator al Ligii Sufragiului din Kosice în mai 1913. În: *(Slovník košických osobností 1848 – 1918*. Košice 1995, s. 140.

³⁴ Rössler Richard (1855 – 1935 Košice) Inginer-șef al orașului din 1900. În timpul războiului a fost liderul departamentului orășenesc de provizii. A început construirea sistemului de canalizare și alimentare cu apă în oraș și controlul orașului în 1908. în: *Slovník košických osobností 1848 – 1918*. Košice 1995, s. 353,

și promovarea ideilor lor într-o conferință. „Loja așteaptă apeluri de la membri pentru sprijinirea acestei acțiuni.”³⁵ Masonii au inițiat „ideea de a deschide satul muzeului social”, idee pe care au și pus-o în practică. De asemenea, loja a solicitat autorităților crearea unei școli de fete și a unor instituții de stat pentru educarea celor care aveau copii. Cea mai mare acțiune filantropică a lojei „Resurrexit” din Kosice a fost „pâinea gratuită”, care a fost asigurată timp de patru ani. La început, distribuiau 50-100 kg de pâine zilnic, cantitatea crescând ulterior la 150-200 kg zilnic.

Loja a organizat conferințe și în timpul războiului. Deseori, se organizau conferințe susținute de membri ai lojelor străine. În calitate de membru al lojei „Marcius”, Karol Jancsi a susținut o conferință despre dezvoltarea Europei Centrale după război. Un membru al lojei „Budapesta” a susținut o conferință pe tema „Război și pace și ideea masonică despre pace”. Kertész Manuel a vorbit despre vrăjitoare. După moartea lui Franz Joseph I, loja a organizat o sesiune de doliu, iar Alexander Grosz a ținut un discurs în memoria regelui.

La sfârșitul războiului, loja a început să facă apel la conștientizarea populației, cel mai bun mijloc fiind prin intermediul ziarelor. La începutul anului 1918, loja a reușit să rezolve această problemă. O companie privată din Kosice, editura și tipografia „Felsőmagyarország”, a devenit o companie cu răspundere limitată, majoritatea acțiunilor fiind în posesia masonilor din Kosice, care au influențat evoluția acesteia. Ziarul companiei a început să publice „Kasai Naplo”, conducerea acestuia fiindu-i încredințată masonului Arnold Szepessi³⁶.

³⁵ Benczúr, Vilmos: *A Kassa kel. dolg. „Resurrexit” i.t. szkeves története*. Košice 1924, s. 14.

³⁶ Szepesi Miksa (1886 Tisza-Dada – 1944). Jurnalist. Fiul unui profesor evreu. A studiat la Universitatea din Cluj. Din 1912, a fost secretar al Federației Naționale din Kosice, filiala jurnaliștilor rurali. Până în 1915, a fost editor executiv al Kassai Ujság. În perioada 1911 – 1913, a publicat și editat revista dramatică Színház Ujság. A fost editor executiv al Felsőmagyarország. A fost membru al Partidului Radical. În: *Szlovák kešicejých osobností 1848 – 1918*. Košice 1995, s. 396.

Comitetul de coordonare, care avea sarcina de a monitoriza orientarea ziarelor și de a asigura legătura între ziare și lojă, era format din masoni.

Masonii din Kosice au abordat și teme politice. În 1905, în masoneria ungară a apărut dezbaterile pe tema angajamentului sau detașării politice a masonilor. În acel an, loja „Resurrexit” a distribuit tuturor lojelor din Ungaria „opoziția solemnă și fermă”, astfel că loja nu era implicată în dispute politice și în viața politică cotidiană. De asemenea, s-a mai discutat tema secularizării proprietăților bisericii de către loja „Resurrexit”, fiind considerată o „prioritate națională”. Într-un final, s-a ajuns la o soluție de compromis prin care masonii nu sprijineau niciun partid politic, dar nu ignorau problemele importante ale zilei.³⁷

La întâlnirile membrilor lojei sau ale invitaților lor, conferințele erau deseori susținute de profesori universitari, ziariști sau politicieni, pe teme legate de știință, politică și filosofie. În Kosice, conferințele organizate de „Resurrexit” prezentau idealurile naționale ale mișcării economice ale marilor națiuni occidentale și rolul masonilor în extinderea concesiilor, educația intelectuală și morală și protecția ucenicilor în concepția istoricului german Momsen, socialismul și problemele sociale, tuberculoza, darwinismul, femeia și problema secularizării, educația seculară gratuită și obligatorie sau reforma învățământului liceal. La fel ca în Banská Štiavnica, în Kosice s-a inițiat fondarea unor filiale ale academiei juridice pentru studenți sub numele de Asociația liber cugetătorilor din grupul Bacsányi. De asemenea, s-au organizat conferințe pentru muncitori. În 1911, s-au organizat 11 serii de conferințe publice pe tema „Imaginea lumii naturale”. În data de 12 decembrie 1911, s-a organizat prima conferință feministă din Kosice, în cadrul căreia V. Glücklichová a vorbit despre femeia secolului al XX-lea.³⁸

³⁷ Lipták, Ľubomír: *Slobodní murári a modernizácia Slovenska*. (OS – Fórum občianskej spoločnosti, 2000/2, s. 26).

³⁸ Lipták, Ľubomír: *Slobodní murári a modernizácia Slovenska*. In: OS – Fórum občianskej spoločnosti, 2000/2, s. 27.

În perioada dualismului, mișcarea masonică din Kosice a avut un puternic caracter evreiesc. De asemenea, această mișcare a obținut rezultate remarcabile, Kosice devenind centrul masoneriei din Ungaria. Un alt oraș în care evreii au avut un rol important în evoluția lojei masonice, a fost Presov.

Presov era al doilea mare centru masonic din Slovacia. Începuturile lojei „Thököly Imre” datează din anul 1902, când nouă maeștri ai lojei „Resurrexit” din Kosice au propus crearea lojei „Thököly Imre”. Printre aceștia se număra și singurul om de afaceri născut în Presov, Vojtech Holenia. După primirea răspunsului afirmativ, loja din Kosice a dat numele grupului „de lucru din districtul Kosice, Loja masonică Resurrexit și grupul masonic Thököly Imre”. Încă de la început, loja a fost „inteligentă”. Printre membrii fondatori se număra un profesor de teologie evanghelică, doi profesori de la academia juridică, un profesor de la liceul clasic, un inginer-șef și un librar. Până în anul 1918, aceasta a adoptat 56 de membri, dintre care 12 profesori, 9 ofițeri și directori, 5 avocați, 4 comercianți, 3 medici, 2 farmaciști, un inginer și un întreprinzător. O forță suplimentară a lojei era prezența unui administrator³⁹.

Așa cum spuneam mai sus, lista membrilor lojei „Thököly Imre” din 1902 sugerează că aceasta era o companie inteligentă. Toți cei nouă membrii fondatori locuiau în Presov, deși doar unul era născut în oraș, Vojtech Holenia. Alți membri din lista inițială erau profesori la colegiul luteran: Csengery Gustav, Jan Komory, Dr. George Korosy, Dr. Karol Mikler. Dobias era inginer, Dr. Fold Emanuel și Dr. Edmund Horvath erau medici, iar Dr. Henrich Sziklai era librar.⁴⁰

Din 1903, loja a început să se implice în viața culturală și publică a orașului. Se organizau diverse activități pentru promovarea dezvoltării orașului: conferințe și cursuri serale

³⁹ MOL *Budapest*, P 1083, 128 csomó, 38. tétel, LXX Thököly Imre Eperjes, fol. 1 – 313.

⁴⁰ MOL *Budapest*, P 1083, 128 csomó, 38. tétel, LXX Thököly Imre Eperjes, fol. 15.

pentru ameliorarea salubrității și construirea sistemului de canalizare. Cercul Szechenyi organiza cursuri pentru muncitori. Numărul membrilor a crescut rapid, în 1903 având 15 membri, 47 de exemplare în biblioteca lojei și 166 de coroane strânse din taxele de membru.⁴¹ În 1904 s-au colectat 316 de coroane din taxele de membru. În 1905, loja avea 29 de membri, colectând suma de 449 de coroane din taxele de membru. În 1906, erau înregistrați 35 de membri, iar în 1907 erau 41 de membri, nivelul sumelor colectate din taxe ridicându-se la 799 de coroane.

Cel mai important instrument pentru conștientizarea populației a fost cercul Martinovič, care era similar cercului Galileo din Budapesta. Broșura, care fusese anunțată în 1910 de inelul Martinovic, își declara scopul de a promova imaginea mondială a științei și cunoașterea științelor sociale corespunzătoare. Se organizau conferințe despre Marx, Darwin, Spencer, literatura rusă modernă, dezvoltarea moralității, legătura dintre știință și religie.

Loja „Thököly Imre” a încercat să educe activiștii prin seminarii și conferințe regulate la care erau invitați scriitori, medici, oameni de știință și avocați cunoscuți. Membrii aveau la dispoziție o sală de lectură dotată cu cărți moderne și reviste, cum ar fi Nyugat (Vestul), Világi (Lumea), Huszadik Század (Secolul al XX-lea), Szocializmus (Socialismul), Rainessance (Renașterea) și altele.

Viața spirituală a lojei „Thököly Imre” avea o bogată activitate în privința conferințelor. Temele acestora erau: „Ideea națională”, „Originea și evoluția istorică a francmasoneriei”, „Marile națiuni occidentale, mișcarea economică și sarcinile noastre”, „Reforma salarială a micilor demnitari și profesorii populari”, „Extinderea dreptului la vot”, „Educația spirituală și morală și protecția călătorilor”, „Educația gratuită a persoanelor”, „Puterea distructivă a alcoolului din perspectiva vieții și a patologiei, evoluția istorică a alcoolismului și mișcarea antialcool”,

⁴¹ MOL Budapest, P 1083, 128 csomó, 38. tétel, LXX Thököly Imre Eperjes, fol. 23.

„Extinderea tuberculozei și protecția împotriva acesteia”, „Erorile și corectarea acestora”, „Obligația de a forma persoanele prin discursuri”, „Darwinismul și înțelepciunea critică”, „Mișcarea economică a societății moderne”, „Lupta speciilor și socialismul”, „Problemele femeilor”, „Despre secularizare – învățământul public obligatoriu gratuit”, „Problema scumpirilor”, „Statutul copiilor nelegitimi și poziția lor în societate”, „Reforma învățământului liceal”, etc. Adresa menționată pe invitație era „Podmaniczky utca 45”, conferințele având loc sâmbăta la ora 11 dimineața.⁴²

Cu toate acestea, fraternitatea era concentrată asupra atacurilor împotriva cercurilor catolice, a întâlnirilor locale și districtuale și a presei locale. Totuși, loja nu a fost o organizație foarte activă. S-au organizat întâlniri ale lojelor în 1908, cu ocazia unei dispute furtunoase privind reforma masonică. În același an, au introdus din proprie inițiativă, Congresul Masonic, ca punct popular de cultură.

În primul rând, loja „Thököly Imre” organiza conferințe, dar era implicată și în plan politic. Aceasta a participat activ la discuțiile privind reforma masonică. În 1905, când loja Resurrexit din Kosice a propus tuturor lojelor din țară o „opозиție solemnă și fermă”, nicio lojă nu s-a implicat în disputele partizane și în chestiunile politice care ar fi putut duce la o schismă. Frații din Presov au organizat o conferință, susținută de Janos Jonas, pe tema *Lojă sau partid?*, pe care au și tipărit-o. Astfel, schimbarea dreptului la vot, secularizarea educației și problemele sociale erau teme importante, dar punctele de vedere privind riscul unei rupturi difereau.

Ca răspuns la broșura masonilor maghiari din primul număr al noii reviste, reforma masonică sudică din 30 ianuarie 1908 a recunoscut meritele lui Jonas, care era membru de 30 de ani și interpreta masoneria ca un rai pentru cei care nu își cunoșteau locul în lume. Pentru aceștia, existau companii unde oamenii erau educați. Francmasonii nu doreau să supravegheze un singur program, dar nici nu îl puteau aborda înaintea unor

⁴² MOL Budapest, P 1083, 128 csomó, 38. tétel, LXX Thököly Imre Eperjes, fol. 115.

probleme importante ale zilei. Una dintre acestea era atitudinea bisericii. Din 1906, crearea școlilor elementare secularizate aparțineau de cel mai important program al Marii Loje a Ungariei. Loja conservatoare din Presov considera că trebuia cercetată „posibilitatea” de a o introduce în școlile publice. Loja „Thököly Imre” avea reputația de a fi o lojă conservatoare radicală în masoneria maghiară. În 1908, conform ziarului de sud al tuturor lojelor de pe teritoriul Slovaciei, loja din Presov era una dintre cele conservatoare. Diversele controverse din cadrul dezbaterilor și disputelor trebuiau tratate cu atenție: de exemplu, loja din Presov pleda împotriva creării unei reviste masonice „seculare”, dar în 1912 toți membrii din Világi se înscriaseră deja.

Lojele au ajutat la crearea unor incubatoare intelectuale moderne mai ales în orașele în care existau licee, cum ar fi Prešov, Štiavica, Bratislava și Kosice, ceea ce a jucat un rol important în eforturile de modernizare a Ungariei.

La fel ca majoritatea lojelor de pe teritoriul Slovaciei, loja „Thököly Imre” și-a încetat activitatea în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Motivul „adormirii” era prozaic – era cel de natură pecuniară. Membrii lojelor nu își puteau permite să plătească taxe mari pentru afacerile proprii ale lojei, dar mai ales pentru promovarea Marii Loje a Ungariei din Budapesta. De aceea, loja „Thököly Imre” avea o poziție unică între lojele ungare, având în vedere și structura interesantă a învățământului și colaborării fructuoase cu studenții.

Este dificil de aflat câți dintre membrii lojelor erau evrei, dat fiind faptul că nu există nicio listă oficială a evreilor din aceste orașe. Conform listei mormintelor din cimitirele evreiești din Presov, putem afirma că evreii erau activi în lojele masonice din nordul Ungariei. Ultimele liste ale membrilor lojei din Presov datează din anul 1909. Șase din cei 28 de membri erau evrei (Simon Fried, Adolph Rosenthal, Jonah Gluck, Emanuel Fold, Theophilus Rosenberg și Henry Sziklay), adică 21% din numărul total de membri. Desigur, nu este sigur dacă alți membri ai lojei erau evrei. Nu am putut afla acest lucru.

JEWES IN FREEMASONRY LODGES IN HUNGARY (E.G. OF LODGES IN KOŠICE AND PREŠOV)

Abstract. *The two names, Jews and Freemasons, joined together will most likely arouse different associations in different minds, each association reflecting the individual's cultural and national background. The relationship between Freemasonry and Judaism in the Habsburg monarchy was not simple and in the mid-18th century it changed. It was conditioned by the fact that Freemasonry has taken over from Judaism actually all their legendary history. A good example of the functioning of the Jews in the Masonic movement is the city Košice. List of members of Kosice lodge shows the membership link in the lodge to the local Jewish community. Freemasons - Jews belonged among the leading citizens of the city. Masonic movement in Kosice in the Dual Monarchy had markedly Jewish character. It achieved remarkable results, Košice became the center of Freemasonry throughout Hungary. Other cities where the Jews were the bearer of progress in the Masonic lodge was exactly in masonic lodge in Prešov. It is difficult to find out how many members of the lodges were Jews, as there is no official list of Jews in these cities. According to the list of graves in the Jewish cemetery in Presov, we can clearly say that the Jews were active element in the Masonic lodges of Hungary in the north. Latest list of members of the lodge in Prešov is dated back to 1909. Out of 28 members, 6 were Jews. Jews were the most important members of freemasonry lodges in Hungary during dualism.*

Key words: *Freemasonry, Jews, Lodges, Dualism, Hungary.*

EVREII ÎN NORD-ESTUL UNGARIEI ÎNTR-UN ORAȘ LIBER REGAL ȘI UN TÂRG ÎN SECOLELE XVIII –XIX

Péter KÓNYA

Din veacul al XVIII-lea evreii au jucat un rol important în dezvoltarea economică a Ungariei. În unele regiuni ale țării, întreprinzătorii evrei au predominat nu numai în comerțul cu amănuntul, în finanțe, dar și în mai multe ramuri industriale, mai cu seamă în industria ospitalieră și vinarsărie. În secolul al XIX-lea, populația urbană evreiască s-a integrat treptat în societatea majoritară maghiară, intrând și în viața politică. În perioada care a urmat *compromisului dualist austro-ungar* au ocupat poziții, potrivit cu situația lor economică, și în viața socială.

Ei au influențat puternic dezvoltarea economiei, mai ales în regiunile în care ponderea lor era semnificativă. O astfel de regiune o reprezenta, fără îndoială, partea de nord-est a Ungariei¹.

În aceste comitate găsim câteva comunități evreiești în timpul Evului Mediu, iar imigrarea în masă și în valuri succesive aici a evreilor dinspre Polonia se va produce aproximativ în secolul al XVIII-lea². Era firesc ca datorită ocupațiilor practicate,

¹ A századfordulón az észak-keleti vármegyékben a zsidók jelentős számban éltek, s helyenként, főleg a kisebb városokban a lakosság többségét is alkották (Munkács, Bártfa, stb.)

(La început de secol, în regiunile de nord-est al Ungariei evreii au trăit într-un număr mare, în unele locuri, mai ales în orașele mici, au format populația majoritară. (Munkacevo, Bártfa)

² A középkori Magyarországon a zsidók nagyjából az ország nyugati részén éltek, ahol a városokban jelentős községeket hoztak létre. A keletre csak a 17. századtól telepedtek a lengyel zsidók, és ez a beköltözés még tovább nőtt a

evreii să fi fost puternic atrași de orașele regale. În general, locuitorii orașelor își susțineau privilegiile vechi și împiedicau cu severitate stabilirea acestora pe teritoriul lor. Înaintea domniei lui Iosif al II-lea, evreii s-au putut stabili numai la Bartfa, iar la Košice n-au fost tolerați decât după 1840 ³.

Așadar, coloniștii evrei au căutat protecția moșierilor în orașele de câmpie, creându-și în aceste centre un număr mare de comunități. La rândul lor, negustorii, meseriașii și arendașii evrei au contribuit masiv la dezvoltarea orașelor de câmpie.

În scurta mea intervenție voi încerca să vă prezint stabilirea populației evreiești și dezvoltarea lor ulterioară, în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea la Prešov (oraș regal), respectiv la Homonna (târg).

Încă din Evul Mediu, orașul **Prešov** a dobândit titlul de oraș regal, devenind unul dintre cele mai importante centre economice, nu numai în cuprinsul comitatul la Sáros, ci și în întreaga regiune de nord-est. Locuitorii orașului practicau

következő évszázadban, s legnagyobb mértéket 1772 után, Lengyelország felosztása után öltött.

(În Ungaria medievală majoritatea evreilor s-au concentrat în orașele zonei vestice a țării întemeiând mai multe comunități. Stabilirea evreilor în zona de est va începe abia în secolul al XVII-lea, cu evreii polonezi, iar acest proces se va intensifica după 1772 în urma divizării Poloniei.)² A századfordulón az észak-keleti vármegyékben a zsidók jelentős számban éltek, s helyenként, főleg a kisebb városokban a lakosság többségét is alkották (Munkács, Bartfa, stb.)

(La început de secol, în regiunile de Nord-Est al Ungariei evreii au trăit într-un număr mare, în unele locuri, mai ales în orașele mici, au format populația majoritară. (Munkacevo, Bartfa)

³ A szabad királyi városok többnyire csak a II. József által kiadott Gentis Judaicae Regulatio című rendelet nyomása alatt nyitották kapuit a zsidó telepeseeknek. Nagyobb részük azután is csak a szigorú feltételek alatt tűrte a zsidókat, Kassán azonban a városi tanács továbbá is tagadta a zsidó lakosok tartós maradását a városban, s csak az 1840-ik törvénycikkek után engedélyt adott a zsidók beköltözésére. (Orașele regale si-au deschis porțile în fața evreilor coloniști sub presiunea regulamentului Gentis Judaicae Regulatio. Majoritatea lor au tolerat sub condiții stricte, al Košice consiliul orașului în continuare a interzis stabilirea acestora, abia în urma adoptării articolelor referitoare, a legii din 1840, au fost admiși.)

comerțul și diferite industrii/meserii. În secolele al XVI-lea și al XVII-lea, având relații comerciale cu Polonia (prin comercializarea vinului din Tokaj), orașul a cunoscut o perioadă de dezvoltare accentuată, o adevărată perioadă de înflorire, câștigând averi uriașe. Drept urmare, importanța politică a orașului a crescut iar cultura a cunoscut și ea o veritabilă înflorire, evidențiată în viața educațională și în cea artistică ⁴.

La Prešov n-a existat nici în Evul Mediu și nici în veacul următor vreo comunitate evreiască. Negustorii germani înstăriți și breslele din oraș vedeau o concurență din partea evreilor. De aceea, și-au apărut cu fermitate privilegiile, cu toate că orașul va fi lipsit de evrei și în secolul următor.

Încă din 1616, breasla neguțătorilor a reușit să-și întărească poziția față de evrei prin adoptarea noilor privilegii și interzicerea pe mai departe a stabilirii acestora în oraș.⁵

Totuși, între negustorii autohtoni și evrei s-a încheiat o colaborare comercială, primii trăgând beneficii substanțiale de pe urma evreilor în comerțul cu Polonia.

Prešov fiind un puternic centru economic, pe tot parcursul secolului al XVII-lea a devenit o țință atractivă pentru negustorii evrei, care frecventau într-un număr mare târgurile orașului. La începutul secolului al XVIII-lea, în timpul revoluției lui Rákóczi, a fost înregistrată o primă încercare eșuată a unui evreu de a cumpăra un imobil în vederea stabilirii în oraș.⁶

⁴ Az intenzív gazdasági fejlődésnek köszönhetően a 16.-17. században a város nagy kulturális átalakulásának indult, amely a reneszánsz stílus térhódításában, a fejlett gimnázium és később a kollégium alapításában nyilvánult meg. (Datorită dezvoltării intensive a economiei în secolele XVI-XVII, va urma o schimbare și în viața culturală a orașului, care se va face simțită în extinderea stilului renascentist, în domeniul educațional și mai târziu în întemeierea unui Colegiu.

⁵ A privilégium leírása (Descrierea privilegiului) Archiv Prešovského židovského múzea (Az Eperjsei Zsidó múzeum levéltára). *Privilégium pre prešovský cech obchodníkov od cisára Mateja II*, Ed. Tandlich, T. Bratislava 1993.

⁶ *Magya -Zsidó Oklevéltár*. II. Budapest 1937, 323; *Magyar-Zsidó Oklevéltár*. V. II. Budapest 1960, I. 97, 1004.

În secolul al XVIII-lea prezența evreilor în oraș s-a făcut simțită atât la târgurile anuale, cât și la cele locale, săptămânale. Consiliul orașenesc a interzis staționarea evreilor în afara târgurilor, în caz contrar evreul prins fiind pedepsit, iar mărfurile, confiscate⁷. Negustorii evrei au depus de mai multe ori plângeri la Consiliul Locușenesc, care a dat ordin să nu fie îngreunați în activitățile comerciale⁸. În 1755, împărăteasa Maria Terezia a întărit privilegiile breslei negustorilor și a interzis șederea evreilor în oraș⁹. Evreii care făceau negoț și care rămâneau acolo și în zile de sărbători au amenajat, în mod clandestin, o casă de rugăciune, care a fost descoperită în anul 1928¹⁰.

În aceste împrejurări, negustorii evrei, care prin activitatea lor erau legați de oraș, dar neavând voie să staționeze acolo decât temporar, în vecinătatea apropiată a orașului, în partea nordică, aproximativ la 5 km, au întemeiat o colonie separată cu denumirea de *Sebeskellemes*¹¹, de unde în fiecare dimineață se deplasau la Prešov, iar seara se întorceau.

Politica de toleranță a lui Iosif al II-lea și patentă lui specială (numită *Systematica gentis Judaice Regulatio*, 1783) a deschis în fața evreilor orașele regale, cum s-a întâmplat și la Prešov. În anii 1780 s-a stabilit primul evreu la Prešov, Márk Holländer, un negustor înstărit venit din Galiția¹². Făcea în principal negoț cu

⁷ Ruby József, *Az Eperjesi kir. kath. Főgymnasium története* 1673 - 1890. Eperjes 1890, I. 39.

⁸ *Magyar-Zsidó Oklevéltár*. XIV. Budapest 1971, I. 452

⁹ Austerlitz Tivadar, *A Sárosvármegyei zsidóság története*; Lányi, M., Propperné Békefi H., *Szlovenszkei zsidó hitközségek története*. Košice 1933, I. 115.

¹⁰ A házban a felfedezés után (1928) a Zsidó múzeumot alapították. (Din 1928 casa a fost transformată în Muzeu evreiesc).

¹¹ A községet, amely most Eperjes részét képezi, az 1940-es évekig nagyjából a zsidók lakták. (Până în anul 1940 majoritatea locuitorilor comunei, care în prezent face parte din Presov, erau evrei.)

¹² A régebbi irodalom állításával szemben a kutatások arra mutattak, hogy Holländer 1784-1788 között költözött be a városba. Kónya, Peter: Počiatky židovskej komunity v Prešove a formovanie vzájomného vzťahu s mestskou spoločnosťou. *Acta Judaica Slovaca* 5, Bratislava, 1999, I. 11-32. (Venirea lui Leó

textile și îmbrăcăminte, dar se ocupa și cu creditarea, inclusiv la curtea regală, poseda o avere considerabilă și avea relații bune în capitala imperiului. Și-a început activitatea la Prešov din 1789, comercializând postavuri și alte produse, astfel că, în scurt timp, a reușit să-și construiască o casă cu două etaje în centru¹³. Ani buni n-a fost tolerat de Consiliul orașenesc, dar până la urmă și-au dat seama că relațiile lui aduc beneficii orașului și l-au acceptat. Hollander a mai ridicat o casă iar la sfârșitul secolului a deschis o prăvălie pentru comercializarea rachii și vinului, urmând să arendeze o moșie, mai apoi a făcut o donație, *Fântâna Neptun*, în centrul orașului¹⁴. Multă vreme prezența evreului a însemnat concurență comercială, stârnind nemulțumirea breslei negustorilor. Pe parcursul a câtorva decenii, negustorii preșoveni sprijiniți de celelalte bresle din oraș, au depus nenumărate plângeri la diferite instanțe în care solicitau expulzarea lui Hollander, dar încercările lor au eșuat rând pe rând¹⁵.

Hollander, om avut și influent în înalta societate, a dobândit în scurt timp o poziție de conducere în fruntea comunității evreiești din comitatul Sáros, fiind ales jude prim evreu¹⁶. Exemplul lui Holländer a fost urmat și de alți negustori și, în pofida condițiilor stricte impuse de primărie, încă din anii 1780 s-au stabilit în orași și alții, ca Jubelier, Hersch și alții. Mai mult, în 1790 comerciantul Simon Jubelier și-a *dobândit drept de cetățenie*,

Holländer în oraș, pe baza cercetărilor recente, considerăm că s-a produs între anii 1774-1788).

¹³ Austerlitz Tivadar, *A Sárosvármegyei zsidóság története. Szlovenszkői zsidóhitközségek története*. Košice 1933, l. 115 - 118; ÚJVÁRI, Pál: *Zsidó Lexikon*. Budapest 1926, l. 377; Bárkány Jenő, *A prešovi zsidók története. 1800 - 1942*. Kézirat; Kónya Péter, Landa Dezider, *Stručné dejiny prešovských židov*. Prešov 1995, p.17 - 21.

¹⁴ *Ibidem*

¹⁵ Az eperjesi kereskedőcéh levele a városi tanácsnak, 1808 október 13-áról. Archiv prešovského židovského múzea.

¹⁶ Austerlitz Tivadar, *A Sárosvármegyei zsidóság története. Szlovenszkői zsidóhitközségek története*. Košice 1933, p. 115 – 118.

care, peste un an, a fost retras de consiliul oraşului, iar următorul evreu încetăţenit a fost consemnat abia după compromisul dualist austro-ungar¹⁷.

La începutul secolului al XIX-lea, mai precis în 1810, numărul evreilor din Prešov se ridica la 35 (cinci familii), din care 25 erau stabilite în centrul oraşului¹⁸. Peste trei ani, numărul familiilor de evrei din Prešov se va ridica la 7, din care 41 erau adulţi. Vorbim de familii de evrei bogaţi, care în afara ucenicilor angajau slugi şi servitori¹⁹.

Printre primele familii de evrei stabilite la Prešov se numărau Holländer, Jubeilier, Schaffer, Grossmann, Josovics şi Janovics²⁰. În această perioadă, situaţia demografică a evreilor din urbe nu arăta o tendinţă de creştere datorită restricţiilor impuse de consiliul oraşenesc în obţinerea avizului de şedere (care impunea originea maghiară, cazier judiciar şi altele). Negustorii evrei au fost obturaţi în continuare de către breasla negustorilor, care le crea dificultăţi la înfiinţarea prăvăliilor, atelierelor şi întreprinderilor industriale²¹.

Pe parcursul anilor 1830–40 în oraş se vor stabili alte familii de evrei care au întemeiat un lanţ de prăvălii, magazine şi întreprinderi. Numărul acestora creştea odată cu imigrările, dar şi prin înmulţirea generaţiilor anterioare. Această creştere demografică a fost lentă, în preajma revoluţiei paşoptiste numărul lor la Prešov ajungând doar la 80²². În perioada reformelor

¹⁷ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov 2121, 2122, 2123: *Az új polgárok anyakönyvei 1730 - 1918. "...ex numero civium ita volente El. Communitate deletus et expunctus..."* ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov 2121: Matrika osôb prijatých do zväzku mesta, 1730 - 1807 (1810).

¹⁸ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov 2397: Summarium Regiae ac liberae Civitatis Eperiesiensis pro Anno 1810.

¹⁹ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. 2399: Conscriptio Individualis animarum in Libera et Regia Civitate Eperiesiensis 1813.

²⁰ Austerlitz Tivadar, *A Sárosvár megyei zsidóság története. Szlovenszkei zsidóhitközségek története*, Košice 1933, p. 119.

²¹ *Az eperjesi kereskedőcéh levele a városi tanácsnak, 1818.* Archív Prešovského židovského múzea.

²² Fényes Elek, *Magyarország geographiai szótára*. I., Pest 1851, p. 305.

locuitorii evrei înstăriți s-au putut integra în societatea maghiară. Copiii acestora au frecventat școli cu renume. Fiul lui Márk Holländer, Leó, a fost înscris la Gimnaziul evanghelic din Prešov, care în vremea aceea era considerată principala instituție a vieții politice din această zonă. La sfârșitul anilor 40, numărul elevilor evrei care frecventau instituția a crescut la 9²³, iar în anul premergător revoluției pașoptiste Salamon Schiller Mark, primul rabin din Prešov, a devenit profesor al gimnaziului²⁴.

Evreii preșoveni și-au organizat, încă din 1830, viața lor comunitară, înființând o comunitate independentă, alegându-l ca președinte pe Leo Holländer, care terminase studii de drept și avea relații de prietenie cu liderii opoziției liberale²⁵. Dr. Salamon Márk Schiller, născut la Óbuda, și care mai târziu și-a maghiarizat numele în Szinessy, a devenit primul rabin al comunității²⁶. În 1827 a fost atestată înființarea cimitirului evreiesc, în 1831 casa de rugăciune, în 1843 au construit școala, începând din 1847 au început ridicarea sinagogii, care a fost terminată în 1849²⁷.

Revoluția pașoptistă din 1848 a oferit evreilor, pe partea liberalilor maghiari, noi posibilități de afirmare în viața politică. Dintre membrii comunității, 31 de persoane s-au înrolat în garda națională, între care îl găsim și pe Leo Hollander cu rang de maior, și care alături de cei doi fii ai lui a participat la apărarea Komaronului. Având o activitate politică activă, în 1848 a înaintat dietei maghiare memorandumul comunităților evreiești din Ungaria.²⁸

La rândul său, și rabinul Schiller Szinessy s-a remarcat pe câmpul de luptă, pentru care, la reprimarea revoluției, a fost

²³ ŠA Prešov, EKP č. 245: *Matricula Universae Juventutis Collegii 1813 - 1831*.

²⁴ ŠA Prešov, EKP č. 248: *Az eperjesi ev. egyházkerületi Collegium Anyakönyve 1840 – 1871*; č. 266: *Informationes de Professoribus*.

²⁵ Kónya, Peter, Landa, Dezider, *Stručné dejiny prešovských židov*. Prešov 1995, p. 23-28; Austerlitz Tivadar, *A Sárosvármegyei zsidóság története*. Szlovenczkői zsidóhitközségek története. Košice 1933, p. 126-127.

²⁶ *Ibidem*, p. 127-127

²⁷ KÓNYA, Peter - LANDA, Dezider: *Stručné dejiny prešovských židov*. Prešov 1995, p 23-28

²⁸ *Ibidem*

condamnat la moarte. A găsit totuși o cale de scăpare emigrând, iar mai apoi a devenit profesor universitar la Cambridge.²⁹

În anii 1850, dar mai ales în perioada dualismului, numărul evreilor din Prešov creștea rapid, ca să ajungă, în 1881 la 1221, adică 12% din locuitorii orașului³⁰. În această perioadă, în afara comerțului și industriei îi găsim în număr mare în domeniul ocupațiilor liberale, de asemenea mulți dintre ei au avut funcții importante în administrația orașului.

Condițiile de trai favorabile din mediul urban au atras un număr mare de evrei dinspre sate către Prešov, acesta fiind un factor important de creștere, astfel că, până la 1910, li s-a dublat procentul (au ajuns la un număr de 2673, adică 14,6% din populația orașului)³¹. Evreii originari din Prešov făceau parte din aripa neologă (unul dintre președinții Congresului Evreiesc a fost Leo Hollander, după scindarea comunităților evreiești din Ungaria)³². Cu imigranții stabiliți ulterior, a crescut numărul evreilor ortodocși în așa măsură, încât în anul 1871, aceștia și-au înființat propria comunitate³³.

Fiecare comunitate în parte și-a întemeiat sistemul ei de instituții: mikve, doi la număr, școli, cea neologă (1886) și cea ortodoxă, jesiva, sinagoga de rit ortodox (1898) și altele, iar în locul sinagogii de rit neolog arsă în timpul marelui incendiu (1887) au construit un alt edificiu³⁴.

Până la sfârșitul secolului, în cadrul comunității evreiești au luat ființă un număr mare de asociații cu activități diferite: asociația de binefacere „Socher Tow”, asociația de binefacere a

²⁹ *Ibidem*

³⁰ Kepec József, Zsidó népesség száma településenként 1840-1941. Budapest 1993.

³¹ *Ibidem*

³² Kónya, Peter, Marek Holländer, prvý žid v Prešove. Leo Holländer, zakladateľ prešovskej židovskej obce a Šalomon marek Schiller, jej prvý rabín. In: Marek Holländer a vznik židovskej náboženskej obce v Prešove. (Ed. Landa, D., Kónya, P.) Prešov 1999, p. 20.

³³ Kónya, Peter – Landa, Dezider, *Stručné dejiny prešovských židov*. Prešov, 1995, p. 30.

³⁴ *Ibidem*

femeilor izraelite neologe, cantina populară, asociația Talmud Thora, Bikur Cholim, organizația de întraajutorare a bolnavilor, asociația femeilor izraelite ortodoxe și altele³⁵.

Homonna a fost unul dintre importantele orașe de câmpie din comitatul Zemplén și, în același timp centrul unei importante și uriașe moșii cu aceeași denumire. Locuitorii orașului practicau, pe lângă agricultură, comerțul și diferite meserii. Datorită situației geografice, prin situarea în apropierea graniței poloneze, de la începuturi a devenit ținta strămutării evreilor, bucurându-se de sprijinul moșierilor.³⁶

Prezența evreilor în orașul Homonna a fost atestată încă din secolul al XVII-lea, în 1684 fiind consemnat un arendaș evreu³⁷. În această perioadă se găseau într-un număr restrâns, încât nu și-au putut organiza propria lor comunitate, iar pe parcursul secolului următor starea lor demografică va arăta o creștere lentă. Conscrierea anului 1725 consemnează 2³⁸, conscripția din 1736, cea realizată pe tot cuprinsul țării, a consemnat 6³⁹, iar următoarea, din 1746, a găsit în oraș 9⁴⁰. Majoritatea conscrișilor erau cârciumarii sau arendașii de pe moșie. Cu ocazia târgurilor vor fi prezenți, într-un număr mai mare, majoritatea lor având ședere temporară⁴¹.

În a doua parte a secolului, în urma stabilirii grupurilor de evrei veniți din Polonia, numărul lor va crește, astfel că, în 1764, și-au construit prima sinagogă în acest oraș⁴². Un dinamism

³⁵ Kósch Árpád, *Sárosvármegyei kalauz* 1910. Prešov, 1910.

³⁶ A hatalmas Homonnai uradalom a középkortól Drugeth mágnási család tulajdonában volt, kihalása után két részzé oszlatott, amelyeket Csáky és Vandernáth grófok uraltak (Moșia uriașă de la Homonna de la începutul în evului mediu a fost proprietatea familiei nobiliare Drugeth, după dispariția lor a fost împărțită în două, grofilor Csáky și Vandernáth)

³⁷ *Magyar-Zsidó Oklevéltár* V. 1. Budapest 1959, p. 425; ŠA Prešov, DH (Drugeth Humenné), 278: *A Homonnai uradalom urbáriuma 1690*.

³⁸ *Magyar-Zsidó oklevéltár* VII. Budapest 1963, p. 29.

³⁹ *Ibidem*, p. 652

⁴⁰ *Ibidem*, p. 841.

⁴¹ *Magyar-Zsidó Oklevéltár* V. 1. Budapest 1959, p. 425.

⁴² Réz László, *A Drugethek és Homonna reformációja*. Sárospatak 1899, p. 122.

demografic se arată în 1787, cu 26 de familii⁴³, mai apoi în 1788, cu 256 de familii stabilite⁴⁴. Majoritatea acestora erau arendașii de pe moșiile *așa numite regalii*.

În anii 80, numărul arendașilor stabiliți la Homonna a crescut la 12⁴⁵. Pe lângă arendarea cârcimilor, au arendat distilerii de rachiu, berării, abatoare și diferite drepturi comerciale.

Pe baza impunerilor plătite (taxelor de toleranță), ne putem crea o imagine asupra situației lor financiare și economice. Așadar, în 1780 suma taxelor plătite s-a ridicat la 350 de forinți⁴⁶. Până la sfârșitul secolului au reușit organizarea comunității lor, iar în 1795 și-au ridicat propria sinagogă, o construcție de piatră, totodată angajând primul lor rabin, pe Loires Pinkes⁴⁷.

În secolul următor numărul lor va crește, în așa fel încât orașul Homonna a devenit cel mai mare centru evreiesc din regiunea Zemplenului de Nord (sus). Pe lângă arendare, ei exercitau meserii diferite (croitor, aurar, brutar, ceasornicar, fierar, ciubucciu, solicitând avizul autorităților pentru formarea propriei lor bresle⁴⁸. În 1828 majoritatea celor stabiliți erau comercianți (11 la număr), restul de 15 trăiau după arendarea cârciumilor⁴⁹.

Între confesiunile orașului, Comunitatea evreiască s-a dezvoltat cel mai dinamic. În 1828 numărul evreilor a atins 666,

⁴³ 43 BAZML, Zemplén Levéltára Sátorajújhely, IV. A. 1003: II. József-féle közigazgatási iratok, Fasc. 50. Acta Judaeorum, No. 95: Individual Repartition wieviel an dem von dem Löbl. Zempliner Komitat der hiesigen Homonnauer Gemeinde, 1787.

⁴⁴ BAZML, Zemplén Levéltára Sátorajújhely, IV. A. 1003: No. 96-166.: *Homonnai uradalom zsidóinak kimutatása, 1788*.

⁴⁵ ŠA Prešov, DH, 286: Csáky István birtokainak összeírása, 1797.

⁴⁶ 46 BAZML, Zemplén Levéltára Sátorajújhely, IV. A. 1003: II. József-féle közigazgatási iratok, Fasc. 50. Acta Judaeorum, No. 95: Individual Repartition wieviel an dem von dem Löbl. Zempliner Komitat der hiesigen Homonnauer Gemeinde, 1787. No. 96-166

⁴⁷ ŠA Prešov, DH, 335: Szerződés a zsidó hitközség és gróf Csáky István között 1794 április 28.

⁴⁸ BAZML, Zemplén Levéltára Sátorajújhely. IV. A. 1005/c: *Orsz. összeírások. Az 1828-29-es országos összeírás. 8. db. Homonna mezőváros.*

⁴⁹ *Ibidem*.

care în patru decenii a însemnat o creștere de 150%⁵⁰. Majoritatea imigranților proveneau din Galiția, dintre ei numai 9 familii locuiau în propriile lor case, iar restul ocupau spații locuibile de pe moșii⁵¹.

În anii 40, moșierii au restricționat imigrarea evreilor săraci către oraș. În acești ani, Comunitatea, condusă de un jude evreu, a putut angaja în afara rabinului un sachter, un scrib, câțiva învățători și servitori⁵².

Evreii din Homonna au participat la revoluția din 1848, făcând parte din garda națională, iar subprefectul propunea organizarea gărzii de honvezi, cu participarea unui batalion format numai din evrei⁵³.

În a doua parte a secolului al XIX-lea, numărul evreilor a crescut vertiginos, așa că, în 1869, numărul celor stabiliți la Homonna atinsese cifra de 1477, 43% din populația orașului⁵⁴, iar în 1910 numărul lor a ajuns la 1570, 35% din populație⁵⁵. Comunitatea evreiască avea orientare ortodoxă. La finele secolului au putut construi o nouă mikve și o școală nouă.

În secolul următor imigrarea evreilor din Galiția către urbe a căpătat proporții mari, rezultând diverse probleme. Comunitatea evreiască din oraș nu i-a primit pe noii veniți, ei și-au organizat propriile lor instituții și școală⁵⁶. Ocupațiile lor

⁵⁰ ŠA Prešov, DH, 338: Conscription über sämtlichen zu der Homonnauer Judengemeinde gehörenden Juden vor das Jahre 1806/7.

⁵¹ *Ibidem*

⁵² BAZML, Zemplén Levéltára Sátoraljaújhely. IV. A. 1005/c: Orsz. összeírások. Az 1828-29-es országos összeírás. 8. db. Homonna mezőváros.

⁵³ BAZML, Zemplén Levéltára Sátoraljaújhely. IV. A. 1004. 4. cs. 1837-1848/49. doc. 361: *Jegyzőkönyv a vármegyei közgyűlésről 1848 április 22.*

⁵⁴ BAZML, Zemplén Levéltára Sátoraljaújhely. XV. 16. A 24. db., Járási áttekintés a jelenlevő népesség nem, vallás, állapot, honosság, jelen- és távollét és műveltségi fok szerint, 1869.

⁵⁵ A Magyar Szent Korona országainak, 1910, évi népszámlálása, I. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint, Budapest, 1912, p. 265.

⁵⁶ Kónya, Peter: Od protihabsburských povstaní do konca monarchie. Humenné v rokoch 1670-1918. In: Fedič, V. a kol.: Humenné. Dejiny Humenného. Humenné 2002, I. 151-162.

principale au rămas cele tradiționale, comerțul și diferite industrii, dar se afirmau și în domeniul profesiilor liberale sau în administrația publică. La sfârșitul secolului XIX, au întemeiat mai multe fabrici: fabrica de perii a lui Mauritiu Deutsch⁵⁷, fabrica de ulei de uns Rosenbaum și Hochberg⁵⁸, sau fabrica de ciment Moskovits și Handler⁵⁹, cârcimile și serviciul hotelier au rămas în continuare în mâinile lor.

La organizarea sistemului bancar, capitalul evreiesc a fost prezent, familia Guttmann s-a implicat în înființarea a două bănci private (Banca Comercială și Industrială din Homonna, și Casa bancară Guttmann și fiii)⁶⁰.

La sfârșitul secolului al XIX-lea au înființat un număr mare de asociații: asociația de binefacere a femeilor israelite, asociația săracilor, asociația matrimonială din Homonna, Humus, asociația pentru întrajutorarea evreilor săraci, Talmud Thora și altele⁶¹.

Concluzii :

Analiza comparativă a dezvoltării vieții comunităților evreiești în două orașe, Prešov - oraș regal, respectiv Homonna – târg, duce la următoarele rezultate:

Nivelul dezvoltat al comerțului și industriei de la Prešov a creat un mediu favorabil pentru evreii întreprinzători, iar legile nefavorabile și împotrivirea breslei negustorilor locali au blocat, până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, stabilirea lor într-un număr mare.

În urma formării și mai apoi întemeierii comunității evreiești, ei nu și-au putut dobândi drepturi egale cu ceilalți locuitori, totuși au putut obține poziții importante în industrie și comerț. Datorită acestor fenomene, dezvoltarea demografică și

⁵⁷ Homonna és vidéke, 1906, 1. I.

⁵⁸ Homonna és vidéke, 1906, 25. I.

⁵⁹ Homonna és vidéke, 1907, 17. I.

⁶⁰ Homonna és vidéke, 1907, 28. III.

⁶¹ BAZML, Zemplén Levéltára Sátorajjájhely. IV. B. 1417. Zemplén vármegye Egyesületi alapszabályainak levéltári gyűjteménye, 917: A Homonnai Talmud Torah-egylet alapszabályai, 1907.

cea culturală a evreilor preșoveni s-a putut îndeplini în urma emancipării lor politice (1867).

Situația evreilor din orașele de câmpie a fost mult mai favorabilă. La Homonna, cel mai important oraș și centru de moșie din regiunea Zemplenului de Sus, prezența evreilor a fost atestată încă din secolul al XVII-lea. Populația evreiască de atunci se ocupa cu negoțul, iar în următoarele secole au devenit arendași, luând în arendă așa-zisele regalii de pe moșii: cârciumi, hanuri, berării, distilerii de rachiu. Apoi, au arendat și mori. Unii dintre ei se ocupau cu meserii sau erau agricultori. Relația lor cu proprietarii de moșii, cu nobilii, a determinat în mod hotărâtor dezvoltarea vieții lor sociale (în secolul al XVII-lea vorbim de grozii Csáky și Vandernath).

În secolul al XIX-lea majoritatea locuitorilor orașului erau evrei, ocupând poziții importante în domeniul comerțului și al industriei. Datorită sistemului școlar modern și a diferitelor asociații au putut fi prezenți în viața culturală a orașului.

JEWES IN NORTH-WESTERN HUNGARY IN A FREE ROYAL CITY AND A PLAIN CITY IN THE 18TH AND 19TH CENTURIES

Abstract. *Counties in North-Western Hungary appeared as early as Middle Ages. Their number increased as of the 18th century, as some Jewish communities were drawn particularly by the opportunities provided by the free royal cities, such as Presov, a powerful economic centre and a borough frequented by numerous inhabitants. The author redraws the process of setting up an important Jewish community in this free royal city throughout almost two centuries, reaching the number of 2673, which represented 14.6% of the total population. The author also analyses another city, Homonna, where several Jews settled, reaching 43% of the total population of the city in 1869. The data presented by the author shows that the Jews in the two settlements effectively contributed to their cultural and economic life.*

Key words: *Royal City, Presov, Jewish communities, 19th century, economic life*

CONTRIBUȚIA UNOR ISTORICI EVREI ȘI ROMÂNI (ÎN ANII 1986-1989) LA RECONSIDERAREA UNUI IMPORTANT CAPITOL AL SOLIDARITĂȚII UMANE (1944)

Antonio FAUR

La finele celui de-al nouălea deceniu al secolului trecut s-a produs o veritabilă activizare a preocupărilor care vizau reconstituirea unor acțiuni menite să contribuie la salvarea evreilor din Ungaria și Transilvania de Nord, în primăvara și vara anului 1944, când a fost aplicată „soluția finală” în acest spațiu european. S-au implicat în aceste demersuri istorici și memorialiști evrei, precum și istorici și memorialiști români.

Astfel, la 27 mai 1988, prof. dr. Moshe Carmilly-Weinberger a susținut – la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” din București – o conferință despre *Ajutorul României în acțiunea de salvare a evreilor în timpul nazismului*¹. Remarcând împrejurarea că Holocaustul este obiectul unei literaturi substanțiale, în care se reflectă modul în care naștii și acoliții lor și-au săvârșit actele inumane, conferențiarul nu ignoră faptul evident că lipsește, încă, „o lucrare serioasă, cuprinzătoare, despre operațiile de salvare care au avut loc în România și cu ajutorul românilor”² (subl.ns.-A.F.). După opinia sa, „salvarea și tranzitarea refugiaților evrei în și prin România se poate împărți în două perioade”³: înainte și după declanșarea celui de-al Doilea Război Mondial. În anul 1939, spre pildă, după

¹ Adrian Riza, *Rețelele omeniei*, Editura RAI, București, [1995], p. 225-243

² *Ibidem*, p. 225

³ *Ibidem*, p. 226

invadarea Poloniei, circa 20.000 de refugiați evrei (din Germania, Polonia, Cehia și Slovacia) „s-au străduit” să ajungă, prin Ungaria, în România⁴.

După ce evocă „barbariile” anilor 1941-1944, șef-rabinul neolog al Clujului conchide că „este o datorie morală elementară ca să nu uităm și să relevăm faptul că în acei ani în România a existat o rază de umanitate de care au beneficiat evreii”⁵. I se pare incontestabil adevărul că în spațiul Europei Centrale și Sud-Estice „a existat o singură posibilitate pentru evrei de a ieși din cercul de foc al teroarei naziste, o singură speranță de a se salva... Această cale firavă spre viață era un lucru cunoscut și de către evreii ce se aflau în iadul nazist. Astfel se explică *drumul refugiaților de pretutindeni spre România. Veneau evreii din Varșovia strivită de bombardamente, din Austria, din Cehoslovacia, veneau și evreii din Ungaria*”⁶ (subl.ns.-A.F.), care încorporează (din august 1940, în urma dictatului fascist de la Viena ⁷) și Transilvania de Nord.

S-a referit, în mod special, la salvarea evreilor din Transilvania de Nord, acțiune care, pentru profesorul Moshe Carmilly, constituia „o parte integrantă a acțiunilor din România,

⁴ *Ibidem*, p. 227. Afirmția este completată cu următoarele mențiuni: „Refugiații [evrei] au început să scape din ghearele naziștilor pe drumuri neumblate, pe jos, cu trenul, mai târziu cu vapoare pe Dunăre. Mulți [din aceștia] au ajuns până la Cluj. Numărul lor creștea săptămână de săptămână. A devenit necesară înființarea la Cluj a unui Comitet pentru refugiați [în anul 1936]. La inițiativa mea și sub egida Comunității evreilor neologi s-a și constituit acel comitet ai cărui membri au căutat să rezolve, printr-o muncă eroică, problemele complexe și dificile legate de salvarea refugiaților”. La rândul lor, autoritățile statului român „nu numai că au închis ochii, tolerând activitatea Comitetului, dar ne-au și ajutat să-i tranzităm pe refugiați la București” (*Ibidem*).

⁵ *Ibidem*, p. 231

⁶ *Ibidem*, p. 232

⁷ *Ibidem*, p. 233. Transcriem și modul în care profesorul american constată că, prin aplicarea dictatului de la Viena, „românii din Ungaria au fost „despărțiți de o lungă și greu controlabilă linie de frontieră. Această graniță se întindea de la Békéscsaba până la Brașov. Orașele Cluj, Oradea și într-o oarecare măsură, Târgu-Mureș, se aflau în apropierea acestei frontiere...., s-au putut astfel construi câteva căi de salvare spre România” (subl.ns.-A.F.).

fiindcă aici aveau să continue”⁸. Cel mai cunoscut punct de trecere a frontierei, situat în proximitatea Clujului, a fost satul Aiton, aflat pe teritoriul României „În mod logic – subliniază memorialistul -, prin urmare, au fost create legături cu locuitorii acestui sat, pentru a găsi printre ei oameni dispuși să treacă clandestin peste graniță pentru o sumă oarecare refugiați evrei. Era, firește, o operație care expunea viața „contrabandistului”⁹ la un pericol de moarte. Numai tinerii puteau să parcurgă pe jos un asemenea drum (numit, de altfel, „*drumul salvării*” – n.n.) de câteva ore”¹⁰.

Și în paginile acestui text memorialistic se întâlnesc nominalizări ale acelor persoane (români și evrei) care s-au implicat în acțiunile de salvare sau au dat un ajutor refugiaților din Ungaria și Transilvania de Nord. Majoritatea numelor celor menționați vor apărea și în alte reconstituiri istoriografice, astfel că nu le mai consemnăm și noi, pentru a nu fi prea des repetate. Totuși, considerăm interesantă mărturia lui Moshe Carmilly despre „călătoria”¹¹ pe care a făcut-o, împreună cu soția sa, de la Cluj la București : „am pornit nu fără frică, dar decis să risc, pentru a mă folosi de o *cale care a fost folosită*, la îndemnul meu, de *sute de alți evrei*. Am ajuns la Aiton, de acolo la Turda, iar peste câteva zile călătoream prin București cu acte false”¹².

Ziaristul Constantin Mustață, pentru a obține mai multe informații despre „acțiunile” de salvare a evreilor din Ungaria și Transilvania de Nord (prin organizarea trecerii lor „frauduloase” a frontierei, din Ungaria în România), s-a adresat profesorului Raoul

⁸ *Ibidem*, p. 232

⁹ Într-un pasaj ulterior al conferinței, profesorul Moshe Carmilly își pune o întrebare pe deplin justificată: „oare e voie să-i numesc astfel pe acești salvatori ? ” (*Ibidem*, 237).

¹⁰ *Ibidem*, p. 234

¹¹ *Ibidem*, p. 240. El precizează că a descris această experiență într-un articol cu titlul *Întrecere cu moartea*.

¹² *Ibidem*. Aflăm, de asemenea, faptul că actul cu care a trecut șef-rabinul granița, în mod clandestin, era pe numele de: Akós Szabadosi.

Șorban, care devenise o figură cunoscută ¹³, mai ales după ce i s-a conferit titlul de *Drept între popoare*. Interviu pe care i l-a luat a fost publicat într-o carte a aceluiași autor ¹⁴, care a apărut în 1988.

În ceea ce-l privește, profesorul Raoul Șorban mărturisește că, în „vremurile acelea grele [pentru evrei], le-am stat și eu în ajutor, luând legătura cu câțiva oameni de încredere din Turda, și anume cu cumnatul meu Victor Cupșa, locotenent-colonel, comandant al Cercului de Recrutare, cu Dumitru Foica, funcționar la prefectură, cu medicul colonel dr. Ghiță Bran și alții. Datorită lor, călătoria a sute de evrei, provenind din regiuni mai îndepărtate, a decurs fără riscuri până la București”¹⁵. De un cert interes este și afirmația lui Raoul Șorban cu privire la implicarea Legației României de la Budapesta, care a eliberat „sute, ori chiar mii” de pașapoarte pentru evrei, care au intrat în România prin Arad, „unde un grup de evrei (condus de Rafael Rosenfeld) îi pregătea pentru a fi trimiși la București”¹⁶.

Romancierul Francisc Păcurariu, într-un capitol ¹⁷ al cărții sale despre *Românii și maghiarii de-a lungul veacurilor*, face unele comentarii despre acțiunile de salvare a evreilor, care – după evaluarea sa – ar fi fost „organizate în pripă”, dar, în același timp, au fost „bazate pe curaj și ingeniozitate personală”, astfel că au fost eficiente, cu ajutorul lor fiind salvați de la o moarte sigură „mii și mii de oameni condamnați”¹⁸ la exterminare. Dintre cei

¹³ Faptul este confirmat chiar de către Raoul Șorban, care declara că: „Participarea mea la acțiunea de salvare a evreilor a devenit azi mai cunoscută decât a altor români aflați odinioară sub ocupația Ungariei datorită recunoașterii internaționale și titlului pe care l-am primit la Yad Vashem (*Ibidem*, p. 249). La această acțiune „de anvergură” au luat parte, desigur, „foarte mulți români și evrei”.

¹⁴ Constantin Mustață, *În vâltoarea vremurilor. Rememorări. Confesiuni. Atitudini*, Editura Militară, București, 1988, p. 245-253

¹⁵ *Ibidem*, p. 248.

¹⁶ *Ibidem*, p. 252

¹⁷ Acesta este astfel intitulat: *Începutul sfârșitului sau mijirea unor noi orizonturi*.

¹⁸ Francisc Păcurariu, *Românii și maghiarii de-a lungul veacurilor*, Editura Minerva, București, 1988, p. 507

care au contribuit la derularea unor asemenea „operațiuni” sunt menționați profesorul Emil Hațieganu, dr. Iuliu Hossu (episcop greco-catolic), istoricul de artă Raoul Șorban, studentul Vasile Moldoveanu, avocatul Aurel Socol și șoferul Releanu ¹⁹.

În vara anului 1988 a fost prezent la București și profesorul american Randolph Braham, șeful Catedrei de științe politice a Colegiului Universității din New York și directorul Institutului pentru studierea Holocaustului ²⁰. A susținut două conferințe cu următoarele titluri: *Reviționistii istorici și noua dreaptă din Europa occidentală și S.U.A. (la Asociația „România”) și Concepții despre Holocaust și particularitățile Holocaustului în anii celui de-al doilea război mondial în Ungaria, precum și în Ardealul de Nord ocupat prin dictatul de la Viena* (la Muzeul de istorie al partidului comunist, a mișcării revoluționare și democratice din România) ²¹. Se știa că el este un istoric extrem de productiv și că a publicat, până la acea dată (în calitate de autor și coautor), peste 20 de cărți, majoritatea acestora având ca problematică Holocaustul din Ungaria și, inclusiv, din Transilvania de Nord.

Apelând la documentele de epocă – pentru a descifra acțiunile de salvare a evreilor în anul 1944 –, dar și la „mărturiile publicate în diferite țări ale lumii de martori și subiecți direcți”, cercetătorul clujean Gh. I. Bodea a elaborat o lucrare pe care a publicat-o în *Almanahul Steaua* pe anul 1988, cu un titlu semnificativ: *Operația „omenia”*²². În aceasta sunt reproduse pasaje, de factură argumentativă, din cărți și articole semnate de Béla Vago (*The ambiguity of collaborationism: the Center of the Jews in Romania*²³ apărută la Ierusalim în 1979), A. D. Finkelstein ²⁴ (la care ne-am referit în prima parte a recursului nostru la

¹⁹ *Ibidem*

²⁰ Florentina Dolghin, [Interviu cu] prof. Randolph L. Braham (S.U.A.) despre: *România – o adevărată oază pentru evrei în cel de-al doilea război mondial*, în *Magazin istoric*, 1989, nr. 3, p. 36

²¹ *Ibidem*

²² Gh. I. Bodea, *Operația „Omenia”*, în *Almanah Steaua*, 1988, p. 59-69

²³ *Ibidem*, p. 59-60

²⁴ *Ibidem*, p. 60-63

istoriografie), Raoul Șorban ²⁵, Vasile Moldoveanu²⁶, Aurel Socol²⁷, Fischer Ernő²⁸ și Tudor Bugnariu ²⁹. După ce a reluat, într-o formulă proprie și cu scopul de a-și justifica titlul articolului, unele comentarii din lucrările autorilor menționați, Gh. I. Bodea a reprodus un pasaj dintr-un document contemporan. Este vorba de *Nota informativă* (din 25 mai 1944) a Direcției Generale a Poliției din București, în care se fac următoarele comentarii:

„Din verificările și investigațiile făcute de Poliția Turda rezultă că, începând din luna martie a.c., *mai mulți evrei din Cluj au încercat să se sustragă măsurilor restrictive ale autorităților germane, trecând clandestin în România.*

Unii dintre aceștia, reușind să scape vigilenței autorităților românești din zona de frontieră, ar fi ajuns până la Constanța, unde așteaptă momentul potrivit spre a putea trece în Palestina...

Crișan Vasile, zis Tili, a favorizat, de asemenea, pe mai mulți evrei, să treacă clandestin în România...Acesta a fost pus sub urmărire de către Gestapo.

Avocatul român dr. Aurel Socol, din Cluj, implicat în afaceri cu evreii, a fost arestat de către organele Gestapo-ului”³⁰. Această sursă documentară are o valoare istoriografică de excepție, deoarece confirmă relatările memorialistice, atestând totodată faptul că au existat informații procurate de instituțiile de stat autorizate, care semnalau acțiunile de salvare a evreilor în anul 1944.

Interesul pentru această problematică istorică a rămas la fel de activ și în anul 1989, când s-a remarcat revista *Magazin istoric*, în paginile căreia au fost publicate două importante interviuri și un text memorialistic. Primul interviu a apărut în numărul de pe luna martie al revistei amintite și a fost realizat de

²⁵ *Ibidem*, p. 63-69

²⁶ *Ibidem*

²⁷ *Ibidem*, p. 65-66

²⁸ *Ibidem*, p. 66-67

²⁹ *Ibidem*, p. 67

³⁰ *Ibidem*, p. 67

Florentina Dolghin. Interlocutorul ei, profesorul american Randolph L. Braham, avea o autoritate recunoscută în ce privește Holocaustul din Ungaria, fiind cel mai informat și avizat istoric al acestei tragice experiențe trăite de un număr important de evrei europeni.

În nota de prezentare (care anticipează interviul), Florentina Dolghin aprecia, în aceste cuvinte, activitatea specialistului american: „Întemeindu-se pe o imensă cantitate de documente de arhivă, pe presa vremii și pe o amplă bibliografie din diverse țări, printre care și România, lucrările profesorului american abordează, într-o manieră complexă, istoricul acțiunii de exterminare a populației evreiești...În cadrul acestei arii de preocupări, Randolph Braham a cercetat și situația populației evreiești din țara noastră, îndeosebi a celei din partea de nord-vest a țării, aflată sub ocupație horthystă în anii celui de-al doilea război mondial, ca urmare a Dictatului de la Viena”³¹.

După ce precizează faptul că este originar din România și că și-a făcut studiile în limba română („pe care continui să o vorbesc, să o folosesc în mod direct, pe viu, în care citesc și scriu permanent”), R. Braham afirmă că în România anului 1944 „evreii au supraviețuit în marea lor majoritate”, în contrast cu ceea ce li s-a întâmplat în alte țări „ocupate sau dominate”³² de nașiști. În Ungaria, spre exemplu, populația evreiască „din afara capitalei” (Budapesta) a fost „distrusă barbar, într-un tempo rapid”³³.

Acțiunea de salvare a evreilor din Ungaria și Transilvania de Nord constituie, după opinia lui R. Braham, „*un aspect special al problemei evreiești în România*, care a devenit „*o adevărată oază pentru mii de evrei hăituiți și mânați spre camerele de gazare și crematoriile Auschwitz-ului*”³⁴ (subl.ns.-A.F.).

Nașiștii au „făcut presiuni asupra românilor pentru a lua măsuri ca să împiedice un asemenea exod” , astfel că guvernul

³¹ *Magazin istoric*, 1989, nr. 3, p. 36

³² *Ibidem*

³³ *Ibidem*

³⁴ *Ibidem*

român a „emis un decret-lege care pedepsea cu asprime pe evreii unguri ce treceau fraudulos granița”, din Ungaria în România, ca și pe toți cei care-i ajutau. Această măsură a fost, însă, „formală”, pentru că ea „nu s-a aplicat”³⁵ în nici măcar un caz.

Autoritățile române au dat „instrucțiuni confidențiale prin care se cerea instituțiilor locale de la frontieră implicate în asemenea activități să faciliteze pătrunderea evreilor veniți” din Ungaria pe teritoriul României. Aceasta se „datorește – conchide istoricul american – , înainte de toate, poporului român, umanității sale tradiționale”³⁶ (subl.ns.-A.F.).

Remarcabilă este următoarea apreciere, cu caracter generalizator, a istoricului american: „Românii au făcut tot ce le-a stat în putință pentru a ajuta să treacă frontiera cât mai mulți evrei unguri. Odată ajunși în România, aceștia nu erau supuși unei constrângeri nerezonabile. Mii de evrei unguri au trecut clandestin frontiera în România, de la data când Ungaria a început deportarea lor masivă. Cei mai mulți s-au stabilit la București, Arad și Timișoara”³⁷.

Cu ocazia vizitei sale în România, R. Braham s-a preocupat și de depistarea „unor documente despre Holocaustul din Transilvania”. A reușit să parcurgă surse documentare – „prin bunăvoința” Asociației „România” și a Direcției Generale a Arhivelor Statului din București –, care, conform propriei declarații, îi vor permite să aducă „cercetarea la zi și vor contribui la lărgirea capitolului consacrat Holocaustului în Ardealul de Nord sub ocupație horthystă”³⁸.

Descoperirile pe care le-a făcut – care, deși „nu modifică esențial tezele sale” privind Holocaustul – oferă posibilitatea unor „nuanțări”, a unor „precizări referitoare la istoria Holocaustului în

³⁵ *Ibidem*

³⁶ *Ibidem*, p. 36-37

³⁷ *Ibidem*, p. 37. Referitor la preocupările Consulatului General al Regatului Românici de la Oradea, R. Braham consideră că acesta „a urmărit cu atenție măsurile luate de autoritățile fasciste ungare pentru internarea în ghetouri și deportarea evreilor din Transilvania de Nord” (*Ibidem*).

³⁸ *Ibidem*

Ardealul de Nord”³⁹. Una dintre considerațiile finale ale istoricului american vizează „încercările de estompare a fenomenului istoric” numit Holocaust, de către unii istorici din Germania.

Prin intermediul acestui interviu, istoricul Randolph L. Braham și-a făcut cunoscute în România *punctele de vedere* pe care și le-a format până în anul 1988, cu privire la situația tragică a evreilor din Transilvania de Nord și, concomitent, la atitudinea românilor în aceste împrejurări, unii dintre ei (de la țărani simpli și până la intelectuali și reprezentanți ai autorităților, cum au fost membrii Consulatului General de la Oradea) contribuind efectiv la reușita acțiunilor de salvare a refugiaților, prin crearea condițiilor de trecere clandestină a graniței din Ungaria în România.

În revista *Magazin istoric* din luna octombrie 1989 a fost publicat și un interviu cu profesorul Moshe Carmilly Weinberger, care, însă, a fost luat tot în anul precedent, de către redactorul Dorin Matei⁴⁰. În răspunsurile la întrebări pe care le-a dat profesorul american, sunt reluate datele esențiale ale problematicei pe care acesta le-a expus în materialele memorialistice anterioare. Drept urmare, nu le mai reluăm aici, cu excepția constatării – care era reală și obiectivă – că „*lipsește mai ales o lucrare serioasă, cuprinzătoare, despre operațiunile de salvare [a evreilor] ce au avut loc în România și cu ajutorul românilor*”⁴¹ (subl.ns.-A.F.).

În același număr al amintitei reviste a fost publicat un scurt articol al lui I. Micu, cu titlul *S-a întâmplat atunci, sub ocupația horthystă*⁴². În cuprinsul acestuia sunt consemnate câteva „mărturii ale unor supraviețuitori” cu privire la oamenii care i-au salvat de la moarte. Este vorba, mai întâi, de țăranul Gheorghe Godincă (din satul Valea Seacă, județul Maramureș), care și-a asumat riscul de a salva o familie de evrei din satul Bistra, respectiv cea a lui

³⁹ *Ibidem*

⁴⁰ Moshe Carmilly-Weinberger, 1940-1944. În *acele vremuri grele poporul român și-a păstrat demnitatea și omenia*, în *Magazin istoric*, 1989, nr. 10, p. 43

⁴¹ *Ibidem*, p. 41

⁴² I. Micu, *S-a întâmplat atunci, sub ocupația horthystă*, în *Magazin istoric*, 1989, nr. 10, p. 43

Stauber Mosoru (care avea soție și patru copii), ducându-i la el acasă și ascunzându-i în pivniță⁴³.

Un alt caz este „povestit” de Salomon Francisc din Giurtelecul Hododului (județul Sălaj), care, în Holocaust și-a „pierdut toată familia”, el fiind, deci, unicul supraviețuitor al acestuia și, totodată, martor credibil pentru istorie. La 9 octombrie 1944, Salomon Francisc, care se afla într-o companie de muncă forțată, a reușit să evadeze și, după unele peripeții, să ajungă în satul Treznea (acolo unde în 1940 au fost comise, de către horthyști, atrocități cumplite împotriva locuitorilor români), unde a fost găzduit („în podul unui grajd”) de către un țăran din localitate.

După o noapte de groază, el a plecat pe drumuri „ferite”, spre Zalău. A ajuns în satul Curitău, unde a „tras” la familia lui Ion Fati, care, „riscându-și viața”, l-a găzduit două nopți. A fost hrănit și de alți doi consăteni (Ilie Mureșan și Petra Dumitru), pe care-i cunoștea. După aceasta, s-a îndreptat spre satul natal, momentul „eliberării”, la 20 octombrie 1944, surprinzându-l aici. A mai fost ajutat de Anișca Pupului (fosta lui doică), Teodor Cosma, pădurarul Eremia, Vasile Ienci, Vasile Ionuțș, Aurelia și Vasile Zoicaș⁴⁴.

Avem în față mărturiile „sincere despre uman și inuman, despre barbarie și omenie, fapte mari ale unor oameni simpli în vremuri de cumplite suferințe”⁴⁵.

În contextul manifestărilor din anul 1989 nu poate fi ignorată *Masa rotundă* care a avut ca obiect *salvarea evreilor din teritoriul de nord-vest al României (1940-1944)*. Au participat dr. Moshe Carmilly-Weinberger, Raoul Șorban, Adrian Riza și Mihai Ungheanu. Textul integral al intervențiilor acestora a fost publicat în *Almanahul Luceafărul* din 1989 și reluat în cartea lui Adrian Riza despre *Rețelele omeniei*⁴⁶ (1995). Acesta are o întindere considerabilă,

⁴³ *Ibidem*

⁴⁴ *Ibidem*

⁴⁵ *Ibidem*

⁴⁶ Vezi Adrian Riza, *op. cit.*, p. 139-204

de peste 65 de pagini, astfel că nu ne vom referi la conținutul său ideatic, ci vom readuce în actualitate numai acele pasaje care au o semnificație incontestabilă, din perspectiva demersului nostru istoriografic. Am reținut, de exemplu, dezideratul formulat de Mihai Ungheanu: „Este o cerință imperativă să se continue cu construirea unei imagini exacte, adevărate, a împrejurărilor istorice care au dus la exterminarea populației evreiești din teritoriul ocupat de armata ungară în 1940-1944”⁴⁷. La acesta se asociază punctul de vedere al Adrian Riza: „Desigur,...cel mai interesant lucru rămâne luminarea deplină a contribuției românești a ajutorului dat de români în această perioadă la acțiunea de salvare a evreilor”⁴⁸. Această reconstituire istoriografică întâmpină însă reale dificultăți, deoarece, așa cum arăta Raoul Șorban, foarte mulți oameni care au participat la acțiunea de salvare a evreilor, punându-și viața în pericol, „nu mai există”⁴⁹.

Ca un avertisment sună și următoarea aserțiune a lui Moshe Carmilly Weinberger: „În România au avut loc niște întâmplări legate de salvarea evreilor (din Transilvania de Nord și Ungaria – n.n.). Ori se scrie despre ele, ori nu se scrie, nici Dumnezeu nu poate să anuleze lucruri care s-au întâmplat”⁵⁰. Cu atât mai puțin oamenii, printr-o manifestare subiectivă a unor interese, mai ales de natură politică. Oricum, tăcerea este dovada cea mai elocventă a complicității la blocarea „drumului” spre adevărul faptelor și evenimentelor istorice.

La finele unui interval de timp de patru decenii și jumătate, problematica salvării evreilor din Transilvania și Ungaria (prin trecerea lor clandestină peste graniță în România) a fost conturată pe deplin, ajungându-se de la primele ei forme de expresie (în 1944), la configurarea unei istoriografii a acestui aspect istoric, la care au contribuit memorialiștii (îndeosebi cei de

⁴⁷ *Ibidem*, p. 140

⁴⁸ *Ibidem*

⁴⁹ *Ibidem*

⁵⁰ *Ibidem*, p. 192

origine evreiască, care au cunoscut ce a însemnat aplicarea „soluției finale”), istoricii (români și străini) și gazetarii.

Prin urmare, putem afirma că studierea acestei realități din anul 1944, determinate de Holocaust, a ajuns într-un stadiu de recuperare a majorității informațiilor existente, cu deosebire a surselor memorialistice, cu unele excepții. De asemenea, au fost investigate și documente din arhivele unor instituții de stat, care conțin date referitoare la cei implicați în acțiunile de salvare, ca și despre politica autorităților ungare față de evrei, care a constatat în concentrarea în ghettouri și deportarea lor în lagărele morții.

THE CONTRIBUTION OF SOME JEWISH AND ROMANIAN HISTORIANS AND MEMOIRISTS (DURING 1986-1989) TO RECONSIDER AN IMPORTANT CHAPTER OF HUMAN SOLIDARITY (1944)

Abstract. *The author examines books, studies and articles referring to the historical issue of Jews' salvation from certain death in Hungary and Northern Transylvania (in the year 1944) by illegally crossing the border to Romania. It is an important aspect of solidarity with the tragic fate of the Jews in that area, who had been sent to ghettos by the Horthyst authorities then deported to death camps in Auschwitz and Birkenau. Jewish and Romanian memoir writers and historians have commented and delivered conferences on this reality. This paper quotes illuminating texts elaborated by Moshe Carmilly-Weinberger, journalist Constantin Mustata, novelist Francisc Pacurariu, historians Randolph Brabam, historian Gh. I. Bodea, I. Micu, and Adrian Rîza.*

Key words: *romanian and jews historians, journalists, Moshe-Carmilly, Adrian Rîza, historiography.*

RESTITUIRI ALE UNOR SCRIERI PRIVIND CÂTEVA PERSONALITĂȚI DE SEAMĂ ALE COMUNITĂȚII ISRAELITE DIN ORADEA

Ronald HOCHHAUSER

Sub cadrul tematic enunțat inaugurez o serie de traduceri din lucrări istoriografice consacrate, elaborate în limba maghiară, cu referințe la viața și istoria evreilor din Oradea, care până în prezent nu au beneficiat de vreo transpunere în limba română.

Prin intermediul acestor *restituiuri*, intenția noastră este de a înlesni accesul la informație tuturor celor care vor să studieze și să cunoască, în cadrul sistemelor de învățământ și cercetare organizate sau, pur și simplu, în mod autodidact, activitatea unor importante personalități ale comunității israelite din Oradea, din secolul al XIX-lea și din prima parte a secolului al XX-lea. De asemenea, ne preocupă excluderea unor posibile opinii greșite, ivite din cauza necunoașterii sau a cunoașterii precare a limbii maghiare, cu toate că probabilitatea de a săvârși abateri de la adevăr la traducere este mare, date fiind înțelesurile multiple ale cuvintelor și expresiilor ungurești, dar și circulația într-un spațiu restrâns a limbajului.

Prima noastră strădanie are în vedere biografia lui **Lipót Brüll**, cel dintâi președinte ales a *Halei Comerciale* din Oradea, bunic al cunoscutei Adél Brüll, cu numele de alint Léda (pseudonim obținut prin citirea în oglindă a numelui Adél), muză și amantă a publicistului și poetului maghiar Endre Ady¹.

¹ **Lipót Brüll (L.B.)** și soția sa, Regina Mihelfy, s-au situat printre familiile de evrei din Oradea, considerate a fi cele mai înstărite (vezi <https://sulisztori.lapunk.hu/?modul=oldal&tartalom=483610> (8 noiembrie

Scrierea originală face parte integrantă din opera intitulată *A váradi zsidóság története biteles levéltári adatok alapján (Istoria evreilor din Oradea. În baza unor date din Arhiva oraşului)*, semnată de **Lajos Lakos**, arhivar şef al oraşului Oradea în primul deceniu al secolului al XX-lea. Textul, pe alocuri eliptic, este de dificultate medie. Foloseşte un limbaj modern şi coerent, pe alocuri cu expresii ieşite din uz fără vreun corespondent în limba română. La traducere am avut în vedere justetea cuprinsului, dar şi a redării sale sub o formă îngrijită.

Considerăm binevenită transmiterea unei astfel de informaţii, în vederea cinstirii activităţilor şi memoriei tuturor generaţiilor de bancheri, întreprinzători: comercianţi, industriaşi şi prestatori de servicii, ingineri, arhitecţi, angajaţi, muncitori şi meseriaşi, care au contribuit la dezvoltarea vieţii economice, culturale şi sportive din oraşul Oradea – caracterizat prin multietnism, multiconfesionalism şi multiculturalism, numit însuşi de poetul Endre Ady: *Micul Paris de pe malurile pârâului Peţa*.

2011); **L. B.** a fost proprietarul unei *fabrici de spirt* situată în zona străzii Sucevei (pe atunci Vámház/Casa Vămii). În anul 1884, fabrica a obţinut autorizaţie de construcţie pentru o linie uzinală de racord la linia intraurbană destinată transportului de mărfuri (vezi Ronald Hochhauser, *Contribuţii la o istorie a industriei de fabrică la Oradea în perioada 1848-1948*, Oradea, Editura Muzeului Țării Crişurilor, 2010, p. 115,116); *Hala Comercială* a fost fondată în 1869 la iniţiativa lui Mór (în limba română: Mauriţiu) Reismann, fiind „*una dintre cele mai frumoase cuceriri ale evoluţiei proprii epocii*”. Printre membri de onoare aleşi îi evidenţiem pe: Lajos Tisza, comite suprem, György Lukács, primar, Ferencz Mezey, căpitan şef şi Sándor Körössy, judecător (vezi Tereza Mózes, *Evreii din Oradea*, Bucureşti, Editura Hasefer, 1997, p. 102, 103); **Mór Reismann** a ocupat scaunul de preşedinte a *Halei Comerciale*, după trecerea în lumea umbrelor a lui **L. B.** (vezi Samu Borovszky, (coordonator), *Magyarország vármegyéi és városai. Bihar vármegye és Nagyvárad enciklopédiája (Comitatele şi oraşele Ungariei. Enciclopedia comitatului Bihor şi oraşului Oradea)*, Budapesta, Apolló Irodalmi Társaság, 1901, p. 354); **L.B.** a fost înhumat în *Cimitirul evreiesc* din cartierul-oraş Velenţa (aşa-zisa „*mică Veneţiei a Oradiei*”).

LIPÓT BRÜLL (1811-1881)

(transpunere din limba maghiară²)

Dintre somitățile comunității israelite din orașul Oradea Mare, trecute la cele veșnice, cu siguranță unul din primele locuri, incontestabil chiar primul loc, este ocupat de Lipót Brüll, dacă ar fi să ținem seama de contribuția acestuia la ridicarea la un nivel de înaltă calitate a comerțului local. Cine a fost el și ce a întreprins în vederea fundamentării și dezvoltării unui comerț modern? Rămânem datori cu răspunsul la această întrebare. În schimb, îl cităm pe dr. Géza Hoványi, parlamentar, care la 15 ani de la încetarea din viață al acestui mare fiu a evreimii, la 10 februarie 1896, cu prilejul celebrării cu fast a 27 de ani de la inaugurarea *Halei Comerciale*, a rostit o alocuțiune în cadru festiv, în memoria lui Lipót Brüll, fondatorul acestei instituții³.

² Lajos Lakos, *A váradí zsidóság története hitéles levéltári adatok alapján (Istoria evreilor din Oradea. În baza unor date din arhiva orașului)*, Oradea, 1912, p. 221-223

³ **Géza Hoványi** s-a născut la 4 iunie 1853 în localitatea Tărian (azi în județul Bihor). A absolvit gimnaziul și Facultatea de Drept la Oradea, obținând diploma academică la Facultatea din Budapesta. În afară de această pregătire, a urmat în particular un curs de specialitate în domeniul comerțului, la Budapesta. S-a înrolat în armată ca voluntar, pe o perioadă de un an, îndeplinind serviciu în cadrul *Regimentului de infanterie nr. 37*. În 1873 s-a angajat la *Casa de Păstrare și Economii din Oradea Mare*, din 1882 devenind secretar și director general al acesteia. A fost mereu înainte în ceea ce privește viața economică a orașului Oradea Mare, ocupând poziții fruntașe în consiliile de administrație ale mai multor întreprinderi locale. A fost membru ales a *Camerei de Comerț și Industrie*, vicepreședinte a *Halei Comerciale* și președinte al comisiei *Școlii Comerciale*, președinte comercial al *Tribunalului*. De asemenea, a fost președintele *Comisiei de inspectori a Băncii ipotecare centrale S.A. ale Caselor de Economii* din Ungaria, vicepreședintele *Alianței Naționale* a instituțiilor bancare maghiare și a *Uniunii Naționale de Pensii* a funcționarilor din instituțiile bancare. Pe lângă aceste preocupări, a fost membru în *Consiliul director al Băncii de Credit Centrale S.A. ale instituțiilor bancare maghiare*, membrul *Comisiei de stabilire a valorii a Oficiului Național de Statistică*. **Géza Hoványi** a participat activ și la viața publică a orașului Oradea Mare. A fost, printre altele, membru ales al *Consiliului*

„Azi orașul lui Sfântul Ladislau este în sărbătoare. Inaugurăm sărbătoarea comerțului, a casei noastre (*Hala Comercială* - n. tr.).

Lipót Brüll s-a născut la Arad, în 1811, din părinți înstăriți. La vârsta de 19 ani a ocupat un post de conducere la magazinul de făină și produse agricole aflat în proprietatea cumnatului său, Herman Steiner, comerciant cu ridicata, din Arad. După trecerea la cele veșnice a lui Herman Steiner în 1836, Brüll a rămas la conducerea magazinului care și-a schimbat denumirea în „*văduva lui Steiner și Lipót Brüll*”. În urma trecerii în eternitate a asociatului său (văduva lui Steiner - n. tr.) în anul 1850, Brüll a preluat afacerea și a continuat-o până la sfârșitul vieții sale.

De ce fel de apreciere s-a bucurat Lipót Brüll, încă de la o vârstă tânără, este confirmat de faptul că primul comerciant al orașului Oradea Mare, Mihály Sámuel, cunoscut pentru onestitatea, cultura și averea sa, și-a măritat fiica, Regina, cu acesta.

Începând din 30 iunie 1844, data căsătoriei sale, mulțumită aptitudinilor și onestității manifestate, a seriozității și a caracterului precis de comerciant, Lipót Brüll și-a câștigat respectul în toate cercurile din Oradea și din comitatul Bihor. Consecința firească a vieții exemplare a fost numirea sa în funcția de cel dintâi președinte al *Halei Comerciale*.

A îndeplinit această sarcină administrativă timp de 12 ani, alături de recunoașterea venită din partea membrilor instituției. În această perioadă a dat dovadă, în repetate rânduri, de integritate morală și filantropism.

orășenesc și al *Comisiei autorității legislative*. Deopotrivă, a fost președintele *Comisiei de teatru*, vicepreședinte a *Asociației "Szigligeti"* și *Comisiei "Statuia lui Szigligeti"*. A fost membru al *Partidului Liberal Ungar* încă de la înființarea sa în anul 1875 și o perioadă lungă vicepreședinte al acestuia. La dizolvarea formațiunii politice în anul 1906, a îndeplinit funcția de președinte în exercițiu. La înființarea *Partidului Național Muncitoresc* a fost ales președinte al organizației orășenești. Cu prilejul alegerilor generale din 1910, aflat în competiție cu Antal Glatz, fost prefect al comitatului Bihor, candidat din partea partidului lui Ferenc Kossuth, a câștigat mandatul orașului Oradea Mare (în Parlamentul Ungariei istorice - n.tr.). A fost membru al *Comisiei economice* și al *Comisiei de bilanț* (după).

Precum dovedește această biografie laconică, numele său a fost imortalizat pentru posteritate de către oraș, cu *dalta virtuții sale de comerciant nobil*.

A trăit în perioada 1811-1881, prin urmare a fost martorul renașterii comerțului.

Dacă Lipót Brüll, al cărui portret îl expunem acum în casa noastră, ar fi printre cei vii, ne-am entuziasma împreună, privind prezentul ca de poveste al comerțului local și viitorul său de crăiasă.

Dar *Lipót Brüll* nu mai este fizic în cerul nostru, ci doar spiritual. *Prin urmare, să fim, spiritual vorbind, și noi într-o eternă comuniune cu al său caracter abil, incoruptibil, cu exemplul său de comerciant nobil, deoarece așa vom fi binecuvântați și așa va fi binecuvântată cu adevărat memoria sa!*⁴

În aceeași măsură în care a îmbrățișat cu mare entuziasm interesele comerciale ale orașului, el a manifestat ardoare și pentru propria credință, confesiune și biserică. Mulțumită înzestrării cu iubire față de cele sfinte, enoriașii l-au răsplătit cu așezarea sa în scaunul, bogat ornamentat, de vicepreședinte al comunității israelite congresioniste (ulterior a primit numele de comunitatea neologă - n. tr.), în urma scindării în două a comunității evreiești din Oradea Mare, la 9 februarie 1870.

A desfășurat o activitate dinamică și de succes și în construcția pieței monetare. Pentru meritele excelente obținute în domeniu a fost răsplătit cu un loc în consiliul director a celei mai vechi instituții bancare orădene, cu renume și peste granițele țării (dincolo de hotarele Ungariei istorice - n. tr.): *Casa de Păstrare și Economii din Oradea Mare*.

LAJOS LAKOS (Szentes, azi în Ungaria, 1851- 1917):
(schiță biografică)

Lajos Lakos, autor al unor enciclopedii de nume de localități, s-a născut din părinții Lajos Lakos, consilier orășenesc și Eulalia Bánffy⁴. După terminarea celor șase clase gimnaziale s-a

⁴ <http://mek.niif.hu/03600/03630/html/l/l13369.htm> (3 noiembrie 2011)

înrolat ca voluntar în armata cezaro-crăiască, îndeplinind serviciu în cadrul regimentului de infanterie nr. 68. În 1871 a fost trimis la Viena unde, în cadrul *Școlii de cadeți*, a urmat un curs pentru ofițeri de armată. Un an mai târziu a fost avansat la gradul de locotenent al regimentului de cavalerie cezaro-crăiesc nr.7, ajungând în 1875 să îndeplinească serviciu la *Consulatul din Galați* al *Coroanei bicefale*. În 1876, timp de o jumătate de an, a beneficiat de o bursă în cadrul unei expediții în Asia Mică. La declanșarea *Războiului Ruso - Turc* a devenit locțiitorul comandantului *Legiunii maghiare* în constituire, în grad de locotenent major. Deoarece această legiune nu s-a mai format, a trecut în *Legiunea polonă*, fiind numit în grad de maior de către sultanul Abdul-Hamid. A participat la *Campania de peste Dunăre*. A fost, de asemenea, corespondentul de pe frontul de război al mai multor ziare din Budapesta⁵. În 1878 a revenit la vatră unde, un an mai târziu a intrat în serviciu la poștă. În 1888 îl găsim la Simeria (în limba maghiară: Piski vasúti telep, azi important nod feroviar în județul Hunedoara), în postura de diriginte de poștă. Din 1889 este la Oradea, întâi în funcția de șef oficiu la *Procuratura imperială*, ceva mai târziu, în 1891, în calitate de locțiitor al șefului *Oficiului de Impozite* de la Primăria orașului. În 1893 a fost ales inspector al *Casei de Impozite*. A fost membru al *Asociației "Széligeti"*.

Principalele opere publicate de Lajos Lakos

1. *Biharmegye helységnévtára (Indicele de localități al comitatului Bihor)*, Nagyvárad, 1891

2. *A nagyváradi királyi ítélőtábla. Hivatalos adatok alapján szerkesztve (Curtea de apel crăiască din Oradea. Redactată în baza unor date oficiale)*, Nagyvárad, 1891

3. *Visszaemlékezés Törökországra (1875, 1876, 1877) <Aduceri aminte despre perioada petrecută în Turcia/ Amintiri din Turcia (1875, 1876, 1877)>*, Nagyvárad, 1895⁶

⁵ <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC09006/09107.htm> (3 noiembrie 2011)

⁶ Cartea a fost imprimată la Tipografia "Ármin Laszky", fiind promovată inclusiv de *Revista Familia*, la rubrica *Literatură și Arte* (vezi Ronald Hochhauser,

4. *Nagyvárad múltja és jelenéből. A városi levéltár adatai alapján* (Din trecutul și prezentul orașului Oradea Mare. În baza unor date din Arhiva orașului), Nagyvárad, 1904

www.ogyk.hue-konyvtarmpgyalmai910_15index.htm (25 octombrie 2011)

RETURN OF SOME WRITINGS CONCERNING OUTSTANDING PERSONALITIES OF THE JEWISH COMMUNITY FROM ORADEA

Abstract. *We announce a series of translations from the book entitled "A váradi zsidóság története biteles levéltári adatok alapján" ("The History of the Jewish People from Oradea"/"The history of Oradea Jewry"), written in Hungarian by Lakos Lajos, the former archivist of the city of Oradea. This work has not previously been translated into Romanian.*

Through these extracts, our goal is to assist the access to information for all those who wish to study and learn about the biography of important personalities of the 19th century Jewish community of Oradea.

Our first endeavour concerns the biography of Lipót Brüll, the first elected president of the Commercial Hall in Oradea.

Key words: *translation, community, israelite, refund, biography*

Contribuții la o istorie a industriei de fabrică la Oradea în perioada 1848-1948, Oradea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 2010, p. 57 și Familia, 1895, nr. 17, p. 201). Ulterior ea a fost tradusă în limba română. Pentru această lucrare, Lakos a primit în România apelativul de „cioara albă a literaturii maghiare”.

PRESA POLITICĂ EVREIASCĂ DIN ROMÂNIA – TRIBUNĂ DE AFIRMARE A PROBLEMATICII EVREIEȘTI

Claudia URSUȚIU

Pentru evreii români, cea de a doua jumătate a secolului al 18-lea a reprezentat o perioadă de timp furtunoasă și încărcată de momente grele, edificatoare pentru destinul comunității evreiești. Deschiderea spre cultura laică occidentală, sau ceea ce se va numi ieșirea din ghetoul spiritual, va pune și pentru evreii români, ca de altfel și pentru coreligionarii lor din întreaga Europă, problema unor relații mult mai complexe cu mediul înconjurător. Anii scurși în acest interval de timp au fost ani ai marilor speranțe, dar în același timp ai marilor deziluzii, ani marcați de eforturi susținute pentru obținerea emancipării dar și de conflictele interne generate de conflictul dintre tradiție și modernitate. De la entuziasmul și relativa deschidere spre soluționarea favorabilă a chestiunii evreiești, ce au caracterizat anii de început ai perioadei amintite s-a ajuns, spre sfârșitul secolului la fenomene de intoleranță și respingere, atitudinile antievreiești găsim și locul în aproape toate domeniile societății românești. În cele din urmă, ascensiunea antisemitismului a determinat o mobilizare a forțelor de pe „ulița evreiască”, ce încep să traseze liniile unei strategii defensive. În aceste condiții, de discriminare și excludere din diferite arii de activitate, fără un cuvând de spus în actul decizional ce-i privea în mod direct, principala armă de luptă e evreilor români, angajați pe drumul luptei pentru emancipare, rămâne, fără nici o urmă de îndoială, presa, care de foarte timpuriu a dobândit un caracter militant. Iată ce spunea în acest sens, Elias Schwarzfeld, o voce de marcă a elitelor evreiești de la sfârșitul secolului al 19-lea:

„În lipsă de altceva, presa este singurul mijloc eficace pentru apărarea unor drepturi nesocotite, pentru stigmatizarea unor arbitrarități și măsuri vexatorii, cari pe lângă răul imens ce îl aduc populației israelite, supunând-o bunului plac al unor exploatare și patrioți de clopotniță, mai aruncă și o lumină tristă asupra țării”¹.

Presa politică evreiască reprezintă, indiscutabil, un instrument de lucru de primă importanță nu numai pentru a contura coordonatele esențiale necesare unei analize istorice, ci și pentru a lua pulsul vieții, al cotidianului. Dezbaterile celor mai acute probleme ale timpului, exprimarea punctelor de vedere ale elitelor și a strategiilor schițate, precum și vastele posibilități de documentare pe care le oferă fac din presa evreiască, și nu numai, un *El dorado* al cercetării istorice, în fond investigarea ei atentă și detaliată reprezentând una din condițiile preliminare, indispensabile muncii oricărui istoric.

Primele încercări de ziariști evreiască coincid nu numai în spațiul european, ci și în cel românesc cu primele încercări de emancipare culturală și politică a comunităților evreiești, inițiatorii acestora militând pentru o renaștere evreiască nu numai prin întemeierea de școli moderne, ci și prin intermediul cuvântului scris, prin presă.

Presa începuturilor se definește printr-un caracter hibrid, ce mixează formule mai vechi, preluate din publicații de genul calendarelor sau revistelor de familie cu unele noi, preluate din presa europeană, dând naștere astfel unui conglomerat de istorie și politică, literatură și știință².

Prima gazetă evreiască care se cuvine a fi menționată este periodicul bilingv francez-român, „Israelitul român”, care apare în primăvara anului 1857, la București, din inițiativa marelui om de cultură Iuliu Barasch, deschizător de drumuri în procesul de

¹ Cf. Simona Fărcășan, *Între două lumi. Intelectuali de expresie română în secolul al XIX-lea*, Editura EFES, Cluj Napoca, 2004, p. 171.

² Pentru o analiză a începutului și evoluția presei evreiești din România din a doua jumătate a secolului al XIX-lea vezi Simona Fărcășan, *Op. cit.*, p. 171-197.

modernizare a societății evreiești din România. Vorbim aici de o gazetă ce stă sub semnul începutului luptei pentru încetățenire, aplecându-se în detaliu asupra chestiunii evreiești în vederea Conferinței de la Paris, înspre care evreii români priveau cu speranța recunoașterii statutului lor de cetățeni cu drepturi egale. Din nefericire, publicația își încetează existența în toamana aceluiași an, după doar 24 de numere, dovadă a faptului că un mic segment al publicului evreiesc a realizat valoarea unui organ local evreiesc, scris de și pentru evrei. Poate că „Israelitul Român” a apărut prea devreme, într-un spațiu în care locuitorii evreii de abia intrau în școlile românești, publicul evreu de limbă română fiind astfel doar la începutul procesului său de formare.

Tot în seria primelor inițiative de a pune bazele unei prese dedicate intereselor evreilor din România, aş aminti aici publicațiile bilingve româno-franceze, „L’echo Danubien”, „Viitorul” și „L’esperance” (ultimele două la inițiativa lui Antoine Levy care, martor fiind la devastarea clădirii Templului Coral în București de mulțimea dezlănțuită, în timp ce în Parlament se desbatea articolul 7 din Constituție, ia decizia scoaterii unei tribune care „urma să fie pusă în slujba evreilor nedreptățiți și asupriți”³, precum și noua serie a „Israelitului român” (1868-1869), redactată de Armand Levy, revoluționarul francez care a servit cu atașament cauza Principatelor române, secondând eforturile pașoptiștilor români, stabiliți la Paris. Nu pot să trec cu vederea nici periodicul bilingv, româno-german, „Rumanische Post” (1871-1873), apărut în anul 1871, la inițiativa consulului american Beniamin Peixotto, venit la București în special pentru a sprijini lupta pentru emancipare a coreligionarilor săi din România.

Pe măsură ce ne apropiem de sfârșitul de secol, presa evreiască începe să se contureze ca atare, cu periodice ce apar într-un număr din ce în ce mai mare și cu o distincție mai clară între formele ei de realizare. Se poate vorbi acum de o presă

³ S. Podoleanu, *Istoria presei evreiești din România (1857-1900)*, Editura Bibliografia, București, 1938, p. 47.

politică, asezonată însă cu preocupări culturale largi, separarea netă pe genuri nefiind încă realizată. Este momentul în care se conturează cele două direcții majore în publicistica evreiască, respectiv un discurs argumentativ destinat să susțină și să demonstreze necesitatea integrării evreilor în societatea românească, în spiritul principiilor de egalitate și libertate, dar și necesitatea la fel de imperativă a unei reforme interne, care să vizeze propriile tipare mentale și de atitudine. Publicațiile periodice evreiești de limbă română din această perioadă se încadrează pe această linie, străduindu-se să îndeplinească aceste două deziderate fundamentale: pe de o parte, susținerea luptei pentru emancipare și de rezistență la presiunile ostile, și pe de altă parte, afirmarea pe cât mai multe planuri a tendinței de sincronizare cu manifestările spirituale ale culturii românești. Preferința pentru titluri de genul *Fraternitatea*, *Înfrățirea* sau *Egalitatea* reflectă și ea aspirația pentru integrare în societatea românească cu drepturi egale.

Prima publicație care marchează trecerea la o nouă etapă în peisajul presei evreiești este „Vocea Apărătorului”, apărută la Iași, în 1872, urmată de „Presentul”, „Apărătorul” și multe altele, printre care aș mai aminti „Înfrățirea”, apărută la București, „Emanciparea”, apărută la Iași sau „Drepturile”, apărută la Focșani.

Însă, marile gazete ale sfârșitului de secol 19 au fost, fără urmă de îndoială, „Fraternitatea” și „Egalitatea”, ambele datorându-se, în principal, inițiativei și entuziasmului a lui Elias și Moses Schwarzfild, doi dintre cei 3 frați care și-au pus amprenta, în mod emblematic, asupra culturii evreiești de la sfârșitul secolului 19.

Săptămânalul „Fraternitatea”, cel care marchează cu adevărat apariția presei politice propriu-zise, a apărut în iunie 1879, în tumultul discuțiilor legate de modificarea articolului 7 din Constituție. În memoriile sale, Moses Gaster, o altă voce definitorie a culturii evreiești a timpului, notează următoarele despre începuturile și condițiile apariției acestei publicații, unde de altfel a fost un colaborator principal:

„Persecuția evreilor a devenit una din activitățile obișnuite ale fiecărui guvern venit la putere. Nu a existat sesiune parlamentară în care să nu fie introdus și votat un pachet de legi, toate în detrimentul evreilor”⁴.

În ceea ce privește tipul de discurs ziaristic, găsim în paginile „Fraternității” un limbaj mai ferm. Opțiunile redactorilor gazetei se îndreaptă în mod clar spre integrare cu păstrarea identității evreiești, refuzând însă să facă orice compromis, adoptând o poziție tranșantă și luptând pentru revendicarea dreptului de existență a evreilor în țară. Drept urmare, publicația a inițiat o serie de campanii de presă, dintre care cea mai virulentă și care a stârnit controverse, chiar în interiorul uliței evreiești, a fost cea în vederea abrogării articolului 7 din Constituție, marcată de ideea principală că evreei nu trebuie să fie puși în situația de a cerși un drept ce li se cuvine și de o poziție deosebit de intransigentă, dovedită de alocuțiuni precum următoarea:

”Ceea ce privește pe Cameră, fără de a mai cerceta diferențele punctului de vedere, rugăm pe deputații opozițiunii să respingă proiectul guvernului, deoarece preferim a rămânea streini nedreptățiți în țara unde suntem născuți și crescuți, și, spre rușinea Europei și a secolului al 19-lea, să continuăm a fi paria în centrurile civilizațiunii, decât a fi reduși a juca rolul cerșetorilor”⁵.

Trebuie spus aici că această campanie nu a fost pe placul tuturor evreilor; ea a fost întradevăr sprijinită de mulți, însă au existat și voci, în marea lor majoritate adepți ai naturalizării individuale, care au considerat-o inoportună și au dezavuat-o, datorită în principal folosirii unui limbaj mult prea provocator⁶.

Din cel de al treilea an de apariție, „Fraternitatea” îi este încredințată lui Elias Schwarzfeld, moment din care ziarul devine din ce în ce mai combativ. În articole fulminante, scrise cu mult nerv și talent, se denunță consecințele articolului 7, abuzurile comise sub pretextul aplicării legii vagabondajului, precum și

⁴ *Fraternitatea*, 29 iunie 1879.

⁵ Ibidem.

⁶ Fărcășan, *Op. cit.*, p. 187.

toate izbucnirile de violențe antisemite, ceea ce va duce în cele din urmă, în octombrie 1885 la expulzarea lui Elias Schwarzfeld, împreună cu alți intelectuali evrei, printre care și Moses Gaster. Acesta este și anul în care gazeta își încetează apariția. Înainte de plecare, Schwarzfeld mărturisea următoarele despre starea de spirit a celor mai mulți dintre intelectuali evrei:

„Guvernul a săvârșit o nouă ilegalitate care de astă dată este o lașitate. Eu, evreu român, născut în țară, crescut pe băncile școlare ale țării, ... sunt isgonit. ... Protestez înaintea țării pe care am iubit-o și o iubesc ca un fiu credincios”.

Acest adevărat strigăt de revoltă este încheiat cu o promisiune:

„Prin isgonirea mea guvernul voește a lua evreilor pe apărătorii lor intelectuali, dar nu va reuși; am convingerea că precum eu am stăruit în a-i apăra, ... alți tineri inteligenți vor călca pe aceiași cale, fără a se da înapoi față cu arbitrarismul ce i-ar putea lovi. Evreii nu vor pierde niciodată pe apărătorii lor. Ca și capetele idrei vor crește și capetele tinerimei spre a lupta pentru lumină și progres contra falsului liberalism și persecuției religioase. Voiu pleca, silit fiind, dar nu voi dezarma!”⁷.

Perioada în care „Fraternitatea” s-a aflat sub conducerea lui Elias Schwarzfeld s-a caracterizat nu numai prin apărarea drepturilor evreilor și combaterea abuzurilor de orice natură, ci și prin marcarea unui moment semnificativ în cristalizarea conștiinței de sine și a renașterii culturale a comunității evreiești. Seria a doua a publicației, apărută între 1889 și 1890, deși a adunat în jurul ei colaboratori de marcă, nu a mai reușit să se ridice la înălțimea numerelor publicate între 1881 și 1885.

Însă, în primăvara anului 1890, apare o nouă tribună de apărare a intereselor evreilor români, la fel de polemică și virulentă precum „Fraternitatea”. Este vorba despre săptămânalul „Egalitatea”, gazetă care va consolida în cadrul presei evreiești direcția democrat militantă. Sufletul acestei publicații a fost, fără

⁷ *Fraternitatea*, 18 octombrie 1885.

nici o urmă de îndoială, Moses Schwarzfild (1857), fratele mai mic a lui Elias Schwarzfild (1855), care și-a pus o amprentă inconfundabilă asupra publicisticii evreiești a vremii, și nu numai.

În primele trei numere ale ziarului, M. Schwarzfild sintetizează rolul presei evreiești, subliniind misiunea sa de „director de conștiință și suport moral” pentru evreii români:

„Un organ israelit este destinat mai mult pentru evrei. El are înalta menire de a le insufla putere, curaj, convingere și tărie morală; de a întreține vie în inima lor cauza fraților lor ... ; de a-i instrui în propria lor cauză ... ; de a-i face să-și înțeleagă trecutul și prezentul sub toate formele și în toate manifestațiile lui, și așa bine înarmați să poată lupta statornic și neclintit față cu toți ce ar voi să lovească în dânșii”⁸ (Egalitatea, aprilie 1890).

Ziarul „Egalitatea”, copilul de suflet a lui Moses Schwarzfild, cronică a unei jumătăți de secol, cea mai longevivă publicație evreiască, ultimul număr apărând în anul 1940, reprezintă poate, alături de începuturile istoriografiei evreiești, una din cele mai mari opere pe care a dăruit-o Moses Schwarzfild iudaismului din spațiul românesc. Începând cu anul 1909, gazeta devine tot mai mult purtătorul de cuvânt al Uniunii Evreilor Pământeni în ceea ce privește rezolvarea chestiunii evreiești, rămânând și în perioada interbelică una din publicațiile care a continuat lupta pentru emancipare și pentru apărarea înetreselor și drepturilor evreilor români.

Odată cu perioada interbelică, „Egalitatea” își va împleti vocea cu alte două tribune de afirmare a problematicei evreiești, respectiv „Curierul israelit” și „Renașterea noastră”, care în ciuda diferențelor ideologice, vor dezbate în paginile lor marile probleme ale vieții evreiești interbelice, respectiv statutul juridic al evreilor, statutul comunității și al școlilor evreiești precum și agitațiile antisemite ale vremii.

Mă voi opri doar asupra unui aspect și anume ecoul avut în presă de lungul șir al discuțiilor contradictorii și tensionate vis a

⁸ Cf. Fărcășan, *Op. cit.*, p. 191.

vis de încetățenirea evreilor. După cum se știe, articolul 133 din noua Constituție, din 1923, a încheiat din punct de vedere juridic problema evreiască din Vechiul regat, prin ratificarea tuturor decretelor lege de naturalizare individuală din 1918 și 1919. Teoretic, din acest moment, toți evreii erau sau putea deveni cetățeni români.

Lungul șir al discuțiilor contradictorii și tensionate purtate în Comisia constituantă vis a vis de încetățenirea evreilor și-a găsit un ecou rapid în presa evreiască a vremii. Articolul de fond al ziarului *Egalitatea* din 13 ianuarie 1923, semnat de același neobosit Moses Schwarzfeld, alias Ploșteanu, încercând să răspundă la întrebarea "Ce înseamnă aceasta ?", considera că incapacitatea autorităților române de a enunța o lege clară, cu termeni expliciți, este determinată de "micimea de suflet" ce "îi domină și îi orbește pe guvernanții noștri". Din acest motiv ei nu realizează, consideră Schwarzfeld, marele interes al statului român de a scăpa de categoria de "supuși și nesupuși unui stat străin", adică de "oameni fără țară", care ar putea redeschide din nou "o chestie internațională, neplăcută și plictisitoare". Articolul nu uită să sublinieze atitudinea "viguroasă" a deputatului Adolf Stern, care nu a abdicat nici o clipă de la principiul conform căruia legea românească ce a ratificat Tratatul de la St. Germain oferise deja soluția definitivă privind naturalizarea evreilor, soluție care, în fapt, anulează decretul lege anterioare.

În final, articolul 133 din noua Constituție, publicată în Monitorul Oficial nr. 282 din 29 martie 1923, încheie, din punct de vedere juridic, problema evreiască din Vechiul Regat, ratificând toate decretul lege de naturalizare individuală din 1918 și 1919 și oferind posibilitatea naturalizării tuturor celor care mai erau încă privați de ea, prin prelungirea termenului decretului lege din 22 mai 1919⁹. Teoretic, din acest moment, toți evreii pământeni erau sau puteau deveni cetățeni români.

⁹ Textul definitiv al articolului 133 înscris în Constituție este următorul:

"Se ratifică decretul lege No. 3902 din 29 Decembrie 1918, publicat în MO No. 223 din 30 Decembrie 1918, privitor la acordarea drepturilor

Soluția juridică finală oferită problemei evreiești a fost percepută de către presa evreiască, barometru fidel al opiniei publice, în mod diferit, termenii în care ea a fost calificată acoperind o scală largă, de la dezamăgire până la victorie. Dacă pe de o parte, Horia Carp saluta "cu o bucurie sinceră actul istoric al emancipării evreilor"¹⁰, pe de altă parte, Moses Schwarzfild "se prosterna în fața fatalității". Înghețarea soluției la regimul decretelor lege, cu privilegiul "zgârcit" al unui termen de prelungire, care nu rezolva, însă, situația miilor de "Heimatloși", "supuși nesupuși unei puteri străine", cum îi definește Schwarzfild, nu este nimic altceva decât "un cântec de jale" al unui "început de emancipare", ce poartă "pecetea umilitoare a desconsiderării și a neîncrederii". Amărăciunea gazetarului evreu este evidentă în fraza de final a editorialului: "Să intoneze cine poate cântece de slavă, noi ne plecăm capetele cu umilință, în acest ceas... de victorie"¹¹.

Discuțiile din presa evreiască pe marginea votării atât de des menționatului articol 133 au adus în scenă și alte subiecte controversate, ca de exemplu cazul parlamentarilor evrei bucovineni, respectiv deputatul Beno Straucher și senatorul Solo Weiselberger, care au pretins că au fost constrânși să voteze "Constituția reacționară" spre a evita pogromuri contra populației evreiești. Justificarea celor doi a fost aspru sancționată într-un articol din „Egalitatea”, semnat cu pseudonimul Ben Brill, în care

cetățenești, No. 2085 din 22 Mai 1919, publicat în MO No. 33 din 28 mai 1919 și No. 3464 din 12 August 1919, publicate în MO No. 93 din 13 August 1919, privitoare la încetățenirea evreilor cari locuiau în Veciul Regat.

De asemenea se ratifică și toate decretelor lege de încetățenire individuală cari s-au făcut înaintea decretelor specificate mai sus.

Evreii, locuitori din Vechiul Regat, cari nu își vor fi regulat încetățenirea în termenul prevăzut de decretul lege No. 3464 din 12 August 1919, vor putea face declarațiunile de încetățenire conform decretului lege No. 2085 din 22 Mai 1919 în termen de trei luni de la promulgarea Constituției", în *Monitorul Oficial* No. 282, 1923.

¹⁰ *Curierul israelit*, 1 aprilie 1923

¹¹ *Egalitatea*, 30 martie 1923.

se arată că nimic nu justifică "să jertfești cauza cea mare, cauza permanentă a poporului care te-a ales", nici măcar spectrului unor posibile pogromuri. "Un pogrom poate face victime" se arată în continuare, "dar un program politic nu se jertfește pentru câteva victime". Se observă în rândurile acestui articol intenția gazetarului de a înțelege motivele care au stat la baza "cedării" în fața guvernului a întregului grup parlamentar evreiesc. Singura motivație acceptată de autor este cea a retragerii în fața "intransigenței" liberale, care oferea ca alternativă, după el, "viziunea haosului". Pretextul "furtunii de la orizont" poate fi invocat, în opinia autorului, doar de "fricoși" și "nechibzuți" care "n-au ce căuta în luptă"¹².

Problema cetățeniei române a locuitorilor din noile provincii nefăcând obiectul unui articol specific din Constituție, urma să cunoască ultimul act prin promulgarea de către guvern, în octombrie 1923, a "Regulamentului pentru aplicarea dispozițiilor Tratatelor de pace și a anexelor lor privind constatarea dobândirii și pierderii naționalității române".

Însă, regulamentul, destul de lung și întortocheat, și cu o serie de condiții restrictive, viola în termeni clari Tratatul de la St. Germain ce recunoștea drept cetățeni români pe foștii supuși unguri, austrieci și ruși.

Acest act, nesancționat în nici un fel de parlamentarii evrei, a fost în schimb aspru criticat în presa evreiască. Moses Schwarzfild, într-o serie de articole¹³, a făcut rechizitoriul acestuia, acuzând guvernul pentru "înjghebarea acestei lungi peltele, cu încâlciri, contraziceri, absurdități și răutăți".

La doar două luni după promulgarea regulamentului, considerat probabil insuficient de către guvernul român, G. G. Mârzescu, ministrul justiției, a depus în Senat, în decembrie 1923, un proiect de lege cu privire la "Dobândirea și pierderea

¹² "Un ce ciudat", în *Egalitatea*, 20 aprilie 1923.

¹³ "Chestia cetățeniei", în *Egalitatea*, 12 octombrie 1923; "Vechea cale a îngustimii", în *Egalitatea*, 19 octombrie 1923 și "Perturbări inutile", în *Egalitatea*, 28 decembrie 1923.

naționalității române", care prevedea obligația de a prezenta acte ce urmau să fie verificate de comisii speciale, în reședințele de județ. Persoanele care nu apăreau pe listele de cetățeni erau în măsură să ceară naturalizarea pe baza acestei legi, cu formalitățile și termenele prescrise.

În ceea ce îi privește pe evreii din Vechiul Regat și aceștia cădeau sub incidența legii, asupra lor planând pericolul de a-și pierde cetățenia deja câștigată în cazul în care ar fi omiși de pe listele de cetățeni și nu ar face apel pentru reînscrierea lor.

Ca și în cazul regulamentului, evreii din noile provincii erau cei mai expuși pierderii statutului lor de cetățeni, prin aplicarea strictă a legii cerându-se o serie de acte greu de obținut în urma războiului¹⁴.

În urma a numeroase proteste și în special al unui memoriu prezentat de către liderii politici evrei Consiliului de Miniștri, ministrul Mârzescu la 27 decembrie 1923, a admis eliminarea aliniatului 3 din articolului 56 privind pe evreii din Vechiul Regat și eventuale modificări în dispozițiile referitoare la noile provincii¹⁵.

Discuțiile asupra proiectului de lege pentru dobândirea și pierderea naționalității române s-au încheiat în ședința din 6 februarie 1924, acesta trecând prin Senat fără nici o modificare, eveniment care, evident, nu a scăpat analizei critice a periodicelor evreiești.

Într-un articol al ziarului „Egalitatea”, apărut sub același pseudonim Ben Brill, trecerea legii prin Senat este blamată, articolul 56 fiind considerat "o lovitură dată evreilor". Ceea ce îl deranjează cel mai tare pe gazetarul evreu este modul aproape firesc al trecerii legii prin Senat, el declarându-se stupefiat de lipsa oricărei opoziții și obiecții din partea senatorilor evrei. Cât despre trecerea legii prin Cameră, autorul nu are nici o îndoială că aceasta se va realiza, deoarece "guvernul voește așa, și ce vrea el face și desface contra voinții tuturor, mai ale a minorităților". Totuși el

¹⁴ *Egalitatea*, 28 decembrie 1923; *Curierul Israelit*, 29 decembrie 1923.

¹⁵ *Egalitatea*, 4 ianuarie, 1924.

mai păstrează o urmă de speranță, așteptând de la un guvern viitor modificarea dispozițiilor din articolul 56 "în spiritul dreptății și al tratatelor care trebuiesc respectate", asigurându-se într-un final "liniștea patriei române"¹⁶.

Un alt ziarist evreu care a luat o atitudine imediată față de trecerea legii prin Senat a fost Horia Carp de la „Curierul Israelit”. Analizând articolul 56, el aduce în discuție una din consecințele lui absurde, rezultată în urma condiției indigenatului sau apartenenței: "eu stau la București și mă mut la Fălticeni fără să fac formalitatea strămutării domiciliului. Am pierdut oare prin aceasta cetățenia Românească? A plecat un Vienez și s-a stabilit la Cernăuți fără să își mute domiciliul la Cernăuți. Și-a pierdut omul acesta naționalitatea austriacă?".

Rezultatul acestei clauze, arată Carp, nu este nimic altceva decât o reeditare a vechiului statut de "evrei străini supuși români". Cei care, conform articolului incriminat, nu vor putea dovedi apartenența în Bucovina și Ardeal sau domiciliul administrativ în Basarabia vor fi declarați străini fără a putea fi, însă, expulzați, ei nemaiaparținând niciunui alt stat, statul român creându-și astfel un nou contingent de "străini supuși români".

"[...] e de absolută nevoie", se întreabă H. Carp în finalul articolului, "ca chestia evreiască la noi să nu dispară niciodată din politică?"¹⁷.

Imediat după trecerea prin Parlament și publicarea în *Monitorul Oficial*, legea Mârzescu a redevenit obiect de ample analize în paginile ziarelor evreiești.

Horia Carp, în articolul "După votarea legii naționalității", recunoaște de la început că "pentru noi, cei din Vechiul Regat" noua lege a naționalității consolidează definitiv emanciparea politică acordată prin decretele lege ratificate de articolul 133 din Constituție. Această "victorie" se datorează, în opinia gazetarului evreu, luptei pentru emancipare dusă de Uniunea Evreilor

¹⁶ *Egalitatea*, 15 februarie 1924.

¹⁷ "Chestia evreiască rămâne deschisă", în *Curierul Israelit*, 10 februarie 1924.

Români: "Fără intervențiile la timp, făcute pe lângă guvern de președintele U.E.R., legea aceasta [...] făcea prin articolul 56, iluzorie și problematică pentru mulți din noi încetățenirea și ne lăsa și pe noi [...] alături de ceilalți în cuprinsul articolului 64".

Ziaristul evreu nu savurează însă pe deplin gustul "victoriei", el deplângând situația evreilor din provinciile alipite, în cazul cărora guvernul nu a renunțat la punctul său de vedere, făcând astfel "o mare greșală", lăsând "deschisă o rană care va sângera mereu".

Intervențiile deputatului A. Stern, evreu pământean din Vechiul Regat, sunt, după Horia Carp, perfect justificate, deoarece "noi care am pățimit decenii lungi de nenorocită stare de fără-patrie, sau de străin supus român, am înțeles situația mai bine". Consecvența deputatului sus-menționat față de principiul reglementării cetățeniei locuitorilor din noile provincii conform tratatului de la St. Germain este susținută de Carp în spiritul ideii de dreptate ce rezidă din acest tratat și care este "și în interesul operei de consolidare a țării".

Legea în discuție dă naștere unei situații "imposibile", arată Carp, în care unor oameni cu un statut politico-civil deja determinat și care nu mai pot opta "nici pentru Ungaria, nici pentru Austria sau Polonia", li se cere să dovedească, pe lângă cetățenia austriacă sau ungară și cea a localității de origine. Dificultățile în dovedirea acesteia din urmă duc, subliniază Carp, la un rezultat dramatic: "heimatlos". "Are țara nevoie de această categorie de cetățeni sau supuși?", se întreabă publicistul. Existența acestei categorii duce la o stare de lucruri din care țara "nu va câștiga nimic", ci "va pierde enorm", cu consecințe grave pentru imaginea externă a României, deoarece "Liga Națiunilor nu va putea nici pricepe, nici admite, ca după acest îngrozitor război pentru dreptate să rămână oameni fără patrie".

Linia articolului lui Carp urmărește momentele cheie ale discursului lui Ad. Stern din ședința Adunării Deputaților din 19 februarie, identificându-se și solidarizându-se permanent cu enunțurile formulate de acesta, insistând mai ales asupra tragiceii consecințe ce decurge din aplicarea legii - categoria celor fără stat.

Atitudinea senatorului liberal M. G. Atanasovici, care l-a rugat pe Ad. Stern să-și sfătuiască coreligionarii de a nu mai organiza societăți evreiești separate, pe care el le pune sub semnul egalității cu interese străine românilor, este, spune Carp, una nefondată. "Existența societății și a societăților evreiești" este pentru noi "o nevoie intimă de ordin sufletesc", care nu intră însă în conflict cu cerințele vieții sociale a populației majoritare. În finalul articolului, gravitatea acuzației îi impune lui Carp o reacție tranșantă: "Ca cetățeni ai țării, nu avem nici un fel de interese deosebite de ale românilor [...]. Am ținut să mai precizăm odată aceasta. Și de se va găsi cu cale să se pornească din nou discuția, suntem gata să discutăm până la epuizare problema vieții noastre, tradițională-culturală evreiască și aceea a vieții noastre în legătură cu datoriile de cetățeni, cu grija de nevoile noastre, dar și devotați până la jertă pentru interesele țării care sunt toate și ale noastre"¹⁸.

Discursul deputatului Ad. Stern s-a bucurat de o critică favorabilă și în paginile ziarului „Egalitatea”, M. Schwarzfeld, alias Ploieșteanu, considerându-l "admirabil ca formă și fond", "o înțeleaptă cuvântare" în care vorbitorul și-a propus "să deschidă ochii celor orbiți spre a nu se săvârși o nedreptate față de minoritățile etnice și religioase din nouile provincii". Schwarzfeld pune sub semnul îndoielii receptivitatea guvernului la mesajul transmis, întrebându-se: "Dar pot auzi cei surzi? Și există un surd mai mare ca acela care nu voiește să audă?" Relele intenții ale guvernului, prin persoana ministrului justiției, sunt evidente, acesta preferând să contureze categoria "heimatlosașilor, a vagabonzilor internaționali, expuși goanei și prigoanei [...]" decât să respecte prevederile unor tratate internaționale transformate în legi românești prin ratificarea lor în Parlament.

Postura internațională defavorabilă în care se pune România prin aplicarea legii Mârzescu este, după Schwarzfeld, provocată intenționat de către guvernul român, care, "se vede clar, a ținut și ține să evoce [...] agitațiile externe, criticile acerbe și notele diplomatice neplăcute".

¹⁸ *Curierul Israelit*, 2 martie 1924.

Încăpățânarea și reaua voință a guvernanților români nu pot, în viziunea lui Schwarzfeld, să dăinuie la nesfârșit. Un nou guvern trebuie "să pună capăt nedreptăților și încălcărilor actuale", demonstrând că luările de atitudine ale reprezentanților evrei nu au fost "doar vorbe aruncate în vânt", ci pot, mai curând sau mai târziu, "să dea roade"¹⁹.

Un element nou în discursul publicistic al lui M. Schwarzfeld, neîntâlnit la H. Carp, este blamarea parlamentarilor evrei din provinciile alipite, "care au dormit un somn dulce", adoptând o atitudine pasivă față de trecerea legii Mârzescu prin Parlament. Într-un articol intitulat "Veghea se impune", deputaților Beno Straucher și Nathan Lerner, respectiv senatorilor Solo Weiselberger și Iosif Saniclevici li se impută imobilitatea manifestată ca și cum "n-ar fi fost nimic serios în cauză", lăsându-l singur pe Ad. Stern să poarte și lupta lor, expunându-l la atacuri injuste în dezbaterile Camerelor legislative, atacuri ce-i contestau dreptul de a-i apăra pe evreii din noile provincii²⁰.

În oglinda reflectorizantă a presei evreiești se conturează o imagine ale cărei contururi sunt umbrite de reflecții amare, care îndreaptă privirile acuzatoare spre guvern ca principal vinovat pentru crearea unei noi categorii de "oameni fără patrie". Atitudinea iresponsabilă demonstrată de votarea Legii pentru dobândirea și pierderea naționalității române a reușit să dea naștere, fără eforturi, unei noi "chestiuni evreiești" prin tratamentul aplicat evreilor din noile provincii.

Poziția guvernului liberal față de problematica în discuție a fost una de forță, inflexibilă, tot ceea ce s-a acordat evreilor fiind mai mult "smuls" decât oferit. În ziarul „Egalitatea” din 4 ianuarie 1924 apărea un articol care, printr-o privire retrospectivă, făcea bilanțul anului anterior. Merită a fi reproduse câteva fraze ce reușesc să sintetizeze întreaga atitudine a guvernului liberal în ceea ce privește rezolvarea problemei evreiești din România:

¹⁹ "Pot auzi cei surzi ?", în *Egalitatea*, 14 martie 1924.

²⁰ *Egalitatea*, 28 martie 1924.

"[...] un an numai - dar câte nu s-au petrecut în acel timp? [...]. O Constituantă cu misiunea de a înzestra țara cu o nouă lege fundamentală, în care vâna antisemită era cea tare și un guvern dubios în intențiile lui, care încerca toate dedesupturile spre a răpi cu două mâini ceea ce în silă acordase cu o mână. Partidul de la putere a făcut tot ceea ce a făcut constrâns de împrejurări, gata de a reduce, pe cât posibil, din ce a acordat"²¹.

Atât „Egalitatea”, cât și „Curierul Israelit” fac parte din seria gazetelor care și-au focalizat eforturile publicistice în principal pe revendicarea de drepturi politice pentru evreii români, o luptă în care s-a încercat demonstrarea cu argumente istorice, economice sau filosofice legitimitatea acestor cerințe, puse, în fapt, sub emblema unui ideal de toleranță și concordie.

THE JEWISH POLITICAL PRESS IN ROMANIA – A SPRINGBOARD FOR THE JEWISH QUESTION

Abstract. *In the 19th century 's circumstances, dominated by discrimination and exclusion from different activities and without any influence on the decisions that directly referred to them, the main weapon of the Romanian Jews, enrolled in the emancipation movement, undoubtedly remained the press that had already started being militant. The end of the century is the moment when two main directions in the Jewish publications consolidate, respectively an argumentative discourse that was meant to support and expose the necessity of the Jewish integration into the Romanian society, according to the egalitarian and libertarian principles, but also the urge for an internal reform, that regarded their own mindset and behavior patterns. Leading names such as "Fraternitatea" (t.n. "The Fraternity"), "Egalitatea" ("The Equality"), and "Curentul Israelit" ("The Jewish Trend") belong to the series of publications that focused their attention mainly on gaining political rights for the Romanian Jews, an endeavor that engaged historical, economical and philosophical arguments and their legitimacy was sheltered by a tolerance and harmony ideal.*

Key words: *Romanian jews, antisemitism, jewish press, jewish political press, modernization*

²¹ *Egalitatea*, 4 ianuarie 1924.

ASOCIAȚII DE BINEFACERE ALE FEMEILOR IZRAELITE DIN ORADEA (1864-1918)

Tímea APÁTI

Ultimele două decenii ale perioadei dualismului austro-ungar au reprezentat o adevărată „epocă de aur” pentru activitatea sferei civile. Între 1890 și 1914 s-a format o vastă rețea de asociații, organizații, instituții, cercuri, reuniuni etc. În momentul dezvoltării maxime a fenomenului asociaționist, în anul 1904 în orașul Oradea existau 72 asociații¹. Dintre acestea, 15 erau de binefacere, 15 culturale, restul fiind organizații pe meserii economice, de ajutor reciproc în caz de boală sau înmormântare. Luând în considerare populația de aproximativ 50000 de locuitori, ceea ce înseamnă în medie aproximativ 700 de membri, se poate afirma că numărul asociațiilor a fost foarte mare. Acest fapt, deși dovedește o preocupare diversă a locuitorilor, denotă în același timp o accentuată dispersare a puterilor locale. Astfel, era aproape imposibil ca acestea să desfășoare o muncă de calitate și îndeajuns de profundă. Majoritatea au avut o activitate modestă și o existență efemeră, fapt dovedit de înjumătățirea numărului lor în doar patru ani. Se remarcă, totuși, asociațiile de o reală importanță în viața socială și culturală a orașului. Acestea, în ciuda greutăților întâmpinate, își desfășurau activitatea în permanență, obținând realizări deosebite.

În jurul anului 1908, numărul celor mai importante organizații civile a fost de 25-30, iar numărul total al membrilor

¹ János Fleisz, *Város kinek nem látni mását (Oraș care nu are seamăn)*, Oradea, 1996, p. 113

de cca. 10.000². În anii premergători războiului mondial au fost înființate din ce în ce mai puține asociații, acestea fiind, mai ales, din domeniul binefacerii. Reglementările în domeniu, precum și nevoile cauzate de război, explică lipsa noilor asociații și a restrângerii activității celor existente. Se observă o lentă revigorare în acest domeniu în deceniile care au urmat încheierii primei conflagrații mondiale.

Trebuie să amintim aportul intelectualității evreiești la viața culturală și asociaționistă a Bihorului, și mai ales a orașului Oradea. Evreimea cultă, vorbitoare a mai multor limbi, a fost în permanență deschisă spre nou, încercând să țină pasul cu tot ceea ce se întâmpla în lume. Acești intelectuali, purtători ai culturii maghiare, și-au desfășurat activitatea în numeroase asociații culturale și de binefacere, adesea ocupând funcții de conducere în acestea.

Asociațiile de binefacere au răspuns unor nevoi ale societății locale a secolului al XIX-lea, au avut de înfruntat probleme acute, cum ar fi, spre exemplu, cea a săracilor. Criza economică, declanșată încă de la constituirea sistemului dualist, a generat un val de sărăcire a populației, mai ales a celei orășenești, mult mai sensibilă din punct de vedere economic și social. Aceasta s-a acutizat, în perioada premergătoare și în timpul primului război mondial.

În lipsa unei legislații corespunzătoare (pentru perioada studiată) a instituțiilor caracteristice, pentru cea mai mare parte a perioadei și datorită protecției sociale slab dezvoltate în imperiul dualist, din partea statului au primit ajutor doar foarte puțini membri ai societății iar cei mai mulți puteau avea speranțe de ajutor doar din partea comunității în care trăiau. Numeroasele asociații înființate au avut menirea de a coordona această activitate, de a completa golurile rămase în urma strădaniei statului, prin întemeierea și susținerea instituțiilor atât de necesare: orfelinate, cămine de copii, azile de bătrâni, institute de educare și reeducare etc..

² Tirling Gusztáv, *A magyar városok statisztikai évkönyve (Anuarul statistic al orașelor din Ungaria)*, Budapesta, 1912, p. 530

Se observă o diferențiere în ceea ce privește numărul lor și cel al membrilor, între mediul rural și urban. Activitatea lor poartă amprenta populației și a infrastructurii, toate caracteristice orașelor, și mai ales orașelor mari. Comunitățile rurale mai mici rezolvau problemele sociale mai cu succes. Numărul mare al membrilor se datorează scopului, nevoii împărțirii responsabilităților, ceea ce asigură succesul. „Cea mai vie activitate a fost desfășurată de orădeni în domeniul binefacerii. Conducătorii acestor tipuri de asociații erau reprezentanți ai elitei locale iar membrii făceau parte, cu precădere, din categoria de mijloc”³. Scaunele prezidențiale ale asociațiilor de binefacere erau ocupate adesea de personalități locale celebre, membri ai aristocrației sau politicieni cu funcții importante în administrația locală.

Asociațiile de binefacere care au activat pe teritoriul comitatului Bihor și a orașului Oradea au fost organizații locale sau filiale ale unora centrale. Diferențiate pe religii sau sexe, activând în diverse moduri, în domenii speciale, au avut, scopuri asemănătoare: ajutorarea celor nevoiași, asigurarea pentru aceștia a unui prezent decent și a unui viitor promițător.

O categorie aparte este cea a asociațiilor de femei, la început izraelite (mai ales), dar apoi și de alte confesiuni sau mixte, în care confesiunea nu mai juca rol. Sprijineau mai ales orfanii, susțineau orfelinate și azile pentru femei bătrâne, susțineau cantine publice. Amintim *Asociația de Binefacere a Femeilor din Bihor și Oradea*, precum și reuniunile femeilor izraelite (*Asociația Femeilor Izraelite din Oradea*, *Asociația Femeilor Izraelite din Salonta* și a celor *din Beiuș*, *Asociația Femeilor Izraelite Ortodoxe Susținătoare a unei Cantine Publice*).

Pentru a înțelege fenomenul apariției și existenței organizațiilor de femei se cere o scurtă analiză a situației și rolului femeii în societatea timpului. Schimbările profunde în viața oamenilor, cauzate de industrializare, a aplicării progreselor

³ János Fleisz, *op. cit.*, 1996, p.120

tehnice în viața de zi cu zi, canalizarea, alimentarea cu apă curentă a locuințelor, a influențat viața femeilor. Timpul acordat până atunci muncilor neplătite gospodărești s-a redus considerabil, a apărut astfel noțiunea *timpului liber*, prin care femeia a devenit posesoare a unei părți a propriei vieți de care ea dispunea singură. Acest *timp liber* a putut fi umplut cu activități diverse, culturale sau filantropice, desfășurate în scopul comunității. De acum femeia s-a angajat în activități specific bărbătești, a pășit în public și a contribuit la venitul familiei. Mentalitatea tradițională referitoare la menirea femeii considera că „dacă femeia iese din sfera căminului, ca să își asume un rol în viața publică, ea va fi lipsită de caracterul ei feminin”⁴. Iar „dacă femeia va vrea să ocupe o funcție publică, va înceta să mai fie femeie, dacă va vrea să facă față tuturor cerințelor determinate de aceea funcție, ea nu mai poate fi nici mamă nici soție”⁵. Singura cale spre emancipare era educația, atât de importantă pentru viitorul femeii și a familiei ei.

În cadrul societății feminine a apărut nevoia de a se grupa, de a-și forma asociații proprii, cu scopuri specifice, chiar dacă mulți s-au exprimat peiorativ despre doamnele cu preocupări filantropice care activau în cadrul unor reuniuni, ca amuzante precursori ale emancipării, iar activitatea de strângere a fondurilor prin organizarea balurilor și a tombolilor amuzantă.

Primele asociații feminine au luat ființă în jurul anului 1810, pentru a alina suferințele cauzate de războaiele napoleoniene. Numărul lor a sporit considerabil în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când acestea s-au diferențiat în funcție de confesiune sau scopuri.

Asociațiile feminine, în Oradea și Bihor, s-au remarcat în domeniul binefacerii datorită amplitudinii activității desfășurate și a realizărilor înfăptuite. Fiind organizații locale, dispuneau nu numai de forța de muncă a doamnelor și domnișoarelor societății înalte și mijlocii, dar și de resursele materiale ale familiilor

⁴ Károly Weisz, *Leányaink jövőjük(Viitorul fiicelor noastre)*, Budapest, 1881, p. 30

⁵ Irma Beniczky, *A nő hivatása(Menirea femeii)*, Pest, f.a, p.230

acestora. Prezența lor a dominat, de-a lungul a mai multor decenii, tabloul organizațiilor filantropice din comitatul Bihor și orașul Oradea. În același timp, aceste asociații constituie o importantă treaptă în procesul de emancipare feminină. Asigurând un mediu pur feminin, unde bărbații pot fi prezenți doar ca simpatizanți și din care pot păși cu ușurință în viața publică, ajutau la dobândirea curajului și a încrederii de sine necesare pentru continuarea procesului.

Asociația Femeilor Izraelite din Oradea este o asociație feminină locală, alcătuită pe criterii religioase, grupând reprezentantele burgheziei izraelite orădene, soții și fiice de industriași și comercianți locali. Aceste doamne din înalta societate se grupează în jurul unui țel comun nobil, acela de a-i ajuta pe cei nevoiași, indiferent de confesiune.

Începuturile asociației se pot găsi în jurul anului 1864. Și-a legalizat activitatea în anul 1867. A avut ca președinți pe Măria Stein, Adolfné Rosenthal, Károlyné Wohl, Lipótné Stein și, din 1897, pe Schwartz Jakabné⁶. Conform altor surse, începuturile asociației se pot găsi în jurul anului 1871⁷. În cursul aceluși an au fost adoptate statutele inițiale ale asociației.

Amănunte despre scopurile și organizarea asociației sunt cunoscute datorită modificării de statute care au avut loc în luna decembrie a anului 1888⁸. Cu acest prilej au fost modificate articolele referitoare la organizarea internă și administrarea averii asociației, conținutul rămânând în mare măsură neschimbat. Statutele modificate au fost văzute și aprobate de către minister, la 7 martie 1889⁹.

În statute sunt menționate scopurile asociației, ca fiind următoarele:

⁶ *Szabadság* (în continuare: *Sz...*), 1897, nr. 44, p. 4

⁷ *Bihar Vármegye és Nygyvárad(Comitatul Bihor și Oradea)*, (în continuare: *Bihar...*), Oradea, 1901, p. 351

⁸ Arhivele Naționale- Serviciul Județean Bihor, *fond Primăria Municipiului Oradea* (în continuare: A.N.- S.J.Bihor, *fond P.M.O.*), dos. 146, f. 90

⁹ *Ibidem*, f. 117

„a) ajutorarea celor săraci, cu precădere a celor ce aparțin sexului feminin, cu atenție deosebită față de bolnavi, inapți pentru muncă, văduve și orfani;

b) ridicarea unui orfelinat pentru fete izraelite;

c) inițierea sau susținerea în activitate a oricăror instituții prin care moravurile fetelor și femeilor aparținând confesiunii izraelite se va putea ridica și, de asemenea, a celor care urmăresc dezvoltarea capacității de muncă a femeilor”¹⁰.

Scopurile sunt asemănătoare cu ale altor asociații de acest gen. Elementul specific constă în interesul pentru sporirea capacității de muncă a femeilor. Este o idee progresistă, având în vedere concepția dominantă în trecut despre rolul femeii în societate, munca salariată feminină, fiind o concepție nouă, acceptată doar în situații de excepție.

Încă din momentul înființării și până la dispariția ei, survenită în anul 1899¹¹, scaunul prezidențial a fost ocupat de doamna Jakabné Schwarcz. După trecerea anului de doliu, această funcție va fi îndeplinită de doamna Abrahamné Schwarcz. Succesele asociației se datorau mai ales priceperii și devotamentului celor două distinse doamne.

Deschiderea unui orfelinat pentru fete a fost unul din scopurile inițiale ale asociației. Adunarea generală din 30 ianuarie 1905 a hotărât înființarea unui orfelinat. Pentru susținerea acestuia, în primul an erau necesare 3700K¹². Printre eforturile depuse în acest sens, amintim organizarea *Târgului de trandafiri*, în colaborare cu *Asociația Femeilor din Bihor și Oradea*. Remarcabilul eveniment a avut loc la 14 iunie 1905. Jumătate din venitul de 800K a fost destinat susținerii *Orfelinatlui Elisabeta* iar cealaltă jumătate orfelinatlui care urma să fie deschis de către organizația feminină izraelită¹³. Instituția deschisă în acel an, la început avea posibilitatea de a primi doar 6 fete de religie izraelită, cu vârsta

¹⁰*Ibidem*, f. 114

¹¹ *Nagyvárad*(în continuare: N.),1900, nr. 230, p. 3

¹² *Nagyvárad* *Napló* (în continuare: N.N.), 1905, nr. 27, p. 3

¹³ *Ibidem*, nr. 134, p. 3

între 6 și 16 ani. Acestea trebuiau să fie orfane de unul sau ambii părinți și să fie lipsite de orice avere¹⁴. În anul 1910, orfelinatul poseda o avere de 45917,15K. Susținerea instituției necesita 4959,19K¹⁵. Doi ani mai târziu avea 14 ocrotite, cheltuind 250K pentru fiecare pe an¹⁶.

Ocrotitele orfelinatului studiau la școli populare, comerciale sau de meserii. Talentele deosebite erau îngrijite și ajutate. După ieșirea din orfelinat, fetele se puteau folosi de meseriile învățate, dobândindu-și singure existența.

Cu prilejul împlinirii a 25 de ani de la încoronarea împăratului Francisc Iosif I ca rege al Ungariei, femeile izraelite au realizat o fundație denumită: *Fondul aniversării încoronării*. În luna martie a anului 1893 au fost depuse 2000K la o bancă din localitate¹⁷. În actul de fondare se preciza că „dobânzile acestei depuneri, în fiecare an, la data aniversării încoronării, să fie folosite în scopul măritării unor fete sărace de religie izraelită, având moravuri bune și domiciliul în oraș”¹⁸.

În anul 1901, din acest fond s-au acordat 300K, împărțite între 5 mirese¹⁹, iar în anul 1910 au fost cheltuite 200K pentru ajutoare de căsătorie²⁰.

Activitatea de bază a asociației era ajutorarea celor nevoiași. În acest sens, în fiecare an, în jurul sărbătorilor de iarnă, se împărțea îmbrăcăminte copiilor săraci din oraș. Cu ocazia acțiunii din anul 1910 au fost cheltuiți 64196K²¹. În iarna anului 1911, femeile izraelite au îmbrăcat 100 de băieți și 100 de fete. Ca de obicei, băieții au primit cizme și ciorapi groși iar fetele baticuri de iarnă și pantofi. Copiii au fost invitați și la o mică gustare. Se

¹⁴ A.N.-S.J.Bihor, *fond P.M.O.*, dos. 947, f. 14

¹⁵ N.N., 1911, nr. 100, p. 7

¹⁶ A.N.-S.J.Bihor, *fond P.M.O.*, dos. 947, f. 1

¹⁷ *Ibidem*, dos. 255, f. 18

¹⁸ *Ibidem*, f. 7

¹⁹ N.N., 1901, nr. 131, p. 5

²⁰ *Ibidem*, 1911, nr. 100, p. 7

²¹ *Ibidem*

menționa faptul că, la distribuirea ajutoarelor, nici de această dată nu s-a ținut cont de apartenența confesională a copiilor²².

Situația materială a asociației era, în general, bună, fiind adesea demnă de invidiat pentru multe alte asociații. La întemeiere avea o avere de 60000k, în timp ce cheltuia 8000k²³. În anul 1892 avea o avere de 24000Ft, cheltuia anual 4000Ft pentru binefaceri. Tot atunci, avea 18 membri fondatori (Jakabné Schvartz, contele Zichy Géza), avea 375 de membri ordinari și 22 simpatizanți. Comitetul de conducere format din 50 de doamne, vicepreședinte erau Dánielné Berger și Sándorné Weisz²⁴. Până în anul 1908 averea totală a asociației a crescut la 126119K, an în care a avut un venit curat de 14201K, din care a cheltuit 13403K și avea un număr de 600 de membre²⁵.

Veniturile proveneau din cotizațiile membrilor și din donații ocazionale sau periodice. Aceste donații puteau fi sume de bani sau produse, adică haine, alimente, lemne de foc etc..

Averea bănească a societății era păstrată în depozite bancare ale căror dobânzi anuale se adăugau la veniturile asociației

O altă modalitate de a completa veniturile era organizarea de spectacole și baluri. În această activitate, doamnele izraelite erau ajutate atât de relațiile acestora în societate, cât și de fondurile materiale disponibile. Organizau de obicei 1-2 spectacole anual, obișnuind să aducă artiști de renume în oraș. Aceștia, fiind adevărate elemente de atracție pentru public, garantau succesul moral și material al manifestărilor.

În 17 martie 1900 a avut loc un concert cu participarea cântăreței Irén Perwny, strălucita soprană a *Operei din Budapesta* (originară din Oradea) și a tinerei cântărețe talentate Emilia Markus. La concert au mai participat Sándor Brody și Gyula Gál, actori ai Teatrului *Szigligeti*. Acompaniamentul pieselor a fost

²²*Ibidem*, 1911, nr. 285, p. 5

²³*Bihar...*, p. 351

²⁴ *Sz.*, 1897, nr. 44, p. 4

²⁵ János Fleisz, *op. cit.*, 1996, p.113

asigurat de pianistul local Oszkár Dieszl. Concertul a fost urmat de dans, pentru care muzica a fost asigurată de lăutarul Miska Hamza și orchestra sa. Presa a calificat acest eveniment ca fiind cel mai strălucit din acel an²⁶.

Iarna grea a anului 1901 a determinat femeile izraelite să organizeze *Concertul pâinii*, cu scopul de a aduna fonduri pentru ajutarea cantinei publice. Aceasta, fiind singura de acest gen în oraș era suprasolicitată, neputând să mai facă față cererilor. Concertul a fost dat cu concursul unor artiști locali și în colaborare cu orchestra militară a unității de infanterie Nr. 37²⁷.

Pentru fondurile necesare înființării orfelinatului a fost organizat un spectacol al copiilor, cu dans și muzică, în sala „Vulturul Negru”, în 25 octombrie 1903²⁸.

Cu prilejul unui turneu, a sosit în Oradea Teréz Krammer, cântăreață la Operele din Budapesta și Viena. La insistența doamnelor izraelite, artista a acceptat să dea un concert pentru scopurile asociației de binefacere, în 8 martie 1904. Piese interpretate de artistă au fost acompaniate de către soțul acesteia, renumitul violonist Sándor Recht²⁹.

În cea mai mare parte, cu forțe locale, a fost organizat concertul din 2 martie 1907. Oszkár Dieszl (la pian) și Ernő Szmazenka (la vioară) au provocat adevărate clipe de neuitat tuturor celor prezenți în sală. Recitalul lor a fost secondat doar de cel al domnișoarei Erzsike Sándor, artistă angajată a Operei din Drezda. Au fost interpretate fragmente din noile creații ale lui Pista Dankó și din piesa populară *Hunyadi János* (Ioan Huniadul)³⁰.

Un eveniment de o deosebită valoare culturală a fost și serata organizată la 12 martie 1911. Invitații de seamă ai serii au fost actorii orădeni Gitta Vágó Lénart și Oszkár Beregi. Printre piesele muzicale interpretate, cei doi au recitat câteva poezii ale

²⁶ N.N., 1900, nr. 63, p. 4

²⁷ *Ibidem*, 1901, nr. 10, p. 5

²⁸ N, 1903, nr. 241, p.6

²⁹ *Ibidem*, 1904, nr. 55, p. 5

³⁰ *Ibidem*, 1907, nr. 55, p.5

poetului Ady Endre, aflat în acea perioadă la Paris, suferind de tuberculoză³¹.

O adevărată curiozitate a verii aceluia an a fost și concertul de fanfară realizat în aer liber, pe promenada de pe malul Crișului Repede³².

Manifestările organizate de femeile izraelite au fost întotdeauna reușite, atât datorită participării elitei orădene la acestea, cât și grijii organizatorilor în ceea ce privește asigurarea nivelului artistic ridicat și a ambiantului plăcut în care acestea se desfășurau.

Din veniturile acestor spectacole asociația își finanța activitatea, susținea orfelinatul și sprijinea, în repetate rânduri, singura cantină publică din oraș.

Un raport al *Uniunii Femeilor Izraelite Ortodoxe Susținătoare a unei Cantine Publice*, care se referă la o perioadă de trei ani, începând cu 1895, conține prima informație despre existența și activitatea acestei organizații³³. Primul pas spre legalizarea funcționării organizației s-a făcut, la 24 februarie 1901, cu ocazia unei ședințe în care a fost votat un proiect de statute. Acestea, înaintate imediat Ministerului de Interne, au fost aprobate la 15 octombrie 1901³⁴.

Din statute aflăm scopurile asociației:

„a) susținerea și dezvoltarea cantinei publice înființate de către (comunitatea izraelită ortodoxă din Oradea;

b) sarcina de îngrijire și hrănire prin intermediul activității membrilor să fie garantată printr-o sferă de activitate bine definită:

c) acționarea în scopul ca toți orădenii care sunt nevoiți să îndure foamea, fără deosebire confesională, să primească hrană caldă și sănătoasă, cel puțin o dată pe zi, la prețuri modice, sau dacă situația financiară va permite totalmente gratuit”³⁵.

³¹*Ibidem*, 1911, nr.58, p. 11

³² *Ibidem*, nr. 158, p. 6

³³ A.N.-S.J.Bihor, *fond P.M.O.*, dos. 521, f. 184

³⁴ *Ibidem*, f. 204

³⁵ *Ibidem*, f. 204

La data înființării, asociația dispunea de 10 membri fondatori și 300 membri ordinari. Numărul acestora s-a dublat în doar 3 ani³⁶.

Asociația desfășura o activitate unică în orașul Oradea, menținerea cantinei publice fiind considerată o prioritate și de către conducerea orașului, datorită creșterii continue a numărului săracilor. Consiliul Orașenesc atribuia anual asociației 200K, sumă ridicată la 300K în anul 1905³⁷ și la 1000K în anul 1909³⁸. Cu toate că ajutoarele anuale au fost periodic mărite, datorită lipsei de fonduri, în repetate rânduri, asociația a fost nevoită să se lipsească de acestea.

Susținerea cantinei a fost, totuși, posibilă datorită donațiilor unor persoane particulare, care, ocazional sau periodic, sprijineau asociația cu bani și alimente de bază pentru bucătărie. Se remarcă gestul unui donator, care dorea să rămână anonim, sensibilizat de iarna grea și de sărăcia concetățenilor săi. Din cei 200 Ft donați, a fost asigurat, de două ori pe săptămână, timp de 10 săptămâni, prânzul pentru 100 de persoane³⁹. Cantina a fost sprijinită, în anul 1901, cu donații însumând 2486,43K și 3315,10K în anul următor⁴⁰.

În caz de nevoie au fost organizate strângeri, când, prin sensibilizarea societății, se adunau sumele necesare menținerii cantinei. În primăvara anului 1911, prin acest procedeu, au fost procurate fonduri pentru masa gratuită a 60-80 de persoane, care nu mai aveau posibilitatea să plătească nici suma mică de 20 filleri⁴¹.

În anul 1912, cantina funcționa pe strada Arborele Verde, pregătea zilnic hrana pentru 200 persoane. Masa se putea servi în două serii, începând cu ora 12. Un meniu pentru adulți costa 20

³⁶ *Ibidem*, f. 186

³⁷ *Ibidem*, dos. 696, f. 69

³⁸ *Ibidem*, f. 89

³⁹ N., 1901, nr. 5, p. 4

⁴⁰ N.N., 1903, nr. 1, p. 8

⁴¹ *Ibidem*, 1911, nr. 295, p. 4

de filleri și 15 pentru copii. Acesta conținea supă, mâncare de legume și carne. Asociația acorda prânz gratuit pentru 50 de copii zilnic⁴². Bilanțurile anuale ale asociației nu reușeau să fie pozitive în fiecare an. În anul 1913, aflat sub președinția doamnei Lajosné Diósi, acorda zilnic 100 de mese gratuit, realizând un deficit de 1500K în acel an⁴³.

Importanța acestei asociații este dată de faptul unicității activității desfășurate și de susținerea unei instituții indispensabile orașului. Cantina îi ajuta pe cei mai nevoiași, pe cei ce duceau lipsă chiar și de hrana necesară vieții. Astfel, pentru multe familii orădene oferea singura șansă de supraviețuire. Pe lângă hrană, asigura și posibilitatea unui adăpost de peste zi, era singurul loc unde oamenii săraci se puteau încălzi în timpul iernilor geroase. Era o adevărată insulă de liniște, siguranță și căldură, în marea vieții lor mizere.

Reuniuni ale femeile izraelite au activat și în orașele mai mici ale Bihorului. *Asociația femeilor izraelite din Salonta* a fost înființată în anul 1878, prin inițiativa doamnei Farkasné Sternthal, cu 11 membri și cu un fond de 106 forinți plătit de membri fondatori⁴⁴. La 5 ianuarie 1901 a organizat un bal pentru scopuri proprii în sala Hotelului „Nemzeti” (Hotelul Național)⁴⁵.

La 28 iunie 1903 are loc festivitatea de sărbătorire a 25 de ani de activitate. Președintă a asociației era Sternthal Farkasné iar vicepreședintă Mórné Czinczár, la ora 12 a avut loc o festivitate ce s-a desfășurat în sala mare a sediului Societății de lectură din Salonta. Festivitatea a fost deschisă prin cuvântarea președintelui, urmată de cea a lui Hermann Kornstein, prin care a adus elogiu doamnelor și activității desfășurate de asociație. Dr. Albert Reiner a vorbit despre istoricul societății.

La propunerea lui Mór Czinczár, a fost înființată o fundație de 1000k, pe numele președintelui, la care s-a adăugat

⁴²*Ibidem*, 1912, nr. 250, p. 1

⁴³*Ibidem*, 1913, nr. 262, p. 7

⁴⁴ *Ibidem*, nr 146, p. 5

⁴⁵ *Ibidem*, 1900, nr289, p. 8

suma acordată de 500K de către Farkas Stenthal, din roadele căreia, în fiecare an, urma să fie cumpărate haine pentru elevii săraci.

Au urmat salutările doamnei dr. Sándorné Bleyer, a dr. Áron Becher, și a protopopului Kálmán Szell. Au fost prezente oficialitățile orașului și reprezentanți ai cultelor și ai asociațiilor de femei izraelite din Oradea, Gyula și Mezőberény. Festivitatea a fost încheiată cu o masă festivă în casa președintei. A urmat un spectacol al doamnelor, un ziar viu, unde fiecare rubrică a fost prezentată de câte o doamnă îmbrăcată în ținută de seară. Redactorul ziarului și regizoarea evenimentului a fost Erzsike Fodor. A mai fost dans și muzică, spectacol cu colaborarea unor artiști din Budapesta, iar seara dans în restaurantul căilor ferate, muzica fiind asigurată de orchestra lui Miska Hamza⁴⁶.

În anul 1912 are loc o încercare de constituire a unei *Asociații a fetelor în Salonta*. În fruntea inițiativei se afla Margit Balaton, fiica șefului stației de căi ferate și fiicele notarului Irénke Csanády și Margit, în total 50 de fete și 10 femei. Statutele au fost elaborate de către o comisie formată din 11 doamne și domnișoare⁴⁷.

La Beiuș activa *Asociația femeilor izraelite din Beiuș*, care, în scop caritativ, a organizat un bal la 12 ianuarie 1892⁴⁸.

Indiscutabil, activitatea de binefacere desfășurată de asociațiile de femei a fost de o importanță deosebită pentru comunitatea locală. Prin îngrijirea celor nevoiași, prin ocrotirea și educarea unor tinere, au salvat multe și vieți omenești. Se remarcă, de asemenea, activitatea doamnelor în sfera culturală, contribuind prin organizarea spectacolelor, serilor cu ceai, a balurilor și serilor cu muzică la diversificarea vieții culturale locale.

Aceste organizații au fost mediul prielnic de manifestare pentru femei, prin intermediul cărora ele s-au afirmat în viața publică, asumându-și funcții ce atrag responsabilități. Femeile

⁴⁶ N, 1903, nr. 147, p. 3

⁴⁷ *Tiszaújvárosi Hírlap*, 1912, nr. 93, p. 5

⁴⁸ *Székely*, 1892, nr. 10, p. 3

învață să fie singură răspunzătoare de faptele sale. Ca urmare, a crescut încrederea femeilor în forțele proprii, ele îmbrățișând, cu ușurință, ideile feministe, devenind adevărate luptătoare pentru obținerea drepturilor economice, politice și sociale egale cu cele ale bărbaților.

JEWISH WOMEN'S CHARITABLE ASSOCIATIONS IN ORADEA (1864-1918)

Abstract: *Women from Oradea have established, through the associations they created, a series of goods specific to female being. In order to reach their goods, using all de possible society resources, they carried on with their activity supporting the orphanages, asylums, canteens, schools through delivering food, clothes to those in need. The Charity Association of Jewish Women, The Jewish Women Associations Supporting a Canteen are the main associations which are local organizations, performing a wide-ranging activity along many decades. The Women organizations are very important in the emancipation of women struggling for their rights and freedom. These organizations are the ideal places for women to activate by themselves without the help of men, to take part in the public life, thus gaining self-trust and courage. Within the feminine surrounding the news ideas are easily spread due to the appearance of the feminism in Oradea.*

Key words: *women, Jewish, charity, association, society.*

ASPECTE DIN ACTIVITATEA INTERBELICĂ A ASOCIAȚIEI FEMEILOR IZRAELITE DIN ORADEA

Radu **ROMÎNAȘU**

Comunitatea evreilor din Bihor s-a remarcat, de-a lungul timpului, printr-un aport substanțial la dezvoltarea vieții economice, sociale și culturale din zonă. Seriozitatea, responsabilitatea, spiritul practic, respectul față de actul cultural și față de educație sunt, de altfel, doar câteva din trăsăturile definitorii ale acestui grup etnic.

Evreii, ca și alte etnii, au căutat, în mod firesc, să interacționeze cu societățile în mijlocul cărora s-au așezat în decursul timpului istoric. Ei au acționat constant, pe multiple planuri, în comunitățile respective, fapt evidențiat chiar de la nivelul nucleului familial propriu.

Istoriografia cunoaște, în ultima vreme, o apropiere mai pronunțată față de numeroasele fațete ale vieții culturale și sociale dezvoltate de populația evreiască în colectivitățile din care au devenit parte componentă.

Cunoașterea istoriei culturale a evreilor din urbea de pe Crișul Repede - dincolo de latura ei fascinantă și umană, sincronică și diacronică - este esențială pentru înțelegerea mecanismului care a înlesnit procesul de dezvoltare a societății din acest oraș situat la granița de vest a țării.

În ceea ce privește raporturile evreilor cu societatea orădeană, acestea s-au încadrat în normele de toleranță și de respect reciproc. Orașul era, „prin definiție”, multicultural, multiethnic și deschis. Dutka Ákos afirma despre aceste atribute că ele au fost pe deplin implementate la nivelul societății civile a orașului de pe Crișul Repede: „Oradea accepta pe toată lumea;

[acest oraș] iubea omul de talent...”. În aceiași termeni gândea și Szabó Dezső: „existau în el [în oraș] toate contradicțiile, întreaga solidaritate, întreaga dezbinare, toți germenii care determină viitorul...căci viața aici era veselă și clocotitoare”¹.

Populația evreiască locală a reușit să edifice o viață comunitară bine articulată, fapt care se poate observa și la nivelul asociaționismului de tip cultural, religios și filantropic.

În prezentul articol ne propunem să prezentăm aspectele definitorii care au marcat activitatea interbelică desfășurată în comunitatea orădeană de *Asociația femeilor izraelite*, care s-a încadrat în ansamblul general al asociaționismului feminin local.

În perioada interbelică, reuniunile de femei au acționat în direcțiile cunoscute (cultură, educație, religie, filantropie), pe care, în noile realități sociale și politice, le-a dezvoltat și concretizat într-o manieră mult mai convingătoare. Educația tineretului (religioasă, economică, igienică, casnică), ridicarea culturală, asanarea morală a individului, asistența socială au reprezentat pilonii de bază ai activității reuniunilor de femei.

Ca atare, educarea tinerei generații pe baza acestor norme a reprezentat un scop esențial și pentru femeile izraelite din Oradea.

O caracteristică de bază a reuniunilor evreiești care au activat în anii interbelici a fost perpetuarea lor din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, adaptarea lor constantă și funcțională la realitățile timpului, fuziunea lor cu spiritul comunitar².

Aceste trăsături se regăsesc și în destinul reuniunii supuse atenției noastre.

După primul război mondial, Reuniunea s-a văzut confruntată cu o adevărată piatră de încercare a capacității și vitalității ei. Situația economică, realmente dramatică, a supus la o probă grea eficacitatea conducerii administrative. Chiar în timpul „marelui război”, Reuniunea a reușit, în condiții critice, să înființeze un atelier

¹ Tereza Mózes, *Evreii din Oradea*, Editura Hasefer, București, 1997, p. 95

² Corneliu Crăciun, *Contribuții documentare la istoria evreilor din Bihor*, Editura Arca, Oradea, 2009, p. 51-52

de croitorie în care femeile membre confecționau îmbrăcăminte pentru copii ai căror părinți au fost mobilizați pe front.

În ansamblul ei, societatea era bulversată și pauperizată în urma conflagrației mondiale, moralitatea pierdea teren în fața corupției, venalității și individualismului sufocant; de aceea femeia, indiferent de etnie și confesiune, a fost chemată să se implice în acțiunile de redresare economică, morală și culturală a societății postbelice, alături de principalele instituții ale statului.

Femeii izraelite nu i-a lipsit curajul, determinarea, spiritul practic, altruismul și compasiunea în înfăptuirea unor asemenea deziderate, reclamate intens de timpul interbelic. De aceea, ea s-a arătat preocupată de continuarea implementării în mijlocul comunității a faptelor caritabile și a valorilor în care credea: rigorea, munca și respectul pentru religie și cultură.

Potrivit surselor documentare, *Reuniunea femeilor izraelite din Oradea* s-a constituit în anii 1864-1865, când un grup de femei a hotărât să strângă, săptămânal, o sumă de bani de până la 2 florini, pentru ajutorarea femeilor sărace și bolnave. În decursul anului 1866 apare și prima ei dare de seamă cu privire la activitatea desfășurată pe tărâm caritabil. Ca urmare a apelului adresat comunității evreiești locale de a îmbrățișa scopurile reuniunii, numărul femeilor membre a sporit considerabil, ceea ce a determinat concretizarea unor acțiuni de acest gen mai consistente. Noua conjunctură, favorabilă de altfel unor asemenea demersuri, a determinat întocmirea în anul 1888 a statutelor reuniunii (pentru funcționarea sa în termeni legali), care au fost înaintate Ministerului de Interne maghiar spre aprobare³.

Prevederile statutare, grupate în 20 de articole, au fost reluate, cu mici modificări, în anul 1924. Facem precizarea că majoritatea statutelor asociațiilor și reuniunilor culturale organizate de comunitățile evreiești se pot caracteriza ca fiind clare, precise și dominate de un accentuat spirit democratic.

³ Arhivele Naționale-Serviciul Județean Bihor (în continuare: AN-SJBh), *fond Tribunalul Județului Bihor*, dos. 7/1924-1925, f. 36; János Fleisz, *Metamorfoza unui oraș (1850-1940)*, Editura Europrint, Oradea, 2007, p. 103

Scopul Reuniunii era formulat în primul articol: „ajutorarea săracilor casnici, mai cu seamă [a] celor de gen feminin, cu deosebită privire către cei bolnavi, fără câștig, văduve și orfani”⁴. De asemenea, se urmărea organizarea unui orfelinat pentru fetele izraelite (fapt concretizat în anul 1906, acesta funcționând și în anii interbelici), fondarea a cât mai multe instituții similare „prin care să se ridice moralitatea fetelor și femeilor de confesiune și dezvoltarea capacității lor de câștig”⁵.

Întreaga activitate caritabilă și culturală a fost coordonată de conducerea Reuniunii, care avea următoarea componență: comitetul (alcătuit în general din femei casnice) – condus de un președinte, doi vicepreședinți, un secretar, un casier, un controlor, un jurisconsult, 3 cenzori și 50 de femei, la care se adăugau forurile decizionale reprezentate de Adunarea generală (care lua în dezbateri problemele curente, vota bugetul și analiza socoatele finale) și Adunarea ordinară.

Reuniunea dispunea de patru categorii de membri: fondatori, ordinari, onorari și membri sprijinitori. Membru ordinar putea deveni orice femeie izraelită care se obliga să plătească o taxă anuală de 3 florini. Ca membru ajutător se putea înscrie orice bărbat sau femeie, indiferent de confesiune sau etnie, care se angaja să plătească anual o taxă de 3 florini⁶.

Conducerea reuniunii a fost asigurată, în perioada supusă atenției noastre, de către Schütz Albertné, în mandantul căreia asociația a cunoscut activitatea cea mai prolifică, mai ales sub aspect administrativ și caritabil⁷.

În anul 1924, *Reuniunea Femeilor Izraelite din Oradea* a înaintat Tribunalului Județean Bihor o cerere pentru dobândirea personalității juridice. Peste un an, asociația a primit acest statut important, fapt înscris în actele juridice la poziția 57.

⁴ AN-SJBh, *fond Tribunalul Județului Bihor*, dos. 7/1924-1925 f. 4-5

⁵ *Ibidem*

⁶ *Ibidem*

⁷ *Ibidem*, f. 5v; Tereza Mózes, *op.cit.*, p. 115

Principala formă de activitate a reuniunii în perioada antebelică a fost organizarea de baluri în scop de binefacere, cele mai multe dintre acestea desfășurându-se în sala complexului „Vulturul Negru”, cea mai spațioasă din oraș la acel moment. Această formă de activitate a fost menținută și în anii interbelici, cu rezultate notabile. Calitatea desfășurării lor, ineditul programelor, au atras un număr mare de participanți cu gusturi rafinate și exigențe motivate, astfel că ele au ajuns - spre sfârșitul perioadei interbelice -, să dețină un loc remarcabil în viața cotidiană a comunității evreiești, dar și a Oradiei. Ca atare, balurile organizate de Reuniune, mai ales cele din anii '30, au câștigat o audiență deosebită în rândul cetățenilor orădeni, rod atât al înaltului lor scop moral, cât și al atmosferei destinate și al ineditelor manifestări artistice din compunerea lor.

Ceaiurile dansante au fost și ele organizate în mod regulat de către conducerea Reuniunii. Ele au avut rolul de a sensibiliza opinia publică în vederea susținerii scopurilor filantropice îmbrățișate de societate. Participanții donau, de fiecare dată, sume de bani pentru ajutorarea școlărimii evreiești nevoiașă, a orfanilor de război și a populației sărace a orașului în general.

Treptat, aceste manifestări au devenit nu doar momente de petrecere a timpului liber, ci și evenimente artistice și sociale care au avut rolul de a crea o coeziune la nivelul comunității evreiești locale. Divertismentul a fost de fiecare dată asociat de femeile membre ale societății cu dimensiunile culturale, sociale și caritabile prin intermediul cărora societatea civilă locală trebuia sensibilizată în permanență.

Seratele, concertele muzicale, serbările școlare, reprezentațiile teatrale, majoritatea cu destinație caritabilă, s-au derulat pe tot parcursul perioadei interbelice, rezultatele fiind consemnate în dările de seamă și în bilanțurile administrative. De regulă, ele au fost organizate de „Purim” – „Sărbătoarea bucuriei”.

De asemenea, au fost promovate și manifestările cultural-științifice, de înaltă ținută intelectuală, în urma cărora fondul caritabil al asociației a fost sporit financiar, dar și cu alimente și articole de îmbrăcăminte. Tot anual au fost organizate colecte

îndeosebi pentru procurarea de lemne de foc, care erau distribuite familiilor cu o situația materială precară.

Activitatea caritabilă a fost îndreptată atât spre ajutoare individuale, cât și spre susținerea cu bani a unor instituții precum spitale, orfeline, azile, creșe etc. Au fost distribuite alimente, combustibili și alte bunuri materiale.

De exemplu, în anul 1922 Reuniunea a cheltuit - în scopuri caritabile - suma de 184.282 lei, dintr-un venit total de 226.315 lei. Banii au fost folosiți pentru ajutorarea unor familii cuprinse de spectrul nemilos al pauperizării, achiziționarea de lemne de foc, îmbrăcăminte (haine groase, ciorapi și ghete), alimente și rechizite școlare, de care au beneficiat numeroși copii, indiferent de etnie și confesiune.

Peste doi ani, Reuniunea a reușit să aibă un număr considerabil de femei membre (916) și un buget de 224.809 lei.

În anul 1923, Reuniunea a înființat un cămin pentru femeile bătrâne lipsite de orice sprijin material (la început au beneficiat de serviciile acestei instituției patru femei).

Pe aceeași coordonată caritabilă, în anul 1928 Reuniunea, în colaborare cu Uniunea femeilor pentru sprijinirea spitalului evreiesc, a deschis un nou cămin pentru bătrâni, iar orfelinatul de băieți a fost extins⁸.

La rândul lor, tinerele erau ajutate să-și descopere însușirile bune, pe care să le dezvolte ulterior în relațiile sociale. Au fost organizate numeroase colecte de bani pentru ajutorarea elevilor bolnave din internatele școlare orădene, sumele necesare compunându-se din taxa de membru, din fructificarea dobânzilor la depunerile bancare (contul orfanilor, contul Margit Kecskeméti), din diferite donații venite din partea unor persoane fizice sau instituții locale. Amintim doar exemplul Asociației de binefacere și petrecere a timpului liber „Cuibul” care a donat Reuniunii izraelite, în decembrie 1933, suma de 74.934 de lei, cu destinație filantropică⁹.

⁸ Mihai D. Drecin, Gabriel Moisa, „Repere ale implicării comunității evreiești în viața orașului Oradea”, în *Crisia*, Oradea, 2009, p. 241

⁹ AN-SJBh *fond Tribunalul Județului Bihor*, dos. 7/1924-1925, f. 26-29, 36; Téreza Mózes, *op.cit.*, p. 115-116

În perioada interbelică, Reuniunea s-a preocupat și de funcționarea unei mai vechi bucătării populare pentru oamenii săraci ai orașului. Instituția asigura atât posibilitatea servirii mesei la prețuri modice , cât și servirea unui prânz - în mod gratuit – pentru un anumit număr de oameni care nu aveau niciun venit.

În primăvara anului 1931, Consiliul municipal al orașului a luat în dezbatere problematica legată de bucătăriile populare care funcționau în Oradea. Criza economică accentuată l-a determinat pe șeful serviciului social al Primăriei să înainteze, spre consultare, o dare de seamă despre ajutoarele acordate de municipalitate acestor instituții caritabile, bugetul alocat acestora depășind cu mult cifrele votate anterior. De aceea, administrația locală se afla acum în imposibilitatea de a mai acorda sprijin financiar, vehiculându-se ideea închiderii acestora începând cu luna mai a anului respectiv. În cele din urmă, la propunerile domnilor Böszörményi și dr. Soas, s-a hotărât susținerea bucătăriilor caritabile din fondurile Rimanoczy și Csetivo¹⁰. Din păcate, la scurt timp și aceste fonduri destinate acțiunilor filantropice s-au desființat.

În anul 1939, potrivit unei statistici (care reținea numele a 33 de asociații culturale și caritabile locale) întocmită de serviciul cultural al primăriei orădene, *Reuniunea femeilor izraelite* din localitate era amintită alături de alte asociații evreiești, precum *Reuniunea Sf. Hevra-Cadisch*, *Bucătăria populară evreiască* și *Asociația pentru ocrotirea orfanilor izraeliți*. Se specifica faptul că reuniunea era una funcțională, remarcându-se prin seriozitate și devotament față de scopurile stipulate în statute¹¹.

Concluzionând, apreciem că *Reuniunea femeilor izraelite* a funcționat în perioada menționată cu un scop bine conturat: ajutorarea și educarea semenilor. Totul era făcut riguros, clar, și aplicat la scopul general al Reuniunii. Toate aceste trăsături reies fără echivoc din rapoartele, dările de seamă, bilanțurile contabile și alte acte justificative păstrate în arhivă sau în presa timpului.

¹⁰ *Gazeta de Vest*, 1931, nr. 505, p. 4

¹¹ AN-SJBh, *fond Primăria Municipiului Oradea*. dos. 11/1939, f. 198; János Fleisz, *op. cit.*, p. 203-204

Activitatea reuniunii s-a integrat în dinamica manifestării spiritului comunitar specific perioadei interbelice, distingându-se în epocă prin devotament, spirit de sacrificiu și altruism.

Într-un asemenea context, reconsiderarea istorică a activității *Reuniunii Femeilor ișraelite din Oradea* din punct de vedere al obiectivelor caritabile și culturale propuse, reprezintă nu numai o necesitate, dar și o datorie morală. Un excurs istoric, operat fără prejudecăți sau spirit ostil, reprezintă, cu adevărat, un act onest, responsabil și european.

ASPECTS OF THE INTERWAR ACTIVITY OF THE HEBREW WOMEN ASSOCIATION IN ORADEA

Abstract: *The Hebrew Women Meeting in Oradea was established in the years 1864-1865. They made its purpose in the first article of the statutes and sought to help the poor people, especially the older and poor women, the sick, no benefit, widows and orphans. The Meeting also sought to organize an orphanage for the Jewish girls (fact materialized in 1906, also operating in the interwar years), the establishment of as many similar institutions through which to raise the girls and women morality of Hebrew religion. In 1924, the Hebrew Women Meeting in Oradea submitted to the Bihor County Court an application to acquire legal personality. Over a year, the association received this important status.*

Throughout the interwar period, the meeting acted to help the needy Hebrew scholars, war orphans and the poor population of the city in general. It organized parties, musical concerts, school festivals, theater performances, most of them of charitable purpose. All the year they organized collections especially for gathering wood, which they distributed to the families with a precarious financial situation.

The Hebrew Women Meeting worked during the mentioned period with a well-stated purpose: helping and educating the others. They made everything rigorously, clearly and applied to the general purpose of the Meeting. All these features emerge clearly from the reports, statements, balance sheets and other supporting documents held in archives or in the time journalism. The work of the meeting was integrated in the dynamic of the community spirit event specific to the interwar period, distinguished in the era by commitment, sacrifice spirit and selflessness.

Keywords: *meetings, women, Jews, interwar, charity*

III. ECONOMIE

DIN ISTORICUL ACTIVITĂȚII TIPOGRAFICE A EVREILOR BIHORENI ÎN EPOCA MODERNĂ

Viorel FAUR

Este un adevăr arhicunoscut faptul că locuitorii evrei din Bihor, ca minoritate etnică semnificativă, s-au implicat în toate domeniile vieții sociale, economice, culturale și artistice în epoca modernă. Ei au fost, fără îndoială, prin spiritul lor de întreprinzători și de intuiție a evoluției societății, adevărați vectori ai modernității. De aceea, prezența unor reprezentanți ai comunităților locale evreiești în activitățile comerciale și de dezvoltare urbanistică este semnalată documentar încă din secolul al XVIII-lea.

Pe tot parcursul secolului al XIX-lea, cu deosebire în partea a doua a acestuia, contribuția lor la progresul orașului de pe Crișul Repede este evidentă. În presa timpului apar primele comentarii cu privire la rolul, din ce în ce mai important, al întreprinzătorilor evrei în dinamizarea unor preocupări de factură economică, dar și cultural-artistică.

În acest context, sunt menționate în arhive și tipografiile înființate de locuitori evrei în Oradea și în târgurile din comitatul Bihor. Ele au fost, desigur, mijloace de producție și de obținere a unor venituri pentru proprietarii lor, dar, în același timp, și factori de suport și stimulare a afirmării presei locale. Deci, este vorba de valențe duble, materiale și spirituale, ale activității tipografice.

Parcurgând bibliografia de referință (pentru comitatul Bihor), am putut constata, *ab initio*, că majoritatea imprimeriilor orădene, mari și mici, au aparținut (în perioada investigată de noi) unor tipografi evrei, unele dintre acestea funcționând, în pofida

unor dificultăți existente, o întinsă perioadă de timp, datorită vocației întemeietorilor lor pentru o asemenea îndeletnicire umană.

Precizăm faptul că ne vom ocupa, cu acest prilej, în mod special, de contribuția tipografilor evrei din Bihor la apariția unor cărți și periodice în limba română, desigur în contextul demersurilor pentru imprimarea unor „produse” intelectuale bihorene (care au fost editate și în alte limbi).

Primul tipograf evreu din Oradea, care a fost menționat în documente, este Antal Gotlieb Maramorosiensis, care, din 1 iulie 1804, a cumpărat Tipografia Seminarului Romano-Catolic din Oradea (care funcționa din 1741, ca „oficină” a Episcopiei Romano-Catolice), cu suma de 1.000 florini, foarte mare pentru acele vremuri. Dacă până atunci, această tipografie a editat mai ales cărți confesionale, de cult (în limbile latină, germană și maghiară), din acel moment, ca tipografie *particulară*, ea a arătat interes, cum era și firesc (deoarece putea aduce profit), și pentru lucrări cu caracter laic și „manuscrisele” unor „intelectuali români, care vor tipări la Oradea din ce în ce mai frecvent”¹.

Pentru cultura românilor din Transilvania în Epoca luminilor, de o mare importanță, subliniată de antecesorii, a fost apariția (în 1804) la Oradea, în tipografia lui Antal Gotlieb, a cunoscutei *Elegii* (în limba latină, dar care a fost, ulterior, tradusă și în limba română) a lui Gheorghe Șincai, lucrare în versuri, de factură autobiografică, din care aflăm informații extrem de utile despre experiențele orădene ale cărturarului iluminist român, ca și în legătură cu gândurile și proiectele sale.

Oricum, putem considera că publicarea *Elegiei* a constituit un eveniment, mai ales în ce privește peisajul spiritual local de la începutul secolului al XIX-lea, când Gheorghe Șincai s-a aflat la curtea lui Samuil Vulcan² (unde a fost tratat la nivelul prestigiului

¹ Constantin Mălinaș, *Tipografi, tipografii și edituri în Bihor (1565-1948)*, Editura “Mihai Eminescu”, Oradea, 1995, p. 9.

² Antonio Faur, “Un document despre prezența lui Gheorghe Șincai la Oradea”, în *Buletin Științific al elevilor*, vol. IV, București, 1988, p. 213-216.

său nobiliar și cultural³), pentru a realiza o copie fidelă a *Hronicului românilor* ... , remarcabilă carte de istorie a națiunii sale.

Așadar, imprimeria lui Antal Gotlieb a introdus într-o circulație mai largă, cu efecte benefice până în zilele noastre, o operă de certă valoare a unuia dintre corifeii Școlii Ardelene.

În contractul de cumpărare a tipografiei, de la Seminarul Romano-Catolic din Oradea, Antal Gotlieb a introdus o clauză importantă, care să-l ferească de concurență. Iată textul din document: „Dacă, din întâmplare, vreun tipograf ar vrea, în orice timp, să înființeze vreo tipografie, Seminarul va fi dator ca, împreună cu mine, să împiedice aceasta, așa încât, dacă lucrul acesta ar duce la proces, să procedăm *„viribus unitis”* împotriva lui”⁴.

Am aflat, deci, din această înțelegere, motivul pentru care a investit Antal Gotlieb o sumă atât de mare în tipografie, adică dorința de a-și asigura exclusivitatea pe piața din Oradea. Totuși, după numai patru ani, el o vinde unui fost muncitor de-al său, Janós Tichy⁵, care va întemeia o adevărată dinastie de tipografi orădeni, pentru o perioadă de timp de peste 65 de ani (1808-1874).

Cea mai „îndelungată” carieră a avut-o tipografia familiei Sonnefeld ⁶ (1856-1948), care – după opinia unui cercetător bihorean – a devenit „treptat, o uzină, căpătând [o] sferă transilvăneană de referință”⁷. Părintele fondator, cum s-ar spune,

³ Idem, “Din nou despre prezența lui Gheorghe Șincăi la Oradea”, în *Cele trei Crișuri*, 2000, nr. 7-9, p. 12-19.

⁴ Kalmá Krizso, Ioan Popa, *Istoria tiparului orașului Oradea*, 1973, p. 29 (Apud Constantin Mălinaș, *op. cit.*, p. 20).

⁵ Constantin Mălinaș, *op. cit.*, p. 10-11.

⁶ Liviu Borcea, „Tiparul și presa orădeană (1850-1910)”, în *Biblioteca “Gheorghe Șincăi. Buletin metodic”*, Oradea, 1995, nr. 1, p. 31; *Istoria orașului Oradea*, Editura Cogito, Oradea, 1995, p. 303-310; Ronald Hochhauser, *Contribuție la o istorie a industriei de fabrică la Oradea în perioada 1848-1948*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2010, p. 57; Hajnal Tavaszi, „Contribuții la istoricul tiparului orădean”, în *Cele trei Crișuri*, 2010, nr. 7-12, p. 16-17.

⁷ Constanin Mălinaș, *op. cit.*, p. 12.

al acestei tipografii, a fost Simion Sonnefeld, care a condus-o timp de două decenii (1856-1876).

Chiar în primul ei an de funcționare, de sub teascurile acestei tipografii a apărut un volum în limba română, intitulat: *Priviri din turnul vegetariu*.

Din anul 1879 și până în 1916, tipografia a aparținut lui Adolf Sonnefeld. După aceasta, tipografia s-a organizat ca o societate pe acțiuni, în care principalii acționari au fost Gustav și Andor Sonnefeld. Pe parcursul anilor, această tipografie „va înghiți tipografii mai mici, sau va creia secții specializate, sub nume distincte”⁸.

În anul 1880, redacția revistei *Familia* este transferată, de redactorul responsabil și proprietarul ei, Iosif Vulcan, de la Budapesta la Oradea, de care era legat prin amintirile din anii de studii, la gimnaziul premostratens și la Academia Regală de Drept. Au fost și alte motive care l-au determinat să procedeze în acest fel, între care stabilirea la Oradea a tatălui său (în anul 1879), dar mai ales convingerea sa că, după războiul pentru cucerirea independenței de stat a României (din anii 1877-1878) și recunoașterea acesteia în cadrul Congresului european de la Berlin (1878), apariția revistei sale, într-un oraș situat în extremitatea vestică a spațiului locuit de români, era mult mai necesară și stimulativă, decât în capitala Ungariei.

De altfel, remarcabilul publicist a și explicat acest lucru în următoarele cuvinte: „calitatea în care mă așez în acest oraș” este aceea de a „face mai bun serviciu națiunii mele, căci voi tinde a plini o lacună”⁹. În Oradea avea de îndeplinit, mai „mult ca oriunde”, o misiune „înaltă”¹⁰.

S-a pus, desigur, problema editării acestei prestigioase „foi beletristice cu ilustrațiuni”, cum era subintitulată de Iosif Vulcan. S-au găsit tipografii corespunzătoare, ba chiar mai bune, și în

⁸ *Ibidem*.

⁹ Iosif Vulcan, “După douăzeci de ani. Reminiscențe și impresiuni”, în *Familia*, 1880, nr. 32, p. 204.

¹⁰ *Ibidem*; Viorel Faur, *Cultura românilor din Bibor (1849-1918)*, Editura Fundației Culturale “Cele trei Crișuri”, 1992, p. 151.

Oradea. Astfel, apariția revistei *Familia* în Oradea până când aceasta și-a încheiat existența, s-a datorat unor tipografi evrei: Eugen Hollösy (1880-1885), Otto Hugel (18886-1889) și Iosif Lang (1889-1904)¹¹.

Este de reținut faptul că aceste tipografii au asigurat condiții tehnice de tipărire a revistei cu totul deosebite, creând o personalitate grafică originală pentru acest periodic cultural care a circulat în tot spațiul locuit de români (România, Bucovina, Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș). Aspectul grafic al revistei *Familia*, datorat tipografilor amintiți, merită a fi cercetat în mod special, pentru că este original și completează peisajul presei românești de dincoace de Carpați.

Unul dintre întreprinzătorii evrei care, în pofida unor reale dificultăți, a reușit să se afirme în acest domeniu, a fost Lajos Hollósy, care, după ce s-a stabilit la Oradea (în 1861), a achiziționat o litografie de la Gustáv Moll. A solicitat, concomitent, o aprobare pentru a deschide „un magazin de desfacere a cărților, a tipăriturilor de artă și muzicale, precum și a unui magazin pentru împrumutul cărților”¹², însă nu a obținut, de la autoritățile locale, documentele necesare.

Între anii 1863-1867 a recurs la alte „afaceri” (și-a cumpărat, cu 1.200 florini, o librărie și o papetărie, a intrat în posesia unei legătorii de cărți), pentru ca, în 1868, să întemeieze o tipografie. Atunci când tipografia lui Alajos Tichy (înființată în 1839 și care a tipărit 160 de publicații diverse) a „început să meargă prost”, Lajos Hollósy a „încercat să-l ajute, prin fuzionare”¹³. Rezultatul nu a fost cel scontat, astfel că Lajos Hollósy a cedat tiografia lui Sámuel Berger (fiul), în anul 1882. Acesta s-a dovedit extrem de eficient și și-a echipat tipografia cu mașini moderne, astfel că, în anul 1902, în aceasta lucrau 14 muncitori¹⁴.

¹¹ Constantin Mălinaș, *op. cit.*, p. 12.

¹² Liviu Borcea, *op. cit.*, p. 30.

¹³ *Ibidem*, p. 31.

¹⁴ L. Naményi, *A nagyváradi nyomdászati története (Istoria tiparului din Oradea Mare)*, Budapest, 1902, p. 72-73

În anul 1890, Iosif Lang a achiziționat, cu 6.000 florini, tipografia lui Otto Hügel, care a facilitat apariția a 17 periodice bihorene (majoritatea în limba maghiară¹⁵), între care și revistele *Familia* (între 1890-1904) și *Vulturul*¹⁶ (din 1898), periodic cu profil umoristic, acesta din urmă devenind, la începutul secolului al XX-lea, extrem de popular în mediile intelectuale românești.

Ca tipograf calificat, după ce și-a exersat priceperea în tipografia lui Gusztáv Emich din Pesta, Laszky Armin s-a stabilit la Oradea, în anul 1870, fiind angajat – „ca șef de echipă” – în tipografia lui Otto Hügel¹⁷.

În 1874 și-a inaugurat propria tipografie¹⁸, care a fost dotată „cu echipamente moderne, [mai exact:] două mașini cu cilindru opritor, tiparnițe rapide, o tiparniță de mână, o tiparniță americană, ... o mașină de tăiat, o mașină de cusut sârmă, o instalație de stereotipie și o mașină de netezit”¹⁹.

Este evident că această tipografie dispunea de o tehnică de vârf în domeniu, la care s-a adăugat și faptul că, în 1900, spre pildă, lucrau în aceasta 32 de muncitori²⁰ tipografi.

Se impune precizarea că, în aceeași perioadă de timp (1867-1918), au mai funcționat în Oradea câteva imprimerii evreiești mai mici, înființate de:

Dániel Pauker (între anii 1871-1872);

József Hónig și Ilona Gabel (în 1896);

Lajos Freund (1902, a tipărit mai ales cărți în limba ebraică);

¹⁵ Menționăm, cu deosebire, ziarul *Nagyvárad* (Oradea Mare), al cărui proprietar, editor și redactor șef a fost, ceea ce confirmă faptul că nu s-a mulțumit doar cu activitatea tipografică (din care au rezultat venituri consistente), ci a trecut și la cea ziaristică, de șef al celui mai important cotidian maghiar din Bihor.

¹⁶ Constantin Mălinaș, *op. cit.*, p. 12.

¹⁷ *Nagyvárad*, 1929, nr. 121, p. 6; Ronald Hochhauser, *op. cit.*, p. 57.

¹⁸ Aceasta a fost înregistrată, ca firmă individuală, abia în 1876 (Vezi Ronald Hochhauser, *op. cit.*, p. 57).

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Hajnal Tavaszi, *op. cit.*, p. 17-18.

László Helyfi (Helfi, Helfy) (în 1889²¹);
Deszö Fächer (Fehér) (1898-1918);
M. Friedländer (1898-1901);
Bèla Adlér (1899);
Vilhelm Rubinstein (1900-1947) (s-a specializat în
„tipărituri mărunte”, mai ales în limba ebraică);
Imre (Izsák) Sebö (1902-1918);
Adalbert Stern (1903-1944);
Herman Schönfeld (1905);
Manó Vidor (1905-1916);
Márton Lévy (1905-1920);
Ede Verö și Vilmos Weiss (1907);
M. Guttman (1907-1911)²².

Chiar și din această enumerare, putem să ne dăm seama de contribuția tipografilor evrei din Oradea, în număr preponderent și cu o prezență neîntreruptă în spațiul economic al orașului, la apariția unor cărți și periodice, care au reprezentat „localismul creator”, cum i s-a spus în perioada interbelică.

De la procurarea de hârtie, până la imprimarea unor ziare și reviste, în condiții tehnice similare cu ceea ce se realiza în alte orașe europene, ei au asigurat și condiții de piață pentru aceste produse ale unei industrii tipografice incipiente în orașul de pe Crișul Repede, ca și a unor cărți (prin intermediul librăriilor pe care le-au înființat) apărute în centre europene cu o reputație certă în domeniu.

Au funcționat mici imprimerii și în alte așezări bihorene, în centre administrative ca Tinca, Aleșd, Salonta și Marghita. Reținem dintre acestea, tipografiile ai căror proprietari au fost următorii locuitori evrei:

Weis, din Tinca (1914-1930);

²¹ *Ibidem*, p. 19. Această tipografie dispunea, în anul 1900, de o presă mecanică și două mașini americane (tiegel). În anul 1911, la conducerea firmei a fost asociată și soția patronului (născută Guttman). Tipografia „Helyfi” ajunge, în anul 1913, în proprietatea lui József Riegler (*Ibidem*).

²² *Ibidem*.

Gáspár Písch, din Salonta (1907-1941)²³;
Lázár Süßman, din Beiuş (1896-1930);
Adolf Beck, din Valea lui Mihai (1942-1944);
Iakob Reich, din Salonta (1888-1929);
Sámuel Kohn, din Săcuieni (1880-1944)²⁴.

Am prezentat, desigur incomplet²⁵, un segment al activităţii economice desfăşurate de evreii bihoreni, pe care l-au „dominat” aproape în întregime, contribuind decisiv la „editarea presei locale” şi creând, totodată, „o emulaţie jurnalistică şi literară”²⁶.

FROM THE HISTORY OF THE PRINTING ACTIVITY OF THE JEWS FROM BIHOR IN MODERN ERA

Abstract. *The author redraws a historical aspect relevant to reveal different (economic, cultural, artistic and social) concerns of the Jews in Bibor at modern times. It refers to their contribution to developing typographical activities that were a determining factor for the genesis and evolution of the press in Oradea (in Hungarian and Romanian) and the publication of an important number of books. Obviously, this type of participation to the life of local communities and the entrepreneurial spirit of the Jews were energetically and efficiently displayed, as they almost entirely supported the technical printing operations. At the same time, this was highly important for the history of Bihor and not only. Consequently, the typographic activity came to the foreground together with so many significant contributions of the Jews in Oradea and Bihor to the progress of local society.*

Key words: *typography, Bihor, Jews, vectors of modernity, industrial activity.*

²³ Constantin Mălinaş, *op. cit.*, p. 12.

²⁴ *Ibidem*, p. 14.

²⁵ Mai sunt de efectuat investigaţii în această direcţie, atât prin parcurgerea atentă a presei timpului, cât şi în arhivele din ţară şi din străinătate.

²⁶ Hajnal Tavaszi, *op. cit.*, p. 24; Idem, „The Role of Printing in Public Life in Oradea, 1852-1940”, în *Cetatea Biharei*, 2010, p. 92-98.

PARTICULARITĂȚI ALE STRUCTURII OCUPAȚIONALE A EVREILOR DE LA MISKOLC REFLECTATE ÎN STATISTICILE ANULUI 1920

Dorottya **HALÁSZ**

În 1920 evreii din Ungaria erau concentrați la Budapesta, în capitala țării, într-o proporție de 45%, adică peste două sute de mii. În acel moment comunitatea evreilor de la Miskolc reprezenta o pondere mai modestă, de 11.300 persoane. Cu toate că exista această uriașă deosebire numerică, Miskolc ocupa locul doi pe țară în clasamentul orașelor populate de evrei. Mai mult, Miskolc a fost considerat „orașul cel mai puternic evreizat în peisajul maghiar”, pentru că în acel moment numărul evreilor din provincie ajungea la 50.000, iar din aceștia 1/5 își aveau reședința în acest oraș.¹

Studiul de față constituie o evaluare de situație bazată pe statisticile anului 1920, căutând răspunsul la o problemă de fond, respectiv ce rol au jucat evreii în dezvoltarea economico-socială a Miskolc-ului în comparație cu celelalte confesiuni. Pe de altă parte, urmărește și un alt scop, verificând valabilitatea unei afirmații conform căreia evreii se orientau cu precădere către ocupațiile comerciale și industriale. Există ideea că față de activitățile agricole au prezentat un interes minim, iar explicația este dată de dorința păstrării independenței individuale, prioritară în alegerea profesiei, iar pentru asta comerțul,

¹ Dobrossy István – Stipta István (szerk.): *Miskolc története V/1. 1918-tól 1949-ig*. Miskolc, 2007, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Herman Ottó Múzeum, p. 176.

industria și profesiile liberale intelectuale ofereau un teren deschis.²

La Miskolc primii israeliți s-au stabilit la începutul secolului al XVIII-lea. Majoritatea lor se ocupa cu fierberea rachiului și comercializarea vinului. Cu timpul au devenit arendași, mai apoi proprietari ai cârciumelor și restaurantelor, aceasta devenind mai târziu ocupația lor de bază. Pe lângă aceasta, arendarea măcelăriilor, comerțul cu piei de animale și de mărunțișuri au fost socotite ocupații tipic evreiești. Aceasta reprezenta o atracție pentru populația evreiască datorită vieții comerciale și industriei. Între meseriașii israeliți care în 1836 și-au înființat breasla lor, găsim pantofari, croitori, berari, dar sunt și aurari și argintari.³

La începutul secolului al XVIII-lea creșterea demografică a evreilor de la Miskolc s-a produs cu lentoare. Stabilirea lor a fost stânjenită în egală măsură de domeniului regal de la Diósgyőr, care exercita drepturi de autoritate moșierească, de episcopia romano-catolică de la Eger și de negustorii greci care se temeau de rivali.⁴ Numărul lor va arăta o creștere semnificativă abia la mijlocul anului 1820, iar pe parcursul unui sfert de secol, între 1825 și 1851, se va produce o creștere înzecită a comunității. Raportat la populația orașului, procentajul lor numeric s-a ridicat de la 1,6% la 23,9%, și până la 1920 au fost capabili să păstreze această valoare de 20%.

În urma intensificării antisemitismului – mai ales în perioada imediată crizei economice mondiale – dar și din cauza

² Yehuda Don: Patterns of Jewish Economic Behaviour in Central Europe in the Twentieth Century. In Michael Silber (szerk.): *Jews in the Hungarian Economy, 1760–1945*. Jerusalem, 1992, Magnes Press, p. 254, 269.

³ „Kő és korsó.” *Képek Észak-Kelet-Magyarország zsidóságának történetéből*. Miskolc, 1992, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeum Igazgatóság, p. 3, 7.

⁴ Zsedényi Béla: *Miskolc szellemi élete és kultúrája*. Miskolc, 1929, Magyar Jövő, p. 54; Marjalaki Kiss Lajos: *M„Kő és korsó.” Képek Észak-Kelet-Magyarország zsidóságának történetéből*. Miskolc, 1992, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeum Igazgatóság, p. 3, 7. *Miskolc népességének fejlődése*. Miskolc, 1959, Borsodmegyei Nyomda, p. 28. Továbbiakban Marjalaki 1959.

lipsei posibilităților materiale, în perioada interbelică efectivul și procentajul lor a arătat un declin continuu.

Tabelul nr.1 : Evoluția populației israelite din Miskolc de la 1780 la 1941⁵

Ani/Data	cifre absolută	%
1780	70	0,5%
1825	367	1,6%
1840	1 096	4,1%
1851	3 944	23,9%
1857	3 412	19,5%
1869	4 770	22,1%
1880	5 117	21,0%
1890	5 874	19,3%
1900	8 551	19,8%
1910	10 291	20,0%
1920	11 300	19,8%
1930	10 862	17,6%
1941	10 428	13,5%

În 1920, pentru prima dată în istoria evreilor de la Miskolc numărul lor a atins cota maximă. Atunci – după o dezvoltare care a început cu un sfert de secol în urmă – comunitatea a devenit un segment obișnuit și acceptat de societatea orașului. Integrarea lor a fost sprijinită de procesele pozitive care s-au produs în Ungaria începând de la mijlocul secolului al XIX-lea: în primul rând prin abolirea restricționării achiziției pământului, apoi

⁵ Marjalaki Kiss Lajos: *Régi népszámlálások Miskolcon*. Miskolc, 1931, Miskolci Könyvnyomda, p. 13; Szendrei János: *Miskolc város története és egyetemes helyirata*. 2. köt. *Miskolc város története, 1000–1800*. Miskolc, 1904, s. n., p. 608; Marjalaki 1959, p. 30; Halmay Béla – Leszih Andor (szerk.): *Miskolc*. Budapest, 1929, Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, p. 175; Kovács Alajos: *Miskolc lakosságának összetétele*. Budapest, 1930, Magyar Kir. Udvari Könyvnyomda, p. 9, 11; *Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat*. 83. köt. *Az 1930. évi népszámlálás*. 1. rész. *Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint*. Budapest, 1932, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, p. 26–28; *Történeti Statisztikai Kötetek. Az 1941. évi népszámlálás*. 2. rész. *Demográfiai adatok községek szerint*, Budapest, 1976, Statisztikai Kiadó Vállalat, p. 207.

emanciparea politică din 1867 și recepția confesională din 1895. Ca urmare, tendințele asimilării au fost accelerate și influența evreilor în viața economică, politică, socială și culturală a țării a crescut. Așa s-a întâmplat și la Miskolc.⁶

Măsura de asimilare lingvistică a unui grup minoritar este un indicator caracteristic al nivelului de integrare în populația majoritară. Încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea (în 1890) la Miskolc procentajul evreilor de limbă maternă maghiară s-a ridicat la 95%, iar până la 1920 va crește la 98,3%. Luând în calcul procentajul acelor care s-au declarat de altă limbă maternă dar știutori de limba maghiară, se va dezvălui faptul că populația evreiască a orașului s-a alipit în întregime societății de la Miskolc: în 1920 numărul vorbitorilor și cunoscătorilor de limbă maghiară a ajuns la 11.278, adică 99,8% din totalul membrilor comunității.⁷

Datele statistice ale recensământului de la sfârșitul primului război mondial vor sublinia acest fapt și din altă privință. În acel moment evreii constituiau o parte integrantă a orașului. În 1920 în clasamentul categoriilor după criterii confesionale, ca număr, israeliții se aflau pe locul trei, devansați de cea mai numeroasă confesiune, cea romano-catolică urmată pe locul doi de confesiunea reformată. În același timp procentajul lor din totalul populației era 19,8%, așadar aproximativ fiecare al cincilea om din populația orașului.

Tabelul nr.2. Repartizarea populației din Miskolc după religie în 1920⁸

⁶A miskolci zsidóság történetének megismeréséhez kitűnő segítséget nyújtanak a Dobrossy István által szerkesztett *Miskolc története* című hat kötetből álló monográfia vonatkozó részei (Miskolc, 1996–, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Herman Ottó Múzeum).

⁷Kovács: i. m. p. 14; *Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat*. 73. köt. Az 1920. évi népszámlálás. 5. rész. *Részletes demográfia*, Budapest, 1928, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, p. 181, 190, 200.

⁸Csíki Tamás: *Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. A miskolci, a kassai, a nagyváradi, a szatmárnémeti és a sátorajáújhelyi zsidóság gazdaság- és*

Religie	Valoare absolută	%
Romano-catolici	25 230	44,3%
Greco-catolică	2 175	3,8%
Reformată	15 278	26,8%
Evangelică	2 784	4,9%
Izraelită	11 300	19,8%

Datele statistice ale anului 1920 ne permit analiza multiplă a acestei comunități prospere.

Tabelul numărul 3 prezintă clasamentul ocupațional al populației orașului în cadrul confesiunilor.

Tabelul nr. 3.: Distribuția confesiunilor pe baza principalelor categorii profesionale la Miskolc în 1920⁹

Principale categorii ocupaționale	Confesiuni										
		Romano-catolic	Greco-catolic	Reformată	Evangh.	Izraelit	Romano-catolic	Greco-catolic	Reformat	Evangh.	Izraelit
	Total	Cifra absolută					%				
1. Agricultură	2 897	957	70	1 547	69	246	33,0	2,4	53,4	2,4	8,5
2. Exploatare miniere și metalurgie	65	36	1	23	2	3	55,4	1,5	35,4	3,1	4,6
3. Industrie	22 232	9 967	862	6 093	1 109	4 111	44,8	3,9	27,4	5,0	18,5
4. Comerț și finanțe	6 645	1 219	91	697	170	4 458	18,3	1,4	10,5	2,6	67,1
5. Transport	6 311	3 215	255	1 895	379	550	51,0	4,0	30,0	6,0	8,7
6. Funcții civile și profesii liberale	4 962	2 187	198	1 346	335	870	44,1	4,0	27,1	6,8	17,5
7. Armată	4 694	2 830	249	1 138	224	236	60,3	5,3	24,2	4,8	5,0
8. Zilieri în gospodării și în alte domenii	958	486	75	344	16	26	50,7	7,8	35,9	1,7	2,7
9. Pensionari și capitaliști (rentieri) etc.	4 005	1 910	152	1 103	311	510	47,7	3,8	27,5	7,8	12,7
10. Altele	2 105	1 199	81	532	66	225	56,9	3,9	25,3	3,1	10,7
11. Servitori	2 108	1 224	141	560	103	65	58,0	6,7	26,6	4,9	3,1
Total	56 982	25 230	2 175	15 278	2 784	11 300	44,3	3,8	26,8	4,9	19,8

társadalomtörténetének összehasonlító vizsgálata 1848–1944. Budapest, 1999, Osiris, p. 313.

⁹ Kovács: i. m. p. 24.

Înainte de toate, Miskolc era un oraș important din punct de vedere industrial și comercial, în care sectorul agrar, a treia ramură a economiei, ajunsese în plan secundar. Din tabelul nr. 3 rezultă că în perioada cercetată majoritatea populației evreiești, 22.232 de persoane, adică 39% din totalul de 56.982, și-a găsit existența în domeniul industriei. La categoria „comerț și finanțe” procentul era mult mai scăzut, 11,7% (6645), iar în agricultură 5,1% (2897). Pe baza acestor date constatăm că industria a dat vertebra economică a orașului.

Din datele statistice referitoare la confesiunea israelită rezultă că singura categorie profesională în care evreii au devenit actorii principali și au dominat acest sector nu a fost industria, ci comerțul și finanțele. Cu un procent de 67,1%, ei au dobândit un adevărat statut de conducere în aceste domenii. Este de remarcat și faptul că față de o dinamică de 19,8% din totalul populației, la această categorie au fost reprezentați supraponderal. Romano-catolicii (44,3%) care dădeau mai mult de jumătate din populația totală, se clasau pe locul doi, cu o prezență de 18,5%. În acest clasament, locul trei a revenit comunității reformate (calvine) cu un procentaj de 10,5%. Toate acestea exprimate în cifre absolute arată că din cei 6645 de cetățeni ai Miskolcului, care și-au găsit existența în comerț și finanțe, 4458 erau de confesiune israelită. În celelalte categorii profesionale evreii n-au putut dobândi rezultate proeminente.

Pe baza tabloului de mai sus afirmăm că israeliții au obținut al doilea procentaj ridicat în sectorul angajaților în industrie, dar această distribuție de 18,5% este nesemnificativă față de pozițiile ocupate în sectorul comerțului și finanțelor. În această categorie datele scriptice sunt valabile: confesiunile cele mai populate, cea romano-catolică și reformată i-au depășit pe israeliți cu o distribuție de 44,8%, respectiv 27,4%. Aceeași ordine se respectă și la majoritatea categoriilor principale ocupaționale: agricultură, exploatare minieră și metalurgie, transport / comunicații, funcții civile și profesii liberale, pensionari și capitaliști (rentieri) sau în alte ocupații. Prezența israeliților va fi

mai scăzută în categoria angajaților în domeniul militar, a zilierilor și servitorilor domestici.

În primele două situații, greco-catolicii, iar în al treilea caz evanghelicii (luterani) au fost reprezentați într-o proporție mai mare.

Pe baza cifrelor prezentate va fi evidentă, pe de o parte, o poziționare superioară a evreilor în activitățile comerciale și financiare, iar pe de altă parte, în celelalte categorii ocupaționale, prezența lor este nesemnificativă. Această constatare pune sub semnul întrebării o teorie acceptată, a evreilor care au prezentat o orientare accentuată spre comerț, un alt punct de concentrare fiind industria. Pe baza constatării de mai sus, am putea formula întrebarea dacă evreii de la Miskolc au fost mai puțin atrași de ramura industriei. Ca să putem da un răspuns concret este indicată analiza structurii lor ocupaționale.

Tabelul nr.4. : Repartiția evreilor din Miskolc pe categorii ocupaționale în 1920¹⁰

Categorii ocupaționale	Cifra absolută	%
Comerț și finanțe	4 458	39,5%
Industrie	4 111	36,4%
Funcții civile și profesii liberale	870	7,7%
Comunicații	550	4,9%
Pensionari, capitaliști etc.	510	4,5%
Agricultură	246	2,2%
Armată	236	2,1%
Altele	225	2,0%
Servitori	65	0,6%
Zilieri	26	0,2%
Exploatare minieră și metalurgie	3	0,0%

¹⁰ Összeállítva a 3. sz. táblázatban szereplő adatok alapján.

Pe baza analizelor comparative anterioare ale evreilor raportate la celelalte confesiuni, s-ar părea că au avut un interes moderat față de activitățile industriale, iar tabelul nr. 4 contrazice această afirmație. În consecință, numărul lucrătorilor în industrie (4111 persoane = 36,4%) este aproximativ egal cu al lucrătorilor în domeniul comerțului și finanțelor (4458 capete=39,5% . Conform tendințelor acceptate, în cazul evreilor din Miskolc, putem accepta, cu toată îndreptățirea, sintagma „comerciant-industrias?”. Cu atât mai mult, cu cât majoritatea evreilor locali, într-o proporție de 75,9%, și-au găsit existența în aceste două categorii, care îi caracterizează. Aceasta se va evidenția mai accentuat în lumina terței categorii favorizate pe baza datelor din 1920, funcții civile și profesii liberale, în care vor fi prezenți cu un procent de 7,7%, în total 870 de persoane, față de cele două anterioare unde numărul lor a atins cifra de 8569.

Care sunt acele cauze - în afara celor istorice – care i-au influențat pe evrei în orientarea lor ocupațională?

Tabelul nr.4 ne va furniza raționamentul explicației în acest sens, prezentând structura preferințelor ocupaționale. În afară de comerț-finanțe și industrie, în alegerea preferințelor populația israelită de la Miskolc s-a îndreptat către funcții civile și profesii liberale. Aceste preferințe au fost urmate de lucrătorii în comunicații, apoi pensionarii și capitaliștii (rentierii). Într-o proporție mai mică vor fi prezenți în domeniul agriculturii, în armată sau în alte categorii. Între servitori, zilieri și lucrătorii în exploatarea miniere și metalurgie prezența lor este nesemnificativă.

Din această ordonare găsim explicația privind valorile care au jucat un rol important în alegerea profesiilor. Între cele mai importante valori am putea numi independența, libertatea și profitul, care au devenit realizabile în activitățile comerciale, finanțe și industriale. Argumentele cercetătorului Yehuda Don vor sublinia aceste constatări. După părerea lui, evreii căutau menținerea independenței lor, oferindu-le consumatorilor serviciile lor în mod direct, ca să-și păstreze competitivitatea pe

pieță și făcând toate acestea cu un minim de investiții.¹¹ Nu este surprinzător faptul că aproape lipsesc din contingentul servitorilor și militarilor, fiindcă aceste ocupații nu le promiteau nici independență, nici profit mai ridicat. György Ránki ne atrage atenția asupra unui alt aspect care este caracteristic distribuției profesionale la evrei. El oferă următoarea explicație: „căutau independență acolo unde firmele individuale le ofereau un venit și un prestigiu social mai ridicate. Dacă aceste obiective ar fi devenit accesibile în domeniul administrației, un post de funcționar prezenta o atracție ridicată”¹².

Analizând structura preferințelor evreilor de la Miskolc în alegerea profesiei, raționamentul lui Ránki pare justificat, având în vedere că a treia categorie ocupațională preferată de evrei a fost aceea a „funcțiilor civile și profesiilor liberale”. Cât timp în această ultimă categorie obținerea independenței și a prestigiului erau obiective realizabile, în sfera funcțiilor/ ocupațiilor civile – precum și în domeniul ocupațional de „comunicații, transport”, munca prestată avea alte avantaje: pe lângă prestigiul social, chiar dacă rezulta o independență mai redusă, le oferea un venit constant și o pensie sigură. Mergând mai departe, acelor care aveau un salariu mai modest, intrarea în sfera funcționarilor a însemnat o accesiune pe scara socială.

În continuare vom urmări, pe baza datelor statistice al anului 1920, în ce măsură și-au dobândit independența angajații subcategoriilor industrie, comerț și finanțe, precum și în transport.

¹¹ Don: i. m. p. 269.

¹² Ránki György: A magyarországi zsidóság foglalkozási szerkezete a két világháború között. *Történelmi Szemle*, 1987–88. 3. sz. 256–266., p. 265.

Tabelul nr.5: Repartizarea lucrătorilor în subcategoriile industriei, comerțului și finanțelor precum și în transport/comunicații după cele cinci confesiuni în 1920¹³

	Confesiuni											
Subcategorii ocupatională	Angajați/ retribuiti/	Romano- cat	Greco- cat .	Reformat	Evangh.	Izraelit	Izraeliti*	Romano- cat.	Greco- cat.	Reform.	Evangh.	Izraelit
a	Total	Abszolút szám					%	%				
1. Industriași independenți	2 326	880	60	524	123	724	= 6,4	37,8	2,6	22,5	5,3	31,1
2. Funcționari industriali	319	122	11	41	25	120	= 1,1	38,2	3,4	12,9	7,8	37,6
3. Personal ajutător în domeniul	6 845	3 275	331	2 013	342	849	= 7,5	47,8	4,8	29,4	5,0	12,4
4. Independenți în cadrul comerțului și finanțelor	1 263	183	17	160	27	873	= 7,7	14,5	1,4	12,7	2,1	69,1
5. Funcționari în domeniul comerțului și finanțelor	590	149	8	67	36	329	= 2,9	25,3	1,4	11,4	6,1	55,7
6. Personal ajutător și alte, angajați în domeniul comerțului și finanțelor	983	250	26	156	35	513	= 4,5	25,4	2,6	15,9	3,6	52,2
7. Funcționari angajați în transport	579	274	20	141	60	81	= 0,7	47,3	3,5	24,3	10,4	14,0
8. Personal ajutător și alte angajați în domeniul transportului	1 299	666	69	439	66	54	= 0,5	51,3	5,3	33,8	5,1	4,2

*repartizarea procentuală a israeliților, dacă 11 300 = 100%

Comparația făcută pe baza confesiunilor religioase va da următoarele rezultate: în concordanță cu importanța pozițiilor

¹³ Kovács: i. m. p. 25.

ocupate în comerț și finanțe, procentul celor independenți arăta valori ridicate. În cazul industriei, balanța se înclina în favoarea funcționarilor. Cu toate acestea, comparând indicatorii funcționarilor cu ale personalului ajutător, în fiecare caz procentajul primei categorii va arăta valori mai ridicate. Adică se confirmă că scopul principal al israeliților a fost asigurarea independenței lor economice, iar dacă aceasta nu era posibil, se străduiau să obțină poziții de funcționari. Această imagine se va modifica datorită modificării înseși a structurii comunității evreiești. În 1920, procentajul funcționarilor, atât în industrie, cât și în comerț și finanțe, va rămâne cu mult în urma independenților și personalului ajutător. Cât timp în această ultimă categorie numărul independenților a fost, conform așteptărilor cel mai ridicat, în industrie pozițiile de conducere au fost dominate de personalul ajutător. Angajații în transport au însemnat excepții: în cadrul lor numărul funcționarilor arată, într-o mică măsură, valori mai ridicate față de personalul ajutător. Pe baza cifrelor, putem trage concluzia că evreii de la Miskolc nu au prezentat interes față de cariera de funcționar, nu li se părea atractivă (sau accesibilă)¹⁴. Dacă lipseau condițiile necesare pentru înființarea unei afaceri, cu mare probabilitate membrii comunității israelite acceptau posturi inferioare, devenind angajați confrăților de religie. În categoria „funcționarilor publici și profesiunilor liberale”, situația a fost alta, pentru că în obținerea unui post de funcționar public trebuiau trecute multe obstacole.

¹⁴ Nagyarányú elmozdulást a hivatalnoki pálya felé az 1920-as években tapasztalhatunk. Az 1930. évi statisztikák a kereskedelem és hitel körében alkalmazott izraelita tisztviselők számának jelentős növekedését igazolják, de kisebb mértékben az ipar terén is érvényesült ez a tendencia. Lásd Csíki: i. m. p. 79, 84.

Tabelul nr. 6. : Apartenența confesională repartizată în subcategoriile funcționar public și profesii liberale în anul 1920¹⁵

Subcategorii ocupaționale	Romano-catolici	Greco-catolici	Reformați	Evanghelici	Izraeliți	Izraeliți
	%					Cifre absolute
Funcționari de stat	60,9	3,0	22,6	8,9	3,8	9
Funcționari de comitat	42,2	2,2	53,4	2,2	-	-
Funcționari orășenești	39,8	1,9	40,7	2,8	14,8	16
Judecători, procurori	47,3	5,3	34,2	7,9	5,3	2
Funcționari de judecătorie și de procuratură	42,1	3,5	33,3	7,0	12,3	7
Avocați	14,5	-	21,7	4,4	59,4	41
Învățători de școli primare	50,0	6,3	21,5	9,7	11,8	17
Învățători de gimnaziu	49,1	3,8	17,0	15,1	13,2	7
Profesori de liceu	48,4	1,6	39,1	7,8	1,6	1
Medici	13,5	-	11,5	3,8	71,2	37
Moașe	53,9	5,1	17,9	10,3	12,8	5
Actori	44,8	1,7	31,0	3,5	19,0	11

Indicatoarele din tabelul nr.6 referitoare la diferite confesiuni dovedesc că, în atribuirea pozițiilor de stat, evreii nu s-au bucurat de simpatie. În 1920 nici un evreu nu a fost angajat în administrația comitatului, iar procentul profesorilor de liceu, al funcționarilor de stat, precum și al judecătorilor și procurorilor era extrem de scăzut. În două subcategorii au dobândit poziții de conducere: în rândul medicilor (71,2%) și avocaților (59,45), adică în cele două categorii ale ocupațiilor liberale. În primul caz erau

¹⁵ Kovács: i. m. p. 26.

urmați de romano-catolici, cu numai 13,5%, în al doilea caz erau urmați de reformați cu un procentaj de 21,7%. Diferența este semnificativă în ambele categorii. Această clasă ocupațională arată tendințe similare și în interiorul comunității evreiești, în contradicție cu celelalte categorii, numărul medicilor și al avocaților fiind marcant.

În demersul de până acum am evaluat gradul de orientare în comerț și industrie a israeliților de la Miskolc și, totodată, am dezvăluit înrădăcinarea unei mentalități comunitare în diviziunea structurii lor ocupaționale. Rămâne de văzut și de clarificat în ce măsură este valabilă în cazul evreilor din Miskolc teoria că aceștia au arătat un interes redus față de ramura agrară/ agricultură.

Cu puțin înainte, pe baza tabelului nr. 3, am putut sesiza că, în ordinea confesiunilor, comunitatea cercetată se clasa pe locul trei, cu un procentaj de 8,5%, loc precedat de procentajul reformaților (53,4%) și al romano-catolicilor (33,0%). Mergând mai departe, pe baza datelor prezentate în tabelul nr.4, a devenit vizibil că pe lista preferențială a comunității, între cele unsprezece categorii ocupaționale, ocupațiile legate de agricultură sunt clasate pe locul șase.

Cuantificat în cifre, aceasta arată că, în 1920, din populația evreiască de la Miskolc numai 2,2%, adică 246 persoane, își câștigau existența din munci agricole. Se pare că ambele ierarhii argumentează premisa noastră de bază, dar o cercetare amănunțită a acestei categorii ocupaționale va atrage atenția asupra unor particularități ale vieții economice a orașului.

Tabelul nr.7.: Repartizarea subcategoriilor în agricultură după confesiuni¹⁶

Subcategorii ocupaționale	Retribuții	Confesiuni									
		Roma no-cat.	Greco-cat.	Refor mați	Evang h.	Izraeliți	Roma no-cat.	Greco-cat.	Refor mați	Evang h.	Izraeliți
	Total	Cifra absolută					%				
1. Moșieri peste 1000 de iugăre	5	1	-	-	-	4	20,0	-	-	-	80,0
2. Proprietari mijlocii cu 100-1000 iugăre	31	3	-	12	-	15	9,7	-	38,7	-	48,4
3. Arendași cu peste 100 de iugăre	36	6	-	5	-	25	16,7	-	13,9	-	69,4
4. Mici proprietari (mic arendaș) până la 50-100 iugăre	16	2	-	9	-	5	12,5	-	56,3	-	31,2
5. Mici proprietari (mici arendași) până la 10-50 de iugăre	136	18	-	110	-	8	13,2	-	80,9	-	5,9
6. Mici proprietari (mici arendași) până la 5-10 iugăre	137	29	1	107	-	-	21,2	0,7	78,1	-	-
7. Mici proprietari (mici arendași) sub 5 iugăre	273	55	4	192	5	17	20,1	1,5	70,3	1,8	6,2
8. Funcționar economic/agricol	18	8	-	6	1	3	44,4	-	33,3	5,6	16,7
9. Argat/slugă agricol/gospădărești	159	74	15	61	5	4	46,5	9,4	38,4	3,1	2,5
10. Muncitor agricol	502	226	15	244	11	3	45,0	3,0	48,6	2,2	0,6

¹⁶ Ibid. p. 25.

După cum se poate citi din tabelul nr.7, în pofida angajării lor nesemnificative în agricultură, israeliții au avut o reprezentare importantă în această ramură.

În 1920 erau consemnate în oraș cinci moșii de peste 1000 de iugăre, dintre care patru aveau proprietari de confesiune israelită, fiind consemnată o singură moșie de proprietate romano-catolică. Evreii au condus și în următoarele două categorii: în cazul proprietăților mijlocii, moșii între 100-1000 de iugăre, cu un procent de 48,4%, iar în cazul pământurilor arendate de peste 100 de iugăre, și-au păstrat poziția de conducere în fața romano-catolicilor și reformatilor, cu 69,4%. În categoria proprietăților mici, între 50-100 de iugăre, israeliții s-au clasat pe locul doi, în urma reformatilor – iar în următoarele categorii se vor situa la urmă. Cu o singură excepție, au fost prezenți la toate categoriile. Într-un procent scăzut vor fi prezenți în rândul argaților și lucrătorilor agricoli.

Pe baza acestor argumente, ajungem la deducția că israeliții care și-au căutat o sursă de trai în agricultură au fost conduși de motivații duble: achiziția sau arendarea pământului a fost considerată o investiție profitabilă – ei sunt actorii principali ai primei categorii – ori munca agricolă li s-au impus. Această supoziție subliniază lipsa evreilor din categoria proprietarilor, mici de tranzit, între 5-10 iugăre.

Deși numai o fracțiune dintre evrei au fost interesați de agricultură, evreii de la Miskolc și-au asumat un rol important în domeniul agriculturii. Într-un oraș care funcționa ca un puternic centru industrial și comercial, interesul redus față de agricultură nu prezintă importanță în analiza vieții economice. Această ramură nu era atractivă pentru populația fără apartenență confesională. Așa cum am văzut mai devreme, din totalul populației orașului, de 56982 persoane - incluzând și populația evreiască -, numărul acelor care au trăit din agricultură a fost de 2897. În același timp, prezența substanțială a evreilor mișcolțeni în domeniul agrar nu se poate socoti ca un fenomen singular, fiindcă în țările central și est-europene – în mod aparte –dintre

arendașii marilor moșii, 70-75%, iar ai celor cu peste 1000 de iugăre 20% erau evrei. Față de această situație, o deosebire însemnată vom găsi în comunitatea cercetată. Pe baza datelor statistice, putem afirma că în 1920 la Miskolc n-au existat arendași de moșii, iar procentul de 20% al israeliților beneficiari ai statutului de proprietari depășește în fond 80% la nivelul întregii populații¹⁷.

Concluzii

Această descriere a anilor 1920 ne-a prezentat comunitatea evreiască de la Miskolc la apogeul influenței sale economico-sociale. Între cele trei ramuri economice de bază, membrii comunității israelite au avut un rol hotărâtor în domeniul comerțului și finanțelor, în timp ce în industrie, care reprezenta sectorul cheie în economia locală, au ajuns pe planul al doilea. Cercetând preferințele lor în alegerea carierei, putem constata un interes accentuat către activitățile comerciale și industriale, ceea ce însemna și un demers concret în păstrarea independenței lor economice, iar în lipsa acestor posibilități, s-au angajat cu predilecție la firmele confrăților de credință mult mai norocoși. În cazul lor, posturile de funcționari au fost mai puțin atractive sau mai greu accesibile. La Miskolc, fiind un oraș important, sectorului agrar i-a fost atribuit un rol secundar, dar oricum, agricultura în mod tradițional nu aparținea categoriilor profesionale preferate de evrei, cu toate că aceștia au contribuit la funcționarea ei pe plan local. În pofida schimbării atmosferei politice și a greutăților crescute, în următoarele două decenii aceste tendințe nu s-au schimbat considerabil. De la exterminările Holocaustului, nici evreii de la Miskolc nu au fost exceptați.

¹⁷ In memoriam Ránki György. A magyarországi zsidóság gazdaságtörténetéről. *Történelmi Szemle*, 1987–88. 3. sz. 249–255., p. 250.

ASPECTS OF THE OCCUPATIONAL PATTERNS OF MISKOLC JEWS AS REFLECTED IN THE STATISTICAL DATA FOR 1920

Abstract: *The present study reveals the main aspects of the occupational patterns of the Jewish population of Miskolc – a northeastern city in Hungary – at the height of the community's history. Its main objective is to examine the role Israelites played in the local economy by focusing on the three basic branches of commerce (and credit), industry, and agriculture. It also strives to test the validity of some popular notions such as the Jewish concentration on commerce and industry in an effort to preserve economic independence and the allegedly minimal interest of Jews in agriculture. It concludes that while members of the Israelite community dominated the commercial and credit life of the city, they occupied an inferior position in industry. Their role in agriculture, however, was significant.*

Keywords: *Hungarian Jews, Miskolc, economy, religious groups, occupational patterns, statistics.*

ASPECTE PRIVIND IMPLICAREA EVREILOR ÎN COMERȚUL DIN NORD-VESTUL TRANSILVANIEI ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA ȘI PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XX-LEA

Grigore BUDA

Comerțul a constituit de-a lungul timpului una dintre activitățile cele mai importante din cadrul sistemului ocupațional evreiesc. Încă din perioada medievală, anumite restricții de natură socio-economică impuse evreilor, atât în Marele Califat Arab (și statele succesorale ale acestuia), cât și în statele Europei creștine - este vorba în primul rând de imposibilitatea de a deține proprietăți imobiliare și în special pământ - au făcut ca evreii să se orienteze într-o mai mare măsură înspre comerț. Dacă în comerțul intern aceștia au avut de făcut față concurenței venite din partea creștinilor (mai ales greci și armeni) sau a arabilor musulmani, în comerțul internațional ei au găsit un câmp larg de acțiune. Vasta răspândire a evreilor a permis stabilirea unor rețele comerciale foarte extinse, rețele care porneau din nordul Europei, treceau prin nordul Africii și ajungeau până în India sau China¹. Comercianții evrei au constituit un veritabil element de legătură între lumea musulmană și cea creștină în perioada medievală. Buna cunoaștere a limbilor străine, relațiile de familie, afinitățile etno-religioase au favorizat această bună poziționare a evreilor în comerțul internațional.

O creștere a numărului evreilor implicați în activități comerciale în statele Europei creștine a avut loc o dată

¹ Salo Baron, *Economic History of the Jews*, Schocken Books, New York, 1976, p. 29.

cu renașterea urbană. Nu au lipsit însă dificultățile, în contextul în care concurența și ostilitatea din partea burgheziei creștine s-au accentuat. Aceasta din urmă avea tot mai mult tendința de a monopoliza sectoare economice largi, excluzându-i astfel pe negustorii evrei. Adesea, burghezia creștină reușea să obțină din partea monarhilor acel privilegiu important: "*de non tolerandis Judaeis*". În multe orașe europene activitățile comerciale ale evreilor erau limitate la cartierul evreiesc. Au existat perioade în care negustorii evrei erau obligați să-și închidă magazinele duminică și în sărbătorile creștine, fapt ce constituia un grav impediment, ținând seamă de faptul că ei își țineau închise magazinele în Shabat și în sărbătorile religioase iudaice². Au existat și restricționări în ceea ce privește comerțul cu anumite produse, ca de exemplu comercializarea produselor alimentare în mediul rural. Cu toate dificultățile întâmpinate, comerțul continuă să atragă un număr mare de evrei, astfel că în secolul al XII-lea, un rabin evreu german, Eliezer ben Nathan, putea afirma că: "*astăzi noi trăim doar din comerț*"³.

Comerțul continuă să ocupe un rol la fel de important în cadrul activităților economice evreiești și în epoca modernă. Desigur, intervin schimbări importante, determinate pe de-o parte de diminuarea treptată a restricțiilor legislative, iar pe de alta de creșterea substanțială a concurenței, într-o economie de piață aflată în plină ascensiune. Un număr mare de evrei se limitau la practicarea micului comerț, în care se opera cu resurse limitate de capital, dar cu o circulație a acestuia mult mai rapidă. Pentru a face față concurenței, comercianții evrei inovează: se orientează înspre comercializarea unei largi varietăți de produse, cu standarde de calitate diferite și, desigur, cu prețuri în funcție de acele standarde. S-a realizat astfel o largire semnificativă a pieței prin creșterea numărului de consumatori. În zonele preponderent agricole, comerciantul ambulant evreu a fost cel care a furnizat produsele industriale necesare, colectând de acolo surplusul de

² *Ibid.*, p. 41.

³ *Ibid.*, p. 43.

produse agricole⁴. În felul acesta, zonele rurale au fost incluse treptat în circuitul comercial, proces inerent economiei de piață. Activitatea micului comerciant evreu a încurajat producția de "surplus" agricol, a stimulat consumul de produse industriale și a canalizat o parte a forței de muncă rurală înspre domeniul serviciilor (transportul de mărfuri, de exemplu). Desigur, evreii nu au fost antrenați doar în activitățile specifice micului comerț în această perioadă. Celebrul "evreu de Curte" (Hoffjude, Komerzienrat, Kommerziedirektor) s-a preocupat nu numai de asigurarea de resurse financiare pentru diverși monarhi europeni, ci a avut un rol însemnat și în activități comerciale de mare anvergură, cum ar fi asigurarea de alimente, îmbrăcăminte, muniție și armament unor armate europene tot mai numeroase și implicate în tot mai dese conflicte. În perioada târzie a epocii moderne (sec. XIX), un număr restrâns de mari investitori evrei s-au aflat printre fondatorii unor mari rețele de magazine, cum ar fi: "Schocken", "Tietz" și Wertheim" în Germania, "Great Universal Stores" în Marea Britanie etc⁵.

Pe măsura dezvoltării relațiilor de tip capitalist și în contextul obținerii treptate a statutului de cetățeni cu drepturi depline în diverse state europene, evreii, deși continuă să aibă un rol însemnat în activitățile de tip comercial, se orientează și spre alte domenii de activitate, cum ar fi industria, serviciile, sistemul financiar-bancar (unde de altfel, evreii au fost deosebit de activi și în perioada anterioară) sau îmbrățișează diverse profesii intelectuale (jurnaliști, profesori, medici, avocați. etc.).

În ceea ce îi privește pe evreii din Transilvania, izvoarele istorice atestă prezența lor pe aceste locuri încă din primele secole ale Evului Mediu. Reglementările cu privire la ei nu întârzie să apară, cu atât mai mult cu cât regii maghiari se aflau sub influența directă a papalității. În sec. al XI-lea, regele Ladislau I emite o serie de decrete restrictive referitoare la evrei, printre care și mutarea târgurilor în zilele de sâmbătă, măsură ce punea în

⁴ *Ibid.*, p. 64-65.

⁵ *Ibid.*, p. 237-239.

imposibilitate pe comercianții evrei de a-și vinde mărfurile în astfel de ocazii⁶. Măsurile restrictive nu au fost însă o constantă în politica regilor maghiari față de evrei. Ele au alternat cu acordarea de privilegii, dintre care unele și de natură comercială. În sec. al XII-lea, regele Béla al IV-lea emite un act de privilegiu care prevedea libertatea de mișcare pentru comercianții evrei: *"iar dacă or aduce marfă sau alte lucruri de la care se obișnuiește a lua vamă, în toate locurile de vamă să nu se plătească mai mult decât or plăti un locnitor al acelei cetăți unde va locui evreul în acea vreme"*⁷.

Negustorii evrei puteau fi întâlniți în principalele centre comerciale ale Transilvaniei, cum ar fi Brașovul, Sibiuul sau Caransebeșul, unde jucau un rol important în comerțul de tranzit⁸. În sec. al XVI-lea, numeroși comercianți evrei erau semnalati și la Cluj⁹.

În prima parte a sec. al XVII-lea, principele Gabriel Bethlen emite un privilegiu pentru evrei, urmărind prin aceasta să impulsioneze viața economică a țării. Printre cele 11 puncte ale documentului, se află și cel referitor la libertatea practicării comerțului de către evrei pe întreg cuprinsul Principatului ("... dreptul de așezare și îndeletnicire cu negoțul"; "li se îngăduie fiecăruia dintre ei îndeletnicirea cu comerțul, plecarea dincolo de hotarele țării pentru aducerea diferitelor mărfuri de la Constantinopol și scoaterea lor din ținuturile noastre")¹⁰.

Nu era vorba de o libertate deplină a evreilor din Principat, ținând seama de faptul că ei aveau drept de așezare doar la Alba Iulia, oraș care a rămas pentru mult timp principalul loc de rezidență pentru evreii ardeleni. Apoi, trebuie amintit faptul că același principe, Gabriel Bethlen, a fost cel care în 1627

⁶ Moshe Carmilly - Weinberger, *Istoria evreilor din Transilvania, (1623-1944)*, Editura Enciclopedică, București, 1994, p. 12.

⁷****Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România* (în continuare IMER), Editura Hasefer, București, 1998, I, Nr. 5, p. 7-10.

⁸ M. Carmilly, *op. cit.*, p. 16-17.

⁹ IMER, I. Nr. 62, p. 54.

¹⁰*Ibid.*, Nr. 119, p. 102-103.

stabilește o serie de măsuri restrictive, impunând prețuri maxime pentru produsele care putea fi introduse în țară de către negustorii evrei¹¹. Există o largă varietate de produse pe care evreii le comercializau în spațiul transilvan: produse agricole, vite, postavuri, coloranți etc. Negustorii evrei asigurau atât o bună parte a traficului comercial intern, cât și a celui extern, în special pe ruta Constantinopol.

Cu toate că privilegiul emis de Gabriel Bethlen rămâne în vigoare, municipalitatea din Alba Iulia manifestă în mod constant tendința de îngrădire și chiar de eliminare a negustorilor evrei. În epoca stăpânirii habsburgice, Guberniul Transilvaniei intervenea adesea în sprijinul evreilor, considerându-se extrem de important rolul lor în comerțul cu Turcia, Austria, Moldova sau Țara Românească¹².

La începutul sec. al XVIII-lea, și sașii au dorit excluderea evreilor din comerțul Transilvaniei, urmărind instituirea unui monopol propriu asupra acestuia¹³.

Începând cu prima jumătate a secolului al XVIII-lea, o serie de conscripții realizate de autoritățile austriece în zona Transilvaniei și Banatului ne facilitează o mai bună cunoaștere a aspectelor legate de viața economică a evreilor de aici. Astfel, într-o conscripție realizată în perioada 1735-1737, au fost consemnați la Arad 2 negustori cu prăvălii și un cârciumar, în Bihor 2 negustori cu prăvălii și 8 negustori ambulanți, iar în Satu Mare 2 cârciumari¹⁴. Conscripția reflectă o situație ce putea fi întâlnită la nivelul întregii Transilvanii, unde evreii practicau mai mult comerțul cu mărunțișuri, în condiții destul de neprielnice datorate concurenței venite din partea negustorilor privilegiați din Imperiu și a companiilor comerciale mai puternice. Majoritatea comercianților evrei erau consemnați în statistici la rubrica: "*comercianți ambulanți*". Puțini erau cei care dețineau propriile lor

¹¹*Ibid.*, Nr. 124, p. 106.

¹²*Ibid.*, II/1, p. XXXVI.

¹³ *Ibid.*, p. XXXVII.

¹⁴*Ibid.*, Nr. 91, p. 72-73.

prăvălii. Și mai puțini erau, desigur, marii negustori evrei, deținătorii de case, prăvălii și un capital mai consistent. Astfel de negustori sunt consemnați în marile centre urbane, cum ar fi Arad, Oradea sau Timișoara¹⁵.

În secolul al XIX-lea numărul evreilor transilvăneni a sporit simțitor. Dacă în 1813 erau înregistrați 3544 evrei, în 1869 – 1870 se ajunge la un număr de 24.848 locuitori evrei¹⁶. Structura socio-profesională se diversifică, menținându-se însă anumite tendințe specifice perioadei anterioare. Pentru prima jumătate a sec. al XIX-lea, statisticile pentru Transilvania consemnează o situație fluctuantă a comercianților evrei. În 1813, 15,7% din evrei se ocupau cu comerțul, în 1819 doar 8,8%, în 1835-1845 10%, iar în 1848 ponderea lor crește din nou la 16,9%¹⁷. În comitatele Crasna și Solnocul de Mijloc, dintre cei 656 de evrei înregistrați, 111 (16,9%) se ocupau cu negoțul¹⁸.

După obținerea emancipării în 1867 evreii din Transilvania și-au sporit și mai mult implicarea în viața economică, ei ocupând un loc de frunte în domenii precum sistemul bancar, comerț, industrie și, într-o anumită măsură, chiar în agricultură.

Implicarea evreilor ardeleni în activități de tip comercial se menține la cote ridicate și în a doua jumătate a sec. XIX-lea, cu atât mai mult cu cât începând cu anul 1867, prin acordarea dreptului de cetățenie, restricțiile legale dispar sau se diminuează foarte mult. Este ilustrativ, în acest sens, faptul că în 1912, la Oradea, o mare parte din stabilimentele industriale și comerciale se aflau în proprietatea unor evrei: 38 de fabrici din cele 51 existente, 10 din cele 16 tipografii, 6 din cele 13 farmacii, 14 din cele 15 cafenele¹⁹.

¹⁵*Ibid.*, II/2, p. LIX.

¹⁶ Ladislau Gyémánt, *Evreii din Transilvania în epoca emancipării 1790-1867*, Editura Enciclopedică, București, 2000, p.28.

¹⁷*Ibid.*, p. 35.

¹⁸*Ibid.*, p. 22-23.

¹⁹ Idem, *Evreii din Transilvania. Destin istoric. The Jews of Transylvania. A Historical Destiny*, Institutul Cultural Roman, Cluj-Napoca, 2004, p.96.

După 1918, apar noi condiții socio-economice și politice, nu întotdeauna dintre cele mai favorabile, în care comercianții evrei și-au desfășurat activitatea.

Deși efortul autorităților românești de integrare a noilor teritorii a fost unul deosebit, au existat domenii, cum ar fi legislația comercială, în care integrarea s-a realizat foarte anevoios. Abia în 1938 se promulgă un nou *Cod de comerț* prin care erau reglementate toate activitățile din domeniu. Până atunci s-au aplicat vechile reglementări comerciale de dinainte de 1918, cu specificul fiecărei provincii în parte. Legislația comercială s-a îmbogățit, de asemenea, cu o serie de noi acte normative: *Legea registrului comerțului privind obligativitatea înscrierii și evidenței tuturor firmelor economice*; *Legea referitoare la piețele publice, târguri și oboare*; *Legea comerțului cu deșeuri* etc.²⁰

Piața internă românească a evoluat sub influența atât a factorilor interni, cât și a celor externi. Dintre factorii interni amintim: o lărgire substanțială a pieței ca urmare a întregirii țării; creșterea semnificativă a producției industriale și, într-o mai mică măsură, a producției agricole; instabilitatea prețurilor ca urmare a valurilor inflaționiste din anii 1916-1926 și 1934-1939; creșterea influenței monopolurilor exercitate de diferite carteluri etc. Și evoluțiile economice mondiale s-au repercutat asupra pieței românești. Instabilitatea economică externă, crizele economice din 1920-1922 și, mai ales, cea din 1928-1933 afectează grav economia românească²¹.

Din ansamblul elementelor ce compun piața internă (piața de mărfuri, piața de servicii, piața capitalurilor și a hârtiilor de valoare etc.), piața de mărfuri a fost cea mai cuprinzătoare. Există o mare varietate de produse vehiculate pe piața internă românească, produse ce făceau parte fie din categoria mărfurilor industriale, fie din cea a mărfurilor agricole. Produsele industriale

²⁰ Victor Axenciuc, *Introducere în istoria economică a României. Epoca modernă*, Editura Fundației "România de Măine", București, p. 22-23.

²¹ *Ibid.*, p. 325.

își găseau piața de desfacere cu preponderență în mediul urban, în timp ce o mare parte a produselor agricole erau comercializate pe piața externă. Piața urbană avea, în comparație cu piața rurală, o capacitate de consum și cumpărare mult mai mare. Există o organizare superioară de desfacere a mărfurilor, aici fiind absorbită o mare parte a mărfurilor autohtone și de import²². Piața rurală, deși formată dintr-un număr mult mai mare de potențiali consumatori, reușea să absoarbă o cantitate redusă de mărfuri industriale, acestea fiind preponderent bunuri de consum. Se mențin și se dezvoltă încă forme de comerț tradițional, astfel că numărul târgurilor săptămânale a crescut de la 569 în 1923, la 1174 în 1936. O creștere mai mare s-a înregistrat la târgurile de cereale, de la 44 în 1923, la 258 în 1936²³.

Formele în care s-a practicat comerțul intern s-au diversificat și modernizat. Astfel, în 1936 erau înregistrate cu 44,5% mai multe firme comerciale decât în 1930²⁴.

A continuat specializarea comerțului *en gros* și *en detail*, apar centre comerciale noi în orașe, iar în orașele mai mari apar magazine universale cu raioane standardizate și prețuri mici. Totuși, cea mai mare parte a vânzărilor continuă să fie realizate de negustorii mici și mijlocii, deținători de mici magazine și dughene sau chiar de către negustorii ambulanți²⁵.

Comerțul exterior în perioada interbelică s-a aflat în strânsă legătură cu nivelul și structura dezvoltării economice generale a țării. Se înregistrează o anumită creștere a partenerilor comerciali externi, de la 22 de țări în 1919, la 26 de țări în 1927-1937. Este vorba în primul rând de state europene, dar și de pe alte continente (SUA, Canada, Egipt etc.)²⁶.

²² *Ibid.*, p. 328.

²³ *Ibid.*, p. 329.

²⁴ Nicolae Păun, *Stat și economie. România în perioada dintre cele două războaie mondiale 1919-1939*, Cluj-Napoca, 1992, p. 177.

²⁵ V. Axenciuc, *op. cit.*, p. 331.

²⁶ N. Păun, *op. cit.*, p. 177.

Volumul comerțului exterior a crescut în perioada 1910-1937, de 1,6 ori (importul cu peste 55%, exportul cu peste 60%)²⁷. Capacitatea redusă a industriei românești făcea ca produsele trimise la export să fie în special materii prime semifabricate (cereale, lemn, animale vii) și produse petroliere²⁸. Importurile românești constau în produse manufacturate, din care o bună parte o constituiau mașinile și utilajele. Nu lipseau nici produsele de lux, articolele de îmbrăcăminte etc²⁹.

Este evident faptul că exista o structură necorespunzătoare a comerțului exterior românesc, fapt determinat de caracterul agrar-industrial al economiei, dar și de lipsa unor politici economice eficiente în domeniu³⁰. România exporta între 5,3 și 15,6 tone mărfuri pentru tona de mărfuri importată³¹.

Ar fi fost necesară intervenția mult mai susținută a statului pentru atenuarea acestor dezechilibre. Și, nu în ultimul rând, o mai susținută politică de industrializare ar fi reușit să ducă la înlocuirea multora dintre produsele importante, cu produse autohtone.

În ceea ce privește implicarea evreilor în diverse activități de natură comercială, constatăm ca la 1930, la nivelul întregii țări existau un număr de 87.063 evrei activi, aceștia reprezentând 32,92% din totalul activilor evrei de la acea data, și 32,53% din totalul activilor din respectivul sector economic. În 1937, din cele 173.145 firme comerciale individuale înregistrate de către Ministerul Economiei și Industriei, 32,7% aparțineau unor comercianți evrei³².

Situația din zona de nord-vest a Transilvaniei, respectiv în județele Sălaj, Satu Mare, Bihor și Maramureș, așa cum reiese ea

²⁷ *Ibid.*, loc. cit.

²⁸ V. Axenciuc, *op. cit.*, p. 180.

²⁹ N. Păun, *op. cit.*, p. 180.

³⁰ *Ibid.*, loc. cit.

³¹ *Ibid.*, p. 181.

³² Carol Iancu, *Evreii din România. De la emancipare la marginalizare 1919-1938*, Ed. Hasefer, București, 2000, p. 66.

din datele recensământului efectuat în anul 1930, prezintă o serie de particularități, dar și similitudini cu cea întâlnită la nivelul întregii țări.

Astfel, în *județul Sălaj*, din cei 4316 evrei activi, 1666 se ocupau cu diverse activități comerciale. Aceștia reprezentau 38,6% din totalul populației active evreiești și 49,74% din totalul populației active în comerțul județului.

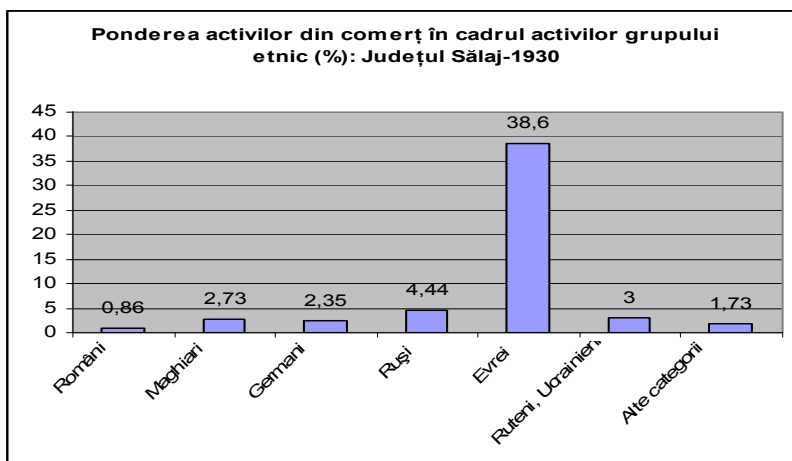
În tabelul și graficele de mai jos putem observa care era situația activilor din comerț, pe diverse categorii etnice existente în județ:

Tabelul nr. 1. Distribuția pe etnii a activilor din comerț în județul Sălaj (1930)*

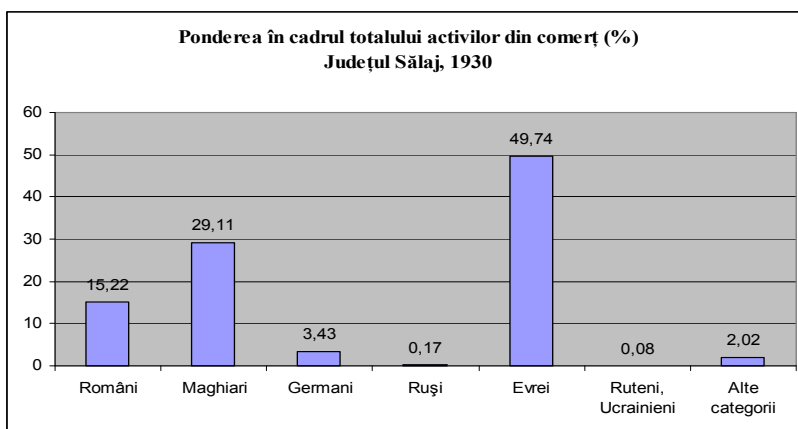
Etnia	Total populație activă	Activi în comerț	Ponderea activilor din comerț în cadrul activilor grupului etnic (%)	Ponderea în cadrul totalului activilor din comerț (%)
Români	58.823	510	0,86	15,22
Maghiari	35.594	975	2,73	29,11
Germani	4.876	115	2,35	3,43
Ruși	135	6	4,44	0,17
Bulgari	17	-	-	-
Evrei	4.316	1.666	38,6	49,74
Ucrainieni;	297	9	3	0,08
Greci	2	-	-	-
Diverse grupuri mici	3.868	67	1,73	2
Alții	15	-	-	-
Nedeclarați	66	1	*	*
TOTAL	108.009	3.349	100	100

* *Recensământul general al populației României din anul 1930*, vol. VII, p. 402 – 409

Graficul nr. 1

Graficul nr. 2

În **Satu Mare** erau în număr de 7957 evrei activi, din care 2478 erau antrenați în comerț. Aceștia reprezentau 31,14 % din totalul activilor evrei și 54,27% din totalul populației active în comerț. Pe categorii etnice, distribuția era următoarea:

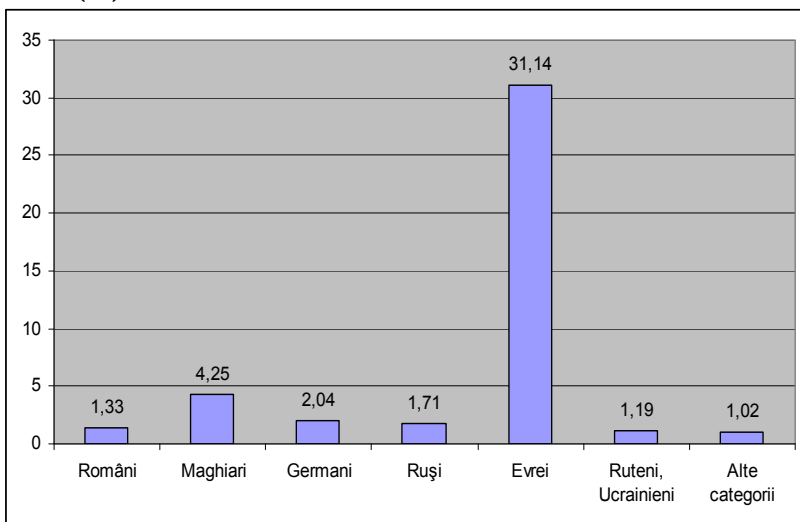
Tabelul nr. 2. Distribuția pe etnii a activilor din comerț în județul Satu-Mare (1930)*

Etnia	Total populație activă	Activi în comerț	Pondere activilor din comerț în cadrul activilor grupului etnic (%)	Pondere în cadrul totalului activilor din comerț (%)
Români	59.908	798	1,33	17,47
Maghiari	27.757	1.182	4,25	25,88
Germani	3.028	62	2,04	1,35
Ruși	467	8	1,71	0,17
Bulgari	75	-	-	-
Evrei	7.954	2.478	31,14	54,27
Ucrainieni;	1.175	14	1,19	0,3
Greci	2	-	-	-
Diverse grupuri mici	1.861	19	1,02	0,41
Alții	30	2	6,66	0,04
Nedeclarați	93	4	4,3	0,08
TOTAL	102.353	4.566	100	100

* *Recensământul general al populației României din anul 1930, vol. VII, p. 410 – 417*

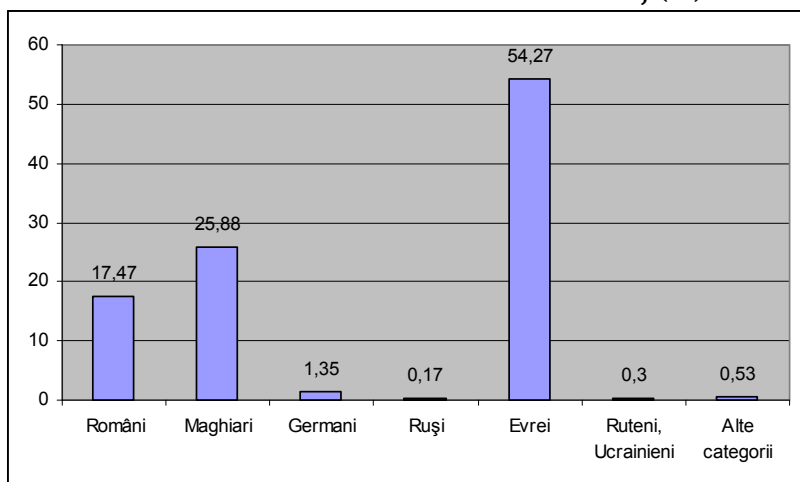
Graficul nr. 3

Ponderea activilor din comerț în cadrul activilor grupului etnic (%):

Graficul nr. 4

Ponderea în cadrul totalului activilor din comerț (%):

În **județul Bihor** recensământul consemnează 8892 de evrei activi, din care 2931 evrei erau în domeniul comerțului. Acest număr reprezenta 32,96% din totalul populației active evreiești și 37,51% din totalul bihorenilor activi în comerț.

Distribuția etnică în această ramură economică era următoarea:

Tabelul nr. 3

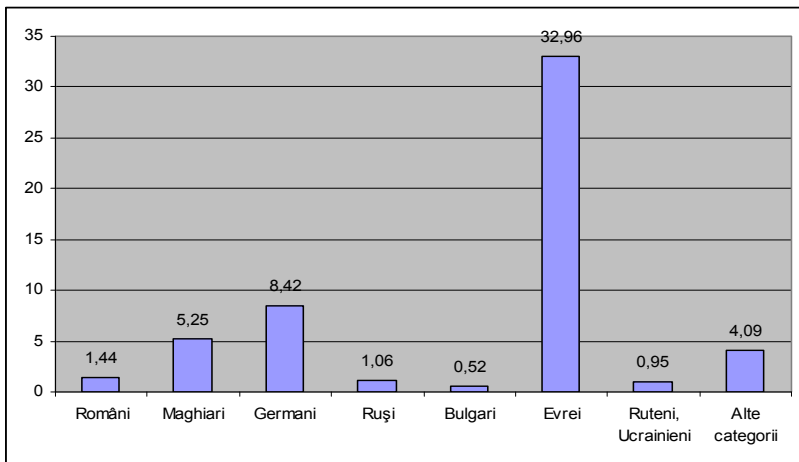
Distribuția pe etnii a activilor din comerț în județul Bihor (1930)*

Etnia	Total populație activă	Activi în comerț	Ponderea activilor din comerț în cadrul activilor grupului etnic (%)	Pondere a în cadrul totalului activilor din comerț (%)
Români	99.551	1.435	1,44	18,36
Maghiari	61.775	3.247	5,25	41,55
Germani	1.057	89	8,42	1,13
Ruși	375	4	1,06	0,05
Bulgari	190	1	0,52	0,01
Evrei	8.892	2.931	32,96	37,51
Ucrainieni;	421	4	0,95	0,05
Greci	4	-	-	-
Diverse grupuri mici	5941	99	1,66	1,26
Alții	84	1	1,19	*
Nedeclarați	159	2	1,25	*
TOTAL	178.449	7.813	100	100

* *Recensământul general al populației României din anul 1930, vol. VII, p.*

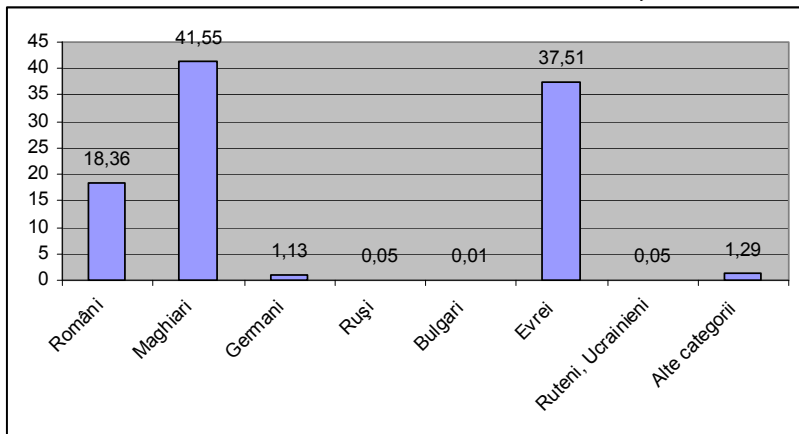
Graficul nr. 5

Ponderea activilor din comerț în cadrul activilor grupului etnic (%):

Graficul nr. 6

Ponderea în cadrul totalului activilor din comerț (%):

Populația evreiască activă a județului **Maramureș** era, în 1930, de 10.465 locuitori, din care 1925 se ocupau cu comerțul. Aceștia reprezentau 18,39% din totalul populației active evreiești și 79,71% din totalul activilor din comerț.

Tabelul nr. 4

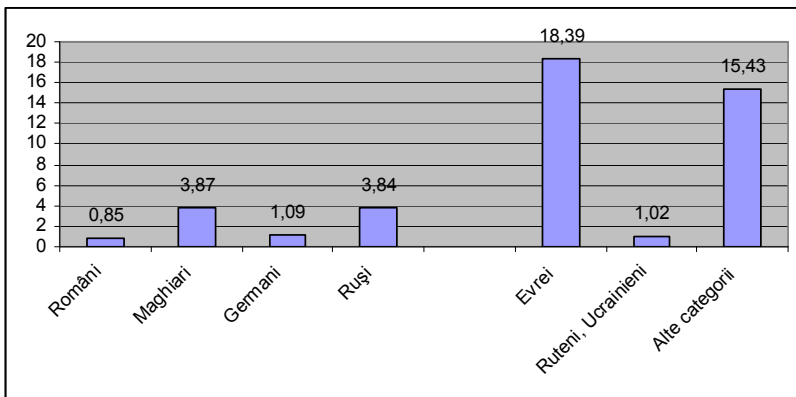
Distribuția pe etnii a activilor din comerț în județul Maramureș (1930)*

Etnia	Total populație activă	Activi în comerț	Ponderea activilor din comerț în cadrul activilor grupului etnic (%)	Ponderea în cadrul totalului activilor din comerț (%)
Români	29.222	249	0,85	10,31
Maghiari	3.898	151	3,87	6,25
Germani	1.100	12	1,09	0,49
Ruși	52	2	3,84	0,08
Bulgari	30	-	-	-
Evrei	10.465	1.925	18,39	79,71
Ucrainieni;	6.740	69	1,02	2,85
Greci	-	-	-	-
Diverse grupuri mici	241	3	1,24	1,24
Alții	16	2	12,5	0,08
Nedeclarați	73	2	2,73	0,08
TOTAL	51.837	2.415	100	100

** Recensământul general al populației României din anul 1930, vol. VII, p. 282 – 289*

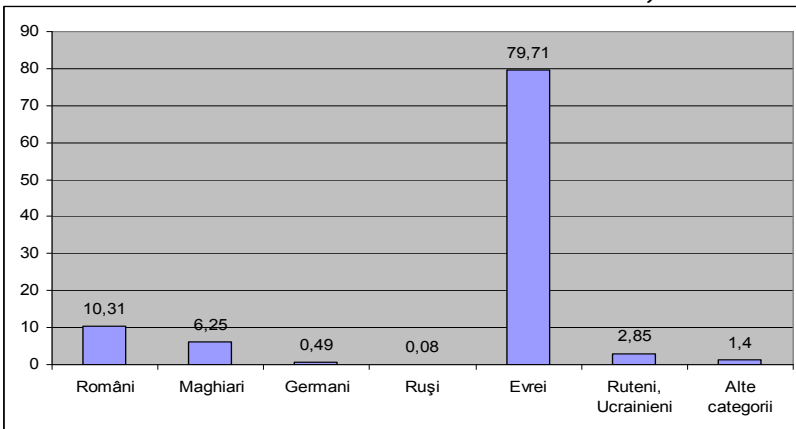
Graficul nr. 7

Ponderea activilor din comerț în cadrul activilor grupului etnic (%):

Graficul nr. 8

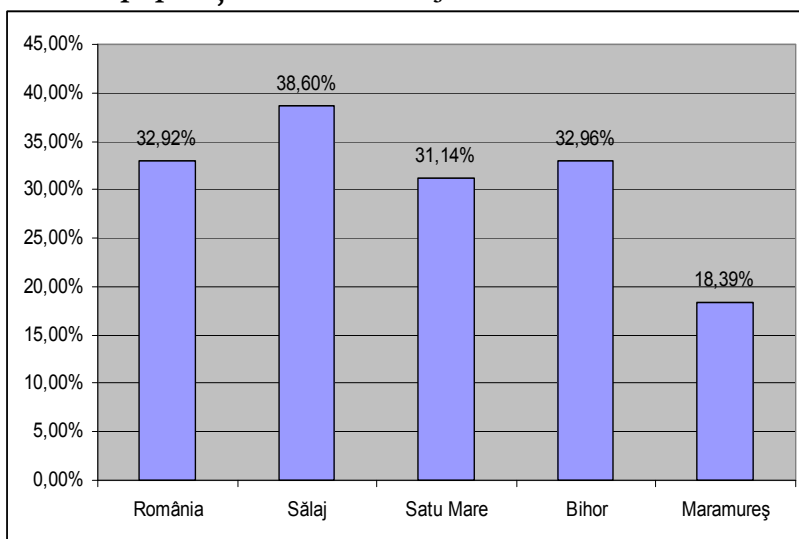
Ponderea în cadrul totalului activilor din comerț (%):

Datele prezentate mai sus evidențiază rolul important pe care l-a avut comerțul în cadrul sistemului ocupațional al evreilor din zonă.

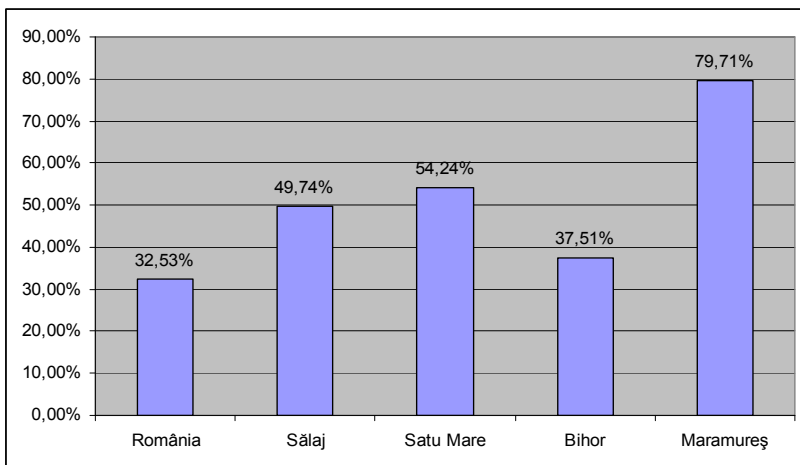
Astfel, **ponderea activilor din comerț în cadrul activilor evrei** era destul de ridicată, (peste 30%), excepție făcând cei din județul Maramureș, unde această pondere a fost de numai 18,39%. Observăm de asemenea ca în județul Sălaj ponderea comercianților în cadrul comunității evreiești era sensibil mai ridicată decât ce exista la nivelul țării, în timp ce în Satu Mare și Bihor, situația este aproape similară cu aceasta:

Graficul nr. 9 Ponderea activilor din comerț in cadrul totalului populației active evreiești

În privința **ponderii pe care comercianții evrei au avut-o în cadrul totalului activilor din comerț, în fiecare județ în parte**, avem următoarea situație:

Graficul nr. 10

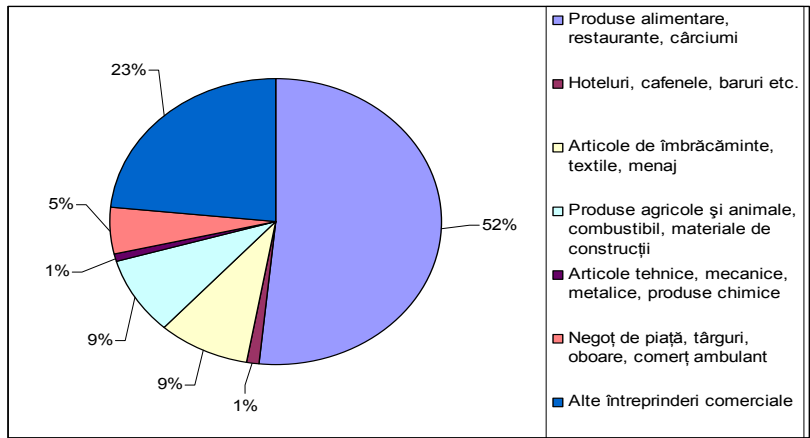

De această dată se observă o serie de diferențe semnificative față de cea ce exista la nivel țării. Maramureșul se remarcă cu o pondere foarte ridicată a comercianților evrei, (mai mult decât dublul ponderii existente la nivelul țării), iar în Sălaj și Satu Mare aceasta era semnificativ mai ridicată: +17,21% în Sălaj și +21,72% în Satu Mare. La Bihor avem o diferență numai 5%.

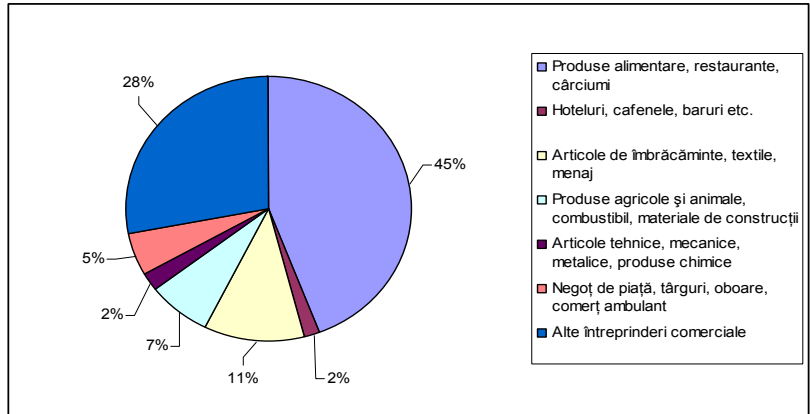
Recensământul din anul 1930 ne oferă date importante și referitor la distribuția comercianților evrei pe diverse subramuri de activitate comercială.

Prezentările grafice de mai jos ilustrează opțiunile comercianților evrei pentru unul sau altul dintre sectoarele comerciale, pe primul loc situându-se, în mod evident, comerțul cu produse alimentare, restaurante și cârciumi.

Graficul nr.11 Distribuția evreilor activi în comerț pe subramuri de activitate (Județul Sălaj, 1930)³³

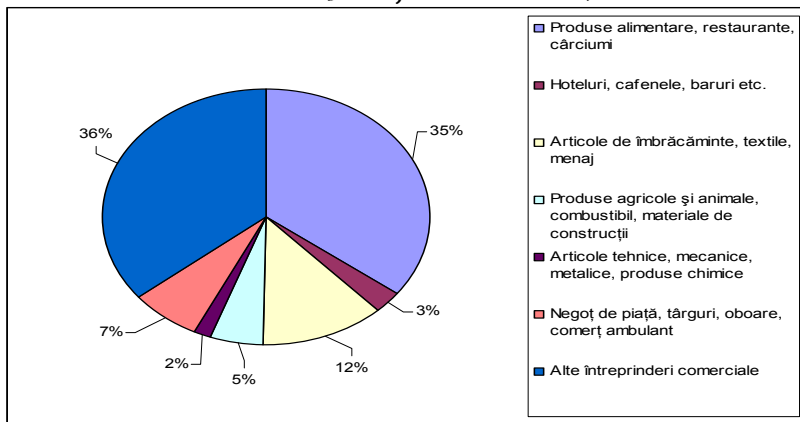
Graficul nr.12 Distribuția evreilor activi în comerț pe subramuri de activitate (Județul Satu Mare, 1930)³⁴

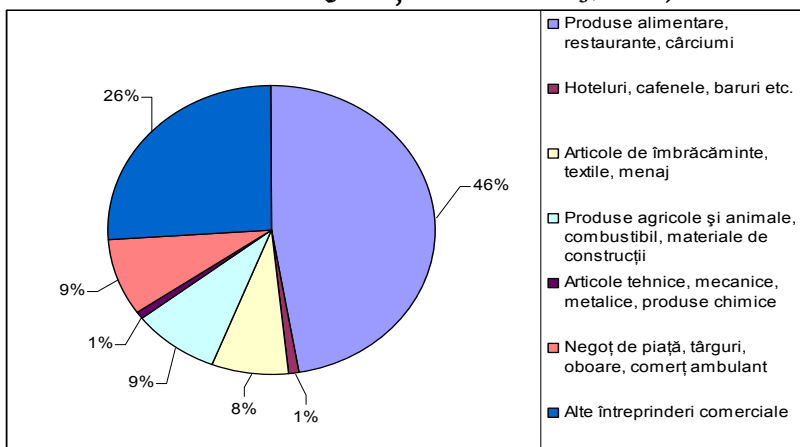
³³ Recensământul general al populației României din anul 1930, vol. VII, p. 402–409

³⁴ Recensământul general al populației României din anul 1930, vol. VII, p. 410–417

Graficul nr.13 Distribuția evreilor activi în comerț pe subramuri de activitate (Județul Bihor, 1930)³⁵

Graficul nr.14 Distribuția evreilor activi în comerț pe subramuri de activitate (Județul Maramureș, 1930)

³⁵ *Recensământul general al populației României din anul 1930, vol. VII, p. 50–57*

Anuarele publicate în epocă, cum ar fi *“Anuarul României pentru comerț, industrie, meserii și agricultură”*³⁶, ilustrează și ele numărul mare al evreilor deținători de bodegi, cârciumi, dar și de magazine de coloniale, magazine de mărunțișuri, de stofe etc. Puteau fi întâlnite astfel de stabilimente atât în mediul urban, cât și în cel rural. Ținând seama de slaba dezvoltare economică a județelor din nord-vestul țării (excepție făcând Bihorul) și de capacitatea redusă de cumpărare a locuitorilor de aici, ne putem da seama că cele mai multe afaceri de comerț erau de mică amploare. Trebuie să amintim faptul că existau anumite practici ale comercianților evrei menite a încuraja consumul și fidelitatea clientului. Mărturii orale menționează practica vânzării pe datorie, mai ales în mediul rural, unde lichiditățile monetare erau reduse. Nu era exclus nici trocul, tot din aceeași cauză. Apoi, în mediul urban se păstrează încă amintirea micului cadou cu tot felul de produse pe care băcanul evreu îl făcea celor mai fideli clienți ai lui, cu ocazia sărbătorilor de iarnă.

Majoritatea firmelor comerciale evreiești erau firme individuale. Este interesant de observat un anumit dinamism economic al evreilor, dovedit și de încercările unui număr destul de mare de evrei de *“a-și căuta norocul”* în comerț, chiar dacă nu aveau experiență în domeniu. Așa de exemplu, Katz Iacob, din Șimleu Silvaniei, își înființează o firmă de comerț mixt, după ce anterior, fusese ospătar. Kohn Beniamin, tot din Șimleu Silvaniei, înființează o firmă de comerț cu vopsele, după ce o vreme fusese zugrav³⁷.

Un alt aspect interesant îl reprezintă implicarea femeilor evreice în activitățile comerciale. Exista o mai veche tradiție în comunitățile evreiești central-europene, ca femeia să se ocupe cu astfel de activități mundane iar bărbatul să se dedice studiului Torei. Desigur, o altă cauză a implicării femeilor evreice în comerț

36 *** *Anuarul României pentru comerț, industrie, meserii și agricultură*", Editura Rudolf Mosse SA, București, 1931-1932.

37 Arhivele Naționale, Filiala Sălaj, *Fond Camera de Comerț și Industrie Sălaj*, Dos.1/1931.

(dar nu numai) a fost nevoia de a-și întreține familia, atunci când, din cauza văduviei, ele deveneau cap al familiei.

Exemple în acest sens pot fi: Steiner Friede din Camăr (Sălaj)- deținătoare a unei firme de comerț mixt; Hirschmann Iolana din Șimleu Silvaniei- deținătoare a unei firme de ceasornicărie-bijuterie; Szinetar Hermina din Zalău- a început cu comerțul cu făină în 1931, extinzându-se apoi, dovadă a succesului în afaceri, la comerțul cu coloniale, chimicale, menaj etc³⁸.

Nu au lipsit din această parte a țării nici firme comerciale evreiești mai mari, organizate sub forma societăților pe acțiuni. Amintim câteva dintre acestea:

- “Fructura” S.A. - firmă înființată în 1924, avându-i ca principali acționari pe Desideriu Markovits și Berthold Terner;
 - firma a activat la Carei și Zalău, având ca obiect de activitate comerțul cu cereale;
 - capitalul social al firmei a fost de 1 mil. lei;

*Este de remarcat prezența alături de acționarii evrei a primarului Zalăului, Nicodim Cristea, și a prefectului județului Sălaj, dr. Iuliu Domșa. Se pare însă că firma nu a funcționat foarte bine, ea înregistrând în anul 1926 pierderi substanțiale (889.820 lei)³⁹.

- “Circulația Mărfurilor” S.A. Oradea⁴⁰
 - fondată în 1914
 - capital: 500.000 lei
 - obiect de activitate: “mare comerț cu mărunțișuri”

³⁸ *Ibid.*, loc. cit.

³⁹ *Idem.*, *Fond Tribunalul Județean Sălaj, Seria Firme*, Dos. 103/1924.

⁴⁰ *Compass. Anuarul Român pentru industrie și comerț*, Cluj, 1924, p.764.

- director general: Silberstein Armin
- directori: Silberstein Armin
Schlesinger Mihaly

- “Societatea anonimă Isac Deutsch & Co “, Oradea⁴¹
 - înființată în 1921
 - capital: 50.000 lei
 - obiect de activitate: comerț cu băuturi alcoolice și produse alimentare; afaceri în comision
- Societatea anonimă "Comerțiu de alcool", Oradea⁴²
 - înființată în 1913
 - capital: 100.000 lei
 - director executiv: Gutfried Emanuel
 - obiect de activitate: mare comerț cu spirt, vin, rachiu, fabrică de rom și lichior
- “Societatea anonimă pentru producția și comerțul de lemne Bihor“, Oradea⁴³
 - înființată în 1916
 - capital: 600.000 lei
 - obiect de activitate: exploatare de pădure și comerț cu lemne
 - printre membrii direcțiunii: Schreiber Endre, Nussbaum Bertalan ș.a.

La **Oradea** au activat în perioada interbelică și câțiva dintre marii comercianți din zona de nord-vest a țării. Un prim exemplu ar fi familia Honigsberg, stabilită în Oradea încă din

⁴¹ *Ibid.*, p.766-767.

⁴² *Ibid.*, p.767.

⁴³ *Ibid.*, p.770.

secolul al XVIII-lea. Membrii acestei familii se numără printre marii angroșiști din oraș, fiind specializați pe comercializarea fructelor provenite din sudul Europei. Este interesant de menționat faptul că portocalele erau produse pe moșia proprie din Italiei. Faimoase în întreaga țară au fost familiile de comercianți Kurlander și Ullman, stabilite la Oradea în secolul al XIX-lea. Rafael Kurlander, originar dintr-o familie de rabini, s-a stabilit la Oradea în 1847. Încă de la început familia Kurlander s-a afirmat în comerțul cu textile⁴⁴.

Întemeietorul “dinastiei” Ullman din Oradea a fost Ullman Izidor, originar și el dintr-o familie de rabini. A fost primul din familie care s-a dedicat carierei de comerciant..

Între cele două familii, Ullman și Kurlander, s-au stabilit relații matrimoniale, astfel că s-a ajuns la constituirea unui mare consorțiu de produse de băcănie și coloniale care asigura distribuția pe plan local, dar desfășura cu succes și comerț exterior ,atât cu Orientul cât și cu zona occidentală⁴⁵.

Astfel de conexiuni vitale cu lumea exterioară nu au fost realizate însă numai de acești celebri comercianți Ullman și Kurlander. Au activat în perioada interbelică numeroși alți oameni de afaceri evrei care au practicat importul și exportul de mărfuri, favorizați fiind și de situarea Bihorului și Sătmărilor în zona de graniță a țării. În aceste două județe au activat majoritatea importatorilor și exportatorilor din zona de nord-vest a țării, dar într-un număr mai mic puteau fi întâlniți și în celelalte două județe aflate în atenția noastră, Sălaj și Maramureș. Printre produsele importate de către comercianții evrei se aflau: coloniale, produse de mercurie, confecții, postavuri, blănuri, încălțăminte, produse metalurgice etc. Exportul s-a pliat pe ceea ce putea oferi piața locală: vite, cereale, legume-fructe, lemn brut sau semifabricat etc. (vezi Anexa XI). Trebuie amintit aici comerțul exterior de mare amploare practicat de firma “Casa Noastră” din Satu Mare, firmă înființată în 1919 de către Banca Marmorosch Blank & Co din București, având ca obiect

⁴⁴ Tereza Mózes, *Evreii din Oradea. Monografie*, Editura Hasefer, București, 2000, p.137.

⁴⁵ *Ibid.*, loc.cit.

de activitate operațiuni bancare de comerț și industrie. Capitalul firmei era de 5 milioane lei. Secțiunea mărfuri reușește, după depășirea unor dificultăți din perioada de început a activității, să deruleze importante afaceri cu importul de zahăr, *“în urma legăturilor prețioase ce le are pe acest teren”*. Tot această secțiune își dezvoltă și un sector în domeniul comerțului cu cereale. Evoluția deosebit de favorabilă a firmei este ilustrată și de participarea la înființarea mai multor întreprinderi industriale și comerciale din județ:

- Fabrica de vagoane “*Unio*”
- participații la Hotel “*Dacia*” S.A.
- participații la firma “*Weisz și Harog*” - angroșiști de produse manufacturiere
- “*Urania*” S.A. – teatru, cinema și împrumuturi de filme
- participații la “Societatea anonimă pentru importul de fierărie” din Satu Mare și Ceramica de lux “*DAC*” S.A.R.
- secția bancară a înființat o sucursală la Baia Mare
- tot în cadrul acestei secții funcționa și Agenția Principală a Societății de Asigurare Italiană din Trieste, “*ADRIA*”.

Profitul obținut în anul 1921 a fost de 824.119 lei (față de 657.581 lei în 1920)⁴⁶.

*

* *

Ca și concluzii la cele prezentate până acum, putem evidenția următoarele aspecte:

- comerțul a reprezentat o activitate importantă a evreilor din zona de nord-vest a țării, astfel că ponderea comercianților în cadrul comunității evreiești era destul de ridicată;

⁴⁶ *Compass...* p.849-853.

- în comparație cu celelalte grupuri etnice, este evident faptul că evreii s-au orientat într-o măsură mult mai mare înspre activitățile de tip comercial;
- comercianții evrei au reprezentat un segment important în cadrul comercianților din această parte a țării, ajungând până aproape de 80%, în cazul județului Maramureș;
- evreii care se ocupau cu comerțul puteau fi întâlniți în toate domeniile specifice acestei activități, dar o pondere mai însemnată o aveau cei din comerțul cu produse alimentare, deținătorii de restaurante și cârciumi;
- o mare parte a comercianților evrei practicau micul comerț, existând însă și oameni de afaceri evrei care, dispunând de capital, s-au implicat în comerțul de mare anvergură, atât în cel intern cât și în cel extern;
- comercianții evrei erau în bună măsură deținători de firme individuale;
- au existat și societăți pe acțiuni înființate cu capital exclusiv sau parțial evreiesc;
- putem constata o anumită continuitate în ceea ce privește practicarea de către evrei a comerțului - un fel de tradiție de familie;
- dinamismul economic al evreilor din zonă poate fi ilustrat și de mobilitatea profesională, în cazul nostru de trecerea de la diverse profesii înspre afacerile din comerț.

Cauzele care au determinat situația respectivă au fost multiple. Putem lua în considerare, în primul rând, existența unei “moșteniri istorice”. Profilul economic al comunității evreiești este, așa cum am mai arătat, și rezultanta statutului pe care evreii l-au avut de-a lungul timpului în statele Europei medievale și apoi

ale celei moderne. Deși epoca modernă aduce cu sine emanciparea, structurile comportamentale (inclusiv cele economice) se mențin sau trec printr-un proces lent de schimbare.

O altă cauză a fost, evident, structura economică a zonei pe care o avem în atenție, nivelul general de dezvoltare economică al acesteia. Lipsa unor oportunități în alte domenii de activitate face ca numărul evreilor comercianți să fie ridicat.

Situarea în zona de graniță a făcut ca activitățile de comerț exterior să atragă un număr destul de mare de oameni de afaceri evrei. Ei s-au orientat, așa cum am văzut, înspre asigurarea prin importuri a bunurilor de consum, a acelor produse ce nu erau fabricate în țară (sau erau fabricate în cantități insuficiente), precum și a mărfurilor de lux.

Exporturile comercianților evrei se bazau în mare parte pe resursele existente în zonă: animale, produse agricole, lemn. Succesul acestor operațiuni de comerț exterior se baza și pe bunele relații de afaceri pe care importatorii și exportatorii evrei le aveau cu partenerii lor externi.

ASPECTS REGARDING THE JEWISH INVOLVEMENT IN THE NORTHERN TRANSYLVANIAN TRADE IN THE NINETEENTH CENTURY AND EARLY TWENTIETH CENTURY

Abstract. *The paper presents the implication of the Jews from the North-West of Transylvania in the trade activities, in the interwar period. It is emphasized the important role of this kind of activities in the Jewish occupational system and the role of the Jewish merchants in the trade of this part of Transylvania, in this period of time. There are analyzed the causes of the situation: the historical causes and the contemporary causes, too.*

Key words: *Jews, trade, merchants, Sălaj county, Satu Mare county, Bihor county, Maramureș county, census*

DEMERSURILE CAMEREI DE COMERȚ ȘI INDUSTRIE DE LA ORADEA ÎN PROCESUL REDOBÂNDIRII LOCALURILOR DE COMERȚ ȘI INDUSTRIE (1945-1947)

Hajnal TAVASZI

Situația Transilvaniei de *nord-vest* în perioada *ulterioară* celui de-al doilea Război Mondial, mai ales după 23 august 1944, a fost complexă din punct de vedere militar, politic și, nu în ultimul rând, social. În ultimii ani, multe dintre aspectele respective au fost cercetate, documentate și comentate de istorici, având în vedere atât contextul Europei Centrale, cât și situația la nivelul național, cu aplecare asupra microistoriilor regionale și locale¹.

Rămâne, totuși, să urmărim cu mai multă atenție anumite specificități locale. Astfel, în măsura în care documentele arhivistice ale perioadei 1944-1948 devin accesibile cercetătorilor, se vor dezvălui fațetele mai puțin cunoscute ale evenimentelor și ale destinelor comune, ca și ale noului sistem antidemocratic instaurat în România cu metode și după modelul sovietic.

Una dintre problemele acute ale spațiului de *nord-vest* al Transilvaniei din perioada postbelică este aceea a populației dislocate² în urma politicilor rasiale, și mă refer, în special, la

¹ Despre situația și starea refugiaților, repatriaților din perioada 1944-1945, găsim informații în studiile: Antonio Faur, *Destinul tragic al românilor basarabeni și bucovineni aflați pe teritoriul Bihorului: 1944-1945. Documente*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1998; *Istoria contemporană a României. Curs Universitar* (Virgil Țărău et al...), Cluj-Napoca, 2003.

² Termenul „dislocal” în sensul folosit ne cercetătorul Liviu Rotman: „*Situația cea mai gravă în perioada imediată următoare Holocaustului o aveau cei ce în limbajul diplomatic al vremii fuseseră numiți, neutru „persoane strămutate” – dispersed persons (D.P.) -, cei ce fuseseră dislocați forțat de către autorități și internați în diferite forme*

evreii deportați în timpul Holocaustului, care s-au întors în spațiile din care au fost ridicați. Aceasta are implicații politice, economice și sociale în genere cunoscute, dar mai puțin documentate la nivelul microistoriilor locale.

Revenirea evreilor în spațiul de *obârșie* aducea “nu numai traume oarecum diferite de cele suferite de evreii din vechiul Regat, dar și un aflux de populație care, pe de o parte, era puternic asimilată și atașată spiritualității maghiare, iar care, pe de altă parte, putea manifesta semnificative resentimente față de guvernanții de la Budapesta”³.

Pe planul politicii externe a României, în 1945-47 “această masă de evrei putea constitui o pârghie de decizie pentru soarta Transilvaniei de *nord-vest*”⁴. Din aceste considerente, din 1945 au fost introduse măsuri reparatorii pentru evrei, în privința bunurilor mobile și imobile, dar care ulterior s-au dovedit rezolvări *parțiale*. Vorbim de statutul *cetățeniei*, de redobândirea proprietăților, reînființarea instituțiilor comunitare, reintegrarea acestora în viața cotidiană într-o perioadă de tranziție. „O piedică în calea reîntoarcerii la normalitate a maselor de supraviețuitori ai Holocaustului era și structura socioprofesională tradițională a acestora, ei fiind în general meșteșugari și mici comercianți ce nu se mai integrau în noile realități dictate de comunizarea României, cu tot ce implica acest proces”⁵, remarcă *profesorul* Liviu Rotman.

Cei care se întorceau fără vreo stare materială, fiind lipsiți de cele mai elementare mijloace de trai, cu familiile împrăștiate, așteptau din partea autorităților îndreptarea imediată a abuzurilor și depozitării din anii precedenți: cele morale și economice.

concentraționale” (în Liviu Rotman, *Evreii din România în perioada comunistă. 1944-1965*, Polirom, Iași, 2004, p.30).

³ *Evreii după holocaust. Eforturi de normalizare*, în *Minorități etnoculturale. Mărturii documentare. Evreii din România (1945-1965)*, Ediție de Andreea Andreescu, Lucian Năstasă, Andreea Varga, Cluj, Edit. CRDE, 2003, p. 18

⁴ *Ibidem*, p.19

⁵ Liviu Rotman, *Deportați, refugiați*, în *Evreii din România în perioada comunistă 1944-1965*, Iași, Polirom, 2004. p.32

Din cauza politicilor susamintite, însă, măsurile luate n-au fost satisfăcătoare, iar reparația s-a făcut cu greu și incomplet.⁶

La început, unii dintre evrei au reușit să se relanseze în afaceri, îndeosebi în comerț, profitând de penuria de producție.⁷ Unii au reușit să-și redobândească întreprinderile, ca, de exemplu, cazul Moara Weisz și Man de la Salonta, tipografia "Grafica", fabricile de pantofi, fabrici de diferite produse chimice.⁸ În Oradea funcționau, la începutul anului 1945, 45 de întreprinderi mici și mari⁹. Aceasta și din obligația dată prin lege de începere și susținere a activității lor, pentru a nu fi acuzați de sabotaj. Alții au reușit să obțină custodia unor întreprinderi aflate în patrimoniul Casei de Administrare și Supraveghere a Bunurilor Inamice, fapt ce a provocat o serie de nemulțumiri în rândul "autobtonilor".

Peste câteva luni, tot ei, evreii supraviețuitori, au fost etichetați drept speculanți și paraziți, în urma prejudecăților generate de vechile porniri antisemite. Au avut loc acușări și demascări, unii fiind chiar judecați la tribunale speciale și condamnați la închisoare, ori la plata unor amenzi ursturătoare .

La 6 decembrie 1945, în *Viața Nouă*, organ de presă local, în rubrica *Stâlpuț infamiei*. *Speculanți condamnați*, erau făcute publice sentințele Curții de Apel Oradea și ale Tribunalului Bihor-Oradea, în urma aplicării *Legii 351/1945 privind reprimarea speculei*

⁶ *Evreii după holocaust....., op. cit, p. 22*

⁷ „Evreii, care practicaseră anumite profesii în mod tradițional, se vedeau privați – în obținerea unui loc de muncă – sau limitați drastic. Iar distribuția profesională a evreilor nu era adecvată pentru acel timp și nici nu întrezăreau căile de adaptare eficientă și rapidă. Între șomerii evrei se găseau atât persoane care aveau o calificare, cât și altele care nu avuseră posibilitatea profesionalizării. (Corneliu Crăciun, *Contribuții documentare la istoria evreilor din Bihor*, Oradea, Arca, 2009, p. 186

⁸ *Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor* (în continuare AN-SJBh), *fond 65* (Camera de Comerț și Industrie Oradea), *Ordine, instrucțiuni și corespondență privind organizațiile comerciale și industriale*, dos. 10, f. 10

⁹ Efectele economice ale perioadei 1945-1949, precum și istoricul Camerei de Comerț și Industrie a Județului Bihor în acest interval au fost tratate de Augustin Țărău, *Camera de comerț și Industrie din Oradea în perioada anilor 1945-1949*, p. 102, în. *Camera de Comerț și Industrie a Județului Bihor. Repere istorice*, Coord. Aurel Chiriac, Oradea. Ed. Muzeul Țării Crișurilor, 2003).

ilicite. Pe lista condamnaților sunt și evrei: Eugen Mozes și Paul Klein, Ludovic Bak, Elemer și Samuil Lebl, Vasile Grünfeld, Alexandru Herskovits, amendați cu sume între 50.000 și 200.000 mii lei, iar Ország Paul și Konrád Victor erau condamnați la 6 și respectiv 4 luni de închisoare. Ei au fost primii, iar la această listă se vor anexa și altele¹⁰.

Strategia guvernului postbelic în rezolvarea problemei evreiești a fost, cum afirmă cercetătorul Stefano Botoni, aplicarea politicii de integrare *“într-un proiect politic și socioeconomic”*. Din 1946 va începe o campanie de *“restratificare”* socială inițiată de PCR și de Comitetul Evreiesc Democratic: *„Încă din 1945, atitudinea guvernului Groza față de evrei oscila între înțelegerea pentru traumele istorice suportate de către aceștia în trecutul recent și neîncrederea datorată - se spunea - „nestatorniciei lor de clasă.” Această prejudecată socială a dus la elaborarea unei politici axate pe integrarea politică a evreilor în noua societate, creându-le dependență economică față de stat. Celor care nu acceptau termenii compromisului le era permis, în alternativă, “dreptul de expatriere”¹¹, alyah.*

Cu toate că în structurile de guvernare și administrative un număr mare de israeliți au primit funcții de conducere și de execuție, conducătorii ne-evrei au dus mai departe vechile stereotipuri antisemite, manifestate adesea în cazul ministrului Petru Groza. În intervenția sa la ședința Consiliului de Miniștri din 2 octombrie 1945 (textul stenogramei a fost publicat în mai multe studii de referință), fiind vorba de rechizițiile imobiliare, el s-a exprimat astfel: *„Nu mă oblig să fac de aici înainte mai multe față de evrei decât față de alți cetățeni români. După ce i-am reintegrat în drepturile lor să nu-mi pretindă nici un privilegiu pentru faptul că sunt evrei. M-am întors acum din provincie cu o hotărâre fermă. Am văzut acolo cafenele pline numai de evrei. Fac apel la conducătorii evreilor să pună capăt unei situații care nu mai poate dăinui. La Lugoj, la Timișoara și la Oradea este*

¹⁰ *Stălpul infamiei*, în *Viața Nouă*, Oradea, 1945, nr. 200, p. 3

¹¹ *Evrei și germani: exod, restratificare, discriminare în*. Stefano Botoni, *Transilvania roșie. Comunismul și problema minorităților naționale 1944 – 1965*, p. 75 <http://www.adatbank.ro>

groaznic ce se întâmplă. Evreii trăiesc o viață de-a dreptul scandaloasă. Se creează în provincie o atmosferă care deservește înșiși evreilor și înșăși democrației”¹².

În anul următor, cu ocazia vizitei la Oradea, din 11 mai 1946, cuvântarea sa, adresată populației, rostită în fața a 60.000 de oameni, conține multiple elemente de propagandă comunistă și face apel la vigilența lor și la lupta de clasă în apărarea valorilor noii orânduiri.

„Noi nu suntem în plină zi, bezna încă pândește într-undeva, încă face încercare de a distruge lumina. Să fim treji și cuminiți Bihoreni! Să nu facem ca noaptea să se întoarcă cu visul ei urât, cu sângele, cu umilințele și cu crimele ei”¹³. Chiar dacă nu făcea referire strictă la evrei, fiind vorba de un discurs din timpul campaniei electorale, el atrăgea atenția asupra elementelor inamice din interiorul țării.

Pentru autoritățile orădene și bihorene interimare, începând cu 25 septembrie 1944, apoi pentru cele instalate oficial în aprilie 1945, rezolvarea problemei „persoanelor strămutate”, a celor care fuseseră dislocate forțat între 1941-1944 (este vorba de deportați, repatriați și refugiați) a devenit o sarcină imediată.

Oradea a fost eliberată de trupele române și sovietice la 12 octombrie 1944. În aceste zile, un număr mic de evrei era de găsit aici. Rămăseseră, conform relatărilor doamnei Téreza Mózes¹⁴, cei ce au beneficiat de exceptarea de sub incidența legilor antievreiești, detașamentistii aflați în oraș, cei care au găsit adăpost pe Dealul Viilor, ori s-au retras în satele învecinate și refugiați în România, care apucaseră să se întoarcă.

Prima estimare oficială despre starea evreilor supraviețuitori în Transilvania de Nord a fost inițiată, pe parcursul lunii noiembrie 1944, din partea organizațiilor internaționale *The American Joint Distribution Committee*, Jewish

¹² Apud *Minoritățile naționale.....*, p. 21

¹³ *Crișana*, 1946, nr. 103, p. 1-2

¹⁴ *Catalogul persoanelor reîntoarse din deportare*, document referitor la numărul populației evreiești amintit de doamna Téreza Mózes, (Téreza Mózes, *Evreii din Oradea*, Hasefer, București, 1997, p. 241).

Agency și reprezentanței din București a Crucii Roșii Mondiale. *Marton Ernő*, reprezentatul mișcării sioniste din Transilvania, a fost încredințat cu misiunea de estimare a pierderilor umane și materiale în rândul evreilor, precum și cu aceea de a prezenta o situație cât mai exactă asupra numărului supraviețuitorilor, defalcat pe județe și reședințe de județe. Raportul lui ne furnizează informații despre starea populației israelite de la Oradea, care număra aproximativ 2000 de persoane, 1500 bărbați și 50-60 de femei. Numărul lor va crește la începutul anului 1945, la 7500 de suflete în Bihor. Întoarcerea deportaților într-un număr mai mare se va înregistra din 1945, în urma efectuării celor șase curse ale trenului de salvare. Comitetul Democratic Evreiesc Bihor - Oradea a întocmit un registru cu aceste date¹⁵.

Datele oficiale ale Comitetului Democratic Evreiesc pentru primele luni ale anului 1946, mai precis până în mai-iunie, menționează un număr de 7000 de persoane în județul Bihor, din care 6000 de persoane erau înregistrate în reședința de județ.

În septembrie 1946, Congresul Mondial Evreiesc a dat un alt număr, de 7473 de persoane în județul Bihor, în urma sondajului sociologic întreprins în rândul celor reîntorși din deportări. Majoritatea erau în Oradea, în jur de 6500 de persoane, din care aproximativ 3500 cu domiciliul stabil la Oradea. Aceleași date au fost confirmate la prima conferință a organizațiilor teritoriale din Transilvania de Nord-Vest ale Comitetului Democratic Evreiesc¹⁶.

Încă din 1944 au existat documente cu evreii reîntorși, domiciliați în județul Bihor și Oradea. Acestea se făceau în virtutea noii legislații. Repunerea lor în drepturi, retrocedarea bunurilor mobile și imobile stipulate de *Legea 641 din 1944*, păreau ușor de aplicat, cu atât mai mult cu cât autoritatea care se ocupa

¹⁵ Numărul evreilor reîntorși confirmat de cercetătorii Gidó Attila și Sólyom Zsuzsa (în *Gidó Attila – Sólyom Zsuzsa, Kolozsvár, Nagyvárad és Nagyvárad zsidó tüléléi. A Zsidó Világkongresszus 1946-os észak – erdélyi felmérése*, ISPMN, Cluj-Napoca, 2010, p. 22 <http://www.ispmn.gov.ro>).

¹⁶ *Ibidem*, p.22

cu înregistrarea activității comerciale și industriale, Camera de Comerț și Industrie, nu-și sistase activitatea nici în lunile de tranziție, lucrând cu un efectiv împușinat condus de George Pogany. O sursă exactă o reprezenta, în aceste condiții, *Registrul firmelor*, care înscrisa orice modificare, intervenție făcute în interiorul firmelor, chiar și radierea acestora în masă. O altă sursă, care putea ajuta la gestionarea mai rapidă a situației, oferind date însemnate, se baza pe situația brevetelor eliberate și retrase. Problema sediilor comerciale și industriale a stat la baza mai multor litigii înaintate la Tribunal sau la Camera de Comerț, spre rezolvare. În 1946 exista Biroul de asistență juridică în cadrul Comunității evreiești, cu avocați numiți, cum erau Ioan Pelle și Andrei Feher, care ajutau la redactarea cererilor, participau la dezbaterile de la Tribunal în chestiunea redobândirii spațiilor comerciale. Banca de Credit a Evreilor Democrați, sprijinită de Joint, oferea celor în cauză sumele necesare, sub formă de împrumut, în condiții acceptabile.

Dacă stătea în interesul autorităților centrale aplicarea legislației reparatorii, majoritatea conflictelor puteau fi stinse chiar de la început. Este vorba de *Legea 641 din decembrie 1944 pentru abrogarea măsurilor legislative anti-evrești*¹⁷, *Legea nr.260 din 4 aprilie 1945 privitoare la legislația aplicabilă în Transilvania de Nord, precum și la drepturile dobândite în acest teritoriu, în timpul operațiunii ungare*¹⁸, *Legea 645 din 25 iulie 1945 pentru anularea unor acte de dispozițiune încheiate în timpul ocupațiunii ungare emise pe baza dispozițiilor înaltului decret regal nr. 1626 din 31 august 1944*¹⁹. Mai târziu efectele acestor legi au fost diminuate cu decretele care reglementau activitatea comercială și industrială.

În 1947 a fost tipărit ultimul *Compass Comercial. Indicatorul industrial și comercial din Oradea și județul Bihor*, care cuprinde peste 10.000 de adrese ale industriașilor, comercianților, meseriașilor, băncilor, cooperativelor, avocaților, inginerilor, medicilor,

¹⁷ *Monitorul Oficial* (în continuare M.O), nr. 294/1944

¹⁸ M.O. nr. 78 /1945

¹⁹ M.O. nr.183/1945

sindicatelor, asociațiilor, reprezentanțelor, instituțiilor de învățământ și de sănătate, ale autorităților din Oradea și din județul Bihor și alte informații utile. Publicația reflectă situația din 1946 și a fost redactată de Ladislau Lukacs, contabil șef la Comisia Locală a Sindicatelor Unite din Oradea.

Redactarea *Indicatorului* prezintă o evidență clară condusă la nivel de județ asupra tuturor activităților economice. Până la naționalizare, activau în paralel diferite corporații, ce reprezentau interesele industriașilor și ale comercianților. Pe lângă Camera de Comerț și Industrie, comercianții erau evidențiați în cadrul fiecărei ramuri economice. Cei din comerț cădeau sub autoritatea Halei Comerciale din Oradea. Existau, de asemenea, Asociația Profesională a Intreprinderilor și Industriașilor din Oradea și Județul Bhor, Comisia Locală a Meseriașilor Patroni Oradea și Comisia Locală a Sindicatelor Unite din Oradea (SZEDOSZ), care au funcționat până la naționalizare. Unii dintre reprezentanții acestora au făcut parte și din conducerea Camerei de Comerț și Industrie.

Căutând argumente pentru a înțelege lentoarea repunerii în drepturi a evreilor, a redobândirii proprietăților și restituirilor, perioada de referință fiind anii 1945-1947, am cercetat documentele instituției abilitate cu reorganizarea și coordonarea vieții economice, Camera de Comerț și Industrie, care, la fel cu departamentele financiare ale Primăriei, conduse de primarul Carol Vanyai, secondat de adjunctul Mihai Balog, nu și-a întrerupt activitatea în 1944.²⁰

Noua conducere interimară a Camerei de Comerț și Industrie a fost instalată la 11 iulie 1945, în prezența prefectului Virgil Ciacan, care constata, cu satisfacție, faptul că industria și comerțul din orașul Oradea mergea spre normalizare. Magazinele de tot felul erau aprovizionate satisfăcător și puteau face față cerințelor populației²¹.

În fruntea camerei a fost numit interimar Iacob Dancea, viceprimarul Oradei în anii 1930. Din comisia interimară au făcut

²⁰ *Buletinul Comunal al Municipiului Oradea*, 1945, nr.1, p 1

²¹ AN-SJBh, *fond* 65, dos. 11, Procese Verbale de ședințe ale Camerei de Comerț și Industrie din Oradea 1945/1948, f. 1-2.

parte reprezentanți români, maghiari și evrei. Vicepreședinți ai acesteia au fost: Ioan Roșca și Maximilean Braun și membrii Virgil Andru, Mihai Petrovici, V.Gyagyovszky, Iancu Maiersohn, Ladislau Fried, Ioan Fajzi și Ștefan Fogel. Secretar: Mihai Monus. Serviciul informații și statistic: Constantin Teodor. Oficiul Registrului Comerțului a fost condus de Stamatiu Nadejdea²².

Iacob Dancea era tipul funcționarului de modă veche. După instalare, i-a prezentat ministrului de resort o situație asupra stării de fapt, în care propunea și anumite rezolvări.

Situația comerțului și industriei, începând cu 23 august 1944 și până la 10 decembrie 1944, se poate asemăna cu un cataclism. De la 12 octombrie 1944, până la 11 iulie 1945, este etapa de reorganizare a comerțului și industriei prin forțe proprii, fără a avea legătură cu ministrul Industriei și Comerțului din București. În acest timp s-au eliberat un număr însemnat de brevete, deci activitatea Camerei nu s-a întrerupt, însă activitatea ei era redusă și funcționa încă potrivit normelor stabilite de fosta stăpânire ungară. Trecând sub legislația română, conducerea Camerei a avut de reorganizat activitatea internă, de asemenea Oficiul Registrului Comerțului, și a fost pusă în fața mai multor feluri de solicitări:

“Probleme de rezolvat:

1. Cei deportați și expulzați, care s-au întors, dar ale căror firme nu au fost radiate din Registru.

2. Expulzații și reîntorșii ale căror firme au fost radiate.

3. Cei cărora li s-au eliberat firmele de către Secția Firmelor de pe lângă Tribunalul Oradea sub stăpânirea maghiară

4. Cei cărora li s-au eliberat brevete de industrii de către Camera de Comerț sub ocupația maghiară”²³.

²² AN- SJBh, *Ordine, instrucțiuni...*, fond 65, dos. 10, f. 135-137

²³ *Ibidem*, f. 151 (Adresa către Ministerul Industriei și Comerțului din data de 11 august 1945)

„Domnule Ministru,

Avem ocazia a vă aduce la cunoștință că, în urma evenimentelor din august 1940, unii dintre comercianții români au fost refugiați în vechiul regat, iar

Rezolvarea sau nerezolvarea acestor probleme în anii următori a intrat în atenția partidelor minorităților naționale; respectiv Comunitatea Democratică Evreiască și Uniunii Populare Maghiare, iar implicarea politicului la nivelul acesta va conduce la tensiuni etnice.

Cauzele care au generat situația economică respectivă și totala dezorganizare au fost următoarele, în aprecierea lui Iacob Dancea²⁴: deportarea elementelor conducătoare și a specialiștilor, distrugerea parțială sau totală a unor instalațiuni industriale, lipsa de capital și lipsa de materii prime. El a făcut o serie de propuneri pentru remedierea situației. Așteptase măsuri imediate din partea Guvernului după ce prezentase un set de propuneri către ministerul de resort, dar suntem într-o perioadă tulbură, când comunicarea cu Bucureștiul era foarte dificilă, inclusiv la nivelul poștei, iar guvernul avea alte priorități și nu domeniul proprietății industriale și al comerțului liber.

Legat de proprietățile privaților, Iacob Dancea a propus ca la întreprinderile comerciale și industriale ai căror proprietari au fost deportați, refugiați, împreună cu armata germană sau ungară sau internați în lagăre și care, în acel moment erau conduse de persoane neverificate în ce privește capacitatea lor și neconfirmate de Minister să fie numiți administratori de *supraveghere*²⁵. Iacob Dancea s-a dovedit naiv. Guvernul nu era interesat în acest demers, mai mult într-un interval de timp scurt a

comercianții evrei, aproape toți, au fost deportați de fosta stăpânire maghiară, din motive bine cunoscute, părăsind, astfel, în mod forțat, magazinele lor.

Cum o parte dintre acești comercianți s-au reîntors și nu pot să-și reia activitatea din cauza că magazinele sunt ocupate de alte persoane, fapt ce dă naștere la mari neînțelegeri, vă rugăm să binevoiți a dispune, ca toate magazinele, ce au aparținut în anul 1940 comercianților refugiați sau deportați, să fie puse la dispoziția Camerei de Comerț, care printr-o hotărâre a Comitetului de Direcție, va repune pe toți acești comercianți în magazinele ce le-au aparținut în ziua evacuării sau deportării.

Primiți, vă rugăm, Domnule ministru, asigurarea deosebitei noastre considerațiuni. Semnături, Iacob Dancea și Ion. P. Anghel”

²⁴ AN-SJBh, fond 65, dos. 11 Procese verbalef.1

²⁵ *Ibidem*, f. 1-4

reglementat situația prin trecerea acestor proprietăți la C.A.S.B.I. Fenomenul s-a întâmplat rapid, în anul 1946. În 30 iulie 1945, la ședința consiliului, conform procesului verbal²⁶, pe lângă celelalte puncte a fost introdusă legiferarea reinventarierii acelor firme care nu au apărut până în acel moment. De asemenea, tot pe ordinea de zi a figurat problema reorganizării Oficiului de Registru al Comerțului și reorganizarea sedilor industriale și comerciale, care au suferit în urma evenimentelor din 1944. Pe parcursul anilor 1946-1947, situația locațiilor comerciale rămâne încă de rezolvat. La mijlocul anului 1946 s-a pus problema angajării unui avocat al Camerei, în vederea rezolvării solicitărilor în ce privește locațiile.

Din 1945, ministrul Comerțului cerea, din diferite motive, lista întreprinderilor comerciale și industriale. În soluționarea cazurilor, Camera nu avea putere decizională. Solicitățile erau înaintate ministerului de resort, iar arbitrajul era făcut cu aprobarea acesteia. Declarațiile oficialităților (cum a fost și declarația de la finele anului 1947, a ministrului Bejan, apărută în revista *Industrie și Finanțe*) erau gesturi politice. Nu se dorea altceva decât stingerea grabnică a litigiilor, „să fie repuși în drepturi așa de repede, precum aceștia au fost dați afară”- declara acesta. Președintele Camerei de la Oradea a mai revenit asupra sortii proprietăților abandonate sau confiscate, dar nu a obținut niciun rezultat.

Pe baza documentele arhivistice putem reconstitui etapele ce trebuiau parcurse pentru redobândirea locațiilor²⁷. În Fondul

²⁶ *Ibidem*

²⁷ AN-SJBh, *fond 65*, (Dosarele de judecată a Camerei de Comerț și Industrie din Oradea, cuprinzând cererile comercianților pentru restituirea localurilor de prăvălii. *Date despre comercianți cari au ocupat localul, uzina, magazin, instalațiunea, marfa, averea comercială sau industrială a comercianților deportați, refugiați, expulzați prizoniți pentru convingerea lor politică:*

1. Nr.curent;
2. Numărul de înmatriculare la Cameră
3. Numele comerciantului
4. În care stradă numărul se găsește localul ocupat

Camerei de Comerț au rămas 203 dosare rezolvate. Litigiile au durat ani de zile, dosare depuse în 1946 erau rezolvate în 1947. Într-un proces-verbal din 1947 se menționa că nici jumătate nu au fost rezolvate. Legile 260/1945 (respectiv 641/1945) nu ofereau soluții concrete în cazul refugiaților, repatriaților și deportaților. Erau tratați împreună. Nefolosind actele existente, cele păstrate la Registrul Comerțului, petiționarii fără acte doveditoare de proprietate se justificau cu martori.

Cazurile se pot clasifica, după punctele creionate de Iacob Dancea, la începutul mandatului, dar problemele reale se prezentau altfel: locații comerciale ocupate din 1944 în urma împrejurii ghetoului; comercianții ne-evrei mutați în cele părăsite forțat de evrei; locații cedate celor repatriați și reînțorși de la finele anului 1944; pierderea chirii în urma legilor antisemite din 1941; cazurile urmașilor de drept, care dacă mai aveau și alte proprietăți nu erau repuși în drepturi; litigiile între proprietari

-
5. *Ce obiect de comerț cere comerciantul nou*
 6. *Ce a ocupat comerciantul nou: a/ local gol de prăvălie, b/uzină goală, c/ instalațiune, d/ marfă, e/ sau alte averi comerciale*
 7. *Când a ocupat localul*
 8. *Când a primit brevetul*
 9. *Cu ce act justificativ dovedește că a fost în drept de a ocupa localul*
 10. *Revendică cineva localul*
 11. *Pe ce bază revendică localul: a/ a fost proprietar, b/ pe baza rudeniei*
 12. *De ce a fost silit de a preda prăvălia a/ din cauza deportării, b/ din cauza muncii obtești, c/ din cauza expulzației, d/ din cauza refugierii, e/ din cauza convingerei politice, f/ din cauza legilor rasiale n-a avut voie să fie comerciant sau să aiba brevet de licență, g/ deoarece n-a primit marfă, h/ conform dispoziției consilierului n-a avut voie să fie comerciant în centrul orașului, i/ cu ce act justificativ revendică localul.*
 13. *Sub ce număr este înregistrată la Cameră*
 14. *Sub ce număr a fost înregistrat la Cameră*
 15. *Are alt local de prăvălie*
 16. *Se obligă să va exercita comerțul individual sau cu vreun asociat*
 17. *Se obligă de a preda localul persoanei, care a reprimut. El însă se obligă, să va exercita comerțul în localul astfel primit sub numele lui proprie*
 18. *Declarația petiționarului, că localul de prăvălie nu poate înstrăina. Asociat poate să aibă. Dacă se va întoarce proprietarul în drept, se obligă de a preda în 60 de zile).*

evrei; cei care au intrat în proprietățile altora; cei care au intrat abuziv în locații părăsite. Majoritatea localurile solicitate aveau un bun vad comercial: Bulevardul Ferdinand (actuala stradă Republicii), în jurul și la parterul complexului comercial „Vulturul Negru” și strada Avram Iancu, actuala stradă a Independenței, dar erau mici vânzători care solicitau barăcile lor din zona Pieții, str. Cuza Vodă. Cazurile din orașele mici (Marghita sau Beiuș) s-au putut rezolva fără probleme.

La data de 4 septembrie vechea conducere interimară a Camerei de Comerț și Industrie a fost demisă, s-a întreprins chiar o campanie împotriva ei, fiind acuzații unii membri de abuz în serviciu. Prefectul Gheorghe Pop a instalat noua conducere în locul „elementelor exploatare” care au făcut ca instituția să fie „centrul combinațiilor de afaceri al cercului Tătărescu”²⁸. Eugen Lakatos, membru în fosta comisie, devine președintele Camerei, care la instalare a afirmat următoarele: ”Comercianții din RPR pot face comerț fără a avea nevoie de imobil și averi”.²⁹

Din 1949, după naționalizare, o parte din bunurile aparținătoare Comunității evreiești au fost trecute în proprietatea statului. „Proprietățile evreilor care nu s-au mai întors din deportare și ale urmașilor lor, aproximativ 250 de unități - pe care inițial le-a administrat Banca Refacerea, care s-a desființat, în baza legii nr. 113/1948, au fost cedate Uniunii Comunităților Evreiești. Acestea au fost gestionate la Oradea până în 1984 ”de un reprezentant al comunității, după cum aflăm din cartea doamnei Tereza Mozes.³⁰

Concluzii

Urmările Holocaustului, starea populației dislocate, decimate, ca urmare a legislației rasiale din 1944, problemele

²⁸ AN-SJBh, *fond 65*, dos.11, f.130

²⁹ *Ibidem*, 132

³⁰ Tereza Mózes, *Evreii din Oradea....*, p. 250

cotidiene ale celor (foarte puțini) care s-au întors, reabilitarea și reintegrarea lor într-o nouă realitate socială, economică și politică, ca și, în speță, situația din administrație imediat după cel de-al doilea război mondial, constituie un capitol mai puțin cercetat din istoria Oradiei și a Bihorului.

Lipsa voinței politice concrete la nivel de stat privind reintegrarea evreilor deportați, deposezați și reîntorși la domiciliile lor anterioare a dat naștere unei confuzii în aplicarea legislației reparatorie la nivel județean și orășenesc.

Populația evreiască din această regiune ridică probleme specifice raportat la celelalte regiuni ale României, datorită diferențierilor lingvistice și de stratificare socială.

Județul Bihor și Oradea, fiind situate în regiunea de nord-vest a Transilvaniei, s-a confruntat, pe lângă aspectele administrative și greutatea unei economii devastate, cu problema deportaților reîntorși și cu un aflux de populație venită din Ucraina, Polonia sau Budapesta. Această perioadă, respectiv de la armistițiul din august 1944 până în aprilie 1945, adică până la instaurarea noii administrații publice românești s-a confruntat cu un hiat legislativ, iar mulți evrei căutau posibilități de emigrare în Israel sau în alte state din lumea Occidentală.

Intervențiile Joint-ului, ale Congresului Mondial Evreiesc și ale Comitetului Democratic Evreiesc local, s-au dovedit ineficiente față de politica antidemocratică a guvernului de tip moscovit.

Majoritatea reîntorșilor s-au confruntat cu probleme elementare de existență și supraviețuire, fiind deposezați de condițiile elementare de trai, locuințe și sedii de producție sau comerț.

Problema sediilor comerciale nu au fost rezolvată nici până la actul naționalizării din 1948. Una dintre instituțiile locale abilitate cu organizarea economiei și a comerțului, Camera de Comerț și Industrie din județul Bihor, și care deținea actele oficiale ale industriașilor și comercianților, a devenit un teritoriu de luptă pentru putere al partidelor politice de la nivelul local,

aceasta neavând libertatea de decizie în privința rezolvării locațiilor comerciale. Comercianții au înaintat sute de solicitări, în speranța unui trai decent și a reabilitării lor social-economice, dar până în 1948 nici jumătate din cererile lor n-au fost soluționate. Documentele Camerei de Comerț și Industrie Bihor (*Dosarele comisiei de judecată a Camerei de Comerț și Industrie din Oradea, cuprinzând cererile comercianților pentru restituirea localurilor de prăvălie*) prezintă mărturii scrise legate de procedura oficială de retrocedare.

Dosarele comisiei de judecată a Camerei de Comerț și Industrie din Oradea, cuprinzând cererile comercianților pentru restituirea localurilor de prăvălie, conțin numeroase mărturii scrise privind procedura oficială de retrocedare. Procesele verbale ale ședințelor, deși foarte sumare, reflectă totuși evenimentele petrecute în perioada organizării, și reorganizării acestei instituții. „În chestiunea restituirilor localurilor deportaților, refugiaților și expulzaților nu a fost în nici un caz altceva decât execuția deciziei ministrului” se precizează în darea de seamă a președintelui Camerei la ultima ședință de lucru din 12 noiembrie 1947, la care acesta și-a prezentat demisia, fiind anchetat și acuzat pentru apartenența la gruparea Tătărescu. Legile de factură bolșevică, care vizau activitatea industrială și comerțul, emise pe parcursul anului 1947, au îngăduit libertatea firmelor și au introdus o nouă etapă, care desființa proprietatea privată și economia liberă.

REGAINING SOME PROPERTIES BY THE JEWS IN BIHOR DURING 1946-1947

Abstract. *The consequences of the Holocaust, the condition of the dislocated and decimated population as a result of the racial legislation from 1944, the ordinary problems after their return, their rehabilitation and reintegration in a new social, economic and politic reality, as well as the administrative situation immediately after the Second World War is a less researched chapter of the history of Oradea and Bihor County.*

The lack of an actual politic will at the state level regarding the reintegration of displaced, dispossessed Jews that came back to their former homes

gave birth to confusion when applying the reclaiming legislation at the County and city level.

The Jewish population from this area brings specific problems compared to other regions of Romania, due to the linguistic differences and social stratification.

Bibor County and Oradea, being situated in the North-Western region of Transylvania faced, besides the administrative aspects and the difficulties of a devastated economy, the problem of the returned deported persons and a population growth coming from the Ukraine, Poland and Budapest. This period, in fact beginning with the truce from August 1944 till April 1945, namely till the institution of a new Romanian public administration meant a legislative gap and many Jews were looking for ways of emigrating to Israel or other states from the Occidental world.

The interventions of the Joint, of the Jewish World Congress and the local Jewish Democratic Committee proved to be insufficient for the antidemocratic policy of the Muscovite type government.

Most part of the persons that came back faced elementary existence and survival problems being dispossessed of the elementary living conditions, dwelling places and production or commerce quarters.

Even in the nationalization document from 1948 the problem of the commercial quarters remained unsolved. One of the local institutions authorized to organize the economy and the commerce, Chamber of Commerce and Industry of Bibor County, and that held the official documents of the manufacturers and traders has become a fighting ground for power of the political parties at the local level, this having the power and freedom to decide regarding the solving of the problem concerning the commercial locations. The traders have forwarded hundreds of requests, hoping to get a decent life and their social-economic rehabilitation, but until 1948 not even one half of their requests have not been solved. The documents of the Chamber of Commerce and Industry Bibor The files of the judgment commission of the Chamber of Commerce and Industry from Oradea, containing the requests of the traders for the return of the shop locations present written records regarding the retrocession official procedure.

The files of the judgment commission of the Chamber of Commerce and Industry from Oradea, containing the requests of the traders for the return of the shop locations present numerous written records regarding the retrocession official procedure. The minutes of the sessions, although very short, still mirror the events that took place during the organization and reorganization process of this institution: „Regarding the restitutions of the business locations of the deportees, the refugees and the expelled persons, it was all about the execution of the minister`s

decision” we find out from the report of the President of the Chamber from the last working session from the 12th of November 1947, when he presented his resignation being investigated and accused for affiliation to the Tătărescu group. The laws regarding the industrial activity and the commerce, issued during 1947, have paled the freedom of the firms and have introduced a new stage that annulled the private property and the free economy.

Key words: *Jews, estate, Oradea, Chamber of Commerce and Industry, Oradea, 1945-1948*

LISTA AUTORILOR

LIST OF AUTHORS

Tímea APÁTI, Ph.D.

History teacher at „Ady Endre” High School,

Oradea, Romania

E-mail: apatiti@yahoo.com

Grigore BUDA, PH. D. Candidate

at the Faculty of European Studies, Babeş-Bolyai University,

1 Em. De Martonne St.,

400090- Cluj-Napoca, Romania

E-mail: grigbsj@yahoo.com

Aurel CHIRIAC, Ph.D.

Professor at the Faculty of History, International Relations,

Political Sciences and Communication Sciences,

University of Oradea, 1 Universităţii St.,

Oradea 410087, Romania

E-mail: contact@mtariicrisurilor.ro

Adrian DUME Ph.D.

Faculty of History, International Relations,

Political Sciences and Communication Sciences, University of
Oradea,

1 Universităţii St., Oradea-410087, Romania

E-mail: adriandume@yahoo.com

Sever DUMITRAŞCU, Ph.D.

Professor at the Faculty of History, International Relations,

Political Sciences and Communication Sciences, University of Oradea,

1 Universitatii St., Oradea 410087, Romania

Antonio FAUR, Ph.D.

Professor at the Faculty of History, International Relations,
Political Sciences and Communication Sciences,
University of Oradea,
1 Universitatii St., Oradea 410087, Romania
E-mail: afaur@uoradea.ro

Viorel FAUR, Ph.D.

Professor at the Faculty of History, International Relations,
Political Sciences and Communication Sciences,
University of Oradea,
1 Universitatii St., Oradea 410087, Romania

Dorottya HALASZ, Ph.D.

Assistant Professor
Institute of History, Faculty of Arts
University of Miskolc
3515 Miskolc-Egyetemváros, Hungary
E-mail: rsziszi@freemail.hu

Ronald HOCHHAUSER, Ph.D.

Curator at Cris County Museum ("Țării Crișurilor" Museum)
1-3 B-dul Dacia, 410464-Oradea, Romania
E-mail: hronald@rdslink.ro

Carol IANCU, Ph.D.

Directeur de l'Ecole des Hautes Etudes du Judaïsme
Professor at University Paul-Valéry Montpellier 3
Route de Mende, Montpellier 34199
Cedex 5, France
E-mail: carol.iancu@gmail.com

Martin JAVOR, Ph.D.

Professor at University of Prešov,
080 01 Prešov, Slovak Republic
E-mail: javor@unipo.sk

Péter KÓNYA, Ph.D.

Professor at University of Prešov,
080 01 Prešov, Slovak Republic
E-mail: konya_p0@unipo.sk

Mircea MOLDOVAN, Ph.D.

Professor at Technical University of Cluj – Napoca
Faculty of Architecture and Urbanism
15 Constantin Daicoviciu St.,
400 020 – Cluj-Napoca, Romania
E-mail: msmoldovanac@gmail.com

Mircea PAȘCA, Ph.D.

Advisor at Culture Directorate and National Heritage Bihor
County
25 Moscovei St., 410001- Oradea, Romania
E-mail: pasca.mircea@gmail.com

Radu ROMÎNAȘU, Ph.D.

Senior Lecturer at the Faculty of History, International Relations,
Political Sciences and Communication Sciences, University of Oradea,
1 Universității St., Oradea 410087, Romania
E-mail: rrd1214@yahoo.com

Liviu ROTMAN, Ph.D.

Professor at Faculty of Political Science
National School of Political and Administrative Studies,
Bucharest, Romania
E-mail: liviu_rot@yahoo.com

Hajnal TAVASZI, Ph.D. Candidate

Deputy Director at County Library “Gh. Șincai” Bihor,
Romanian Army Street 1 / A, the body. C, Oradea, Romania
E-mail: biblio_tavaszi@yahoo.com

Claudia **URSUȚIU, Ph.D.**

Lecturer at the Departament of Jewish Studies,
Faculty of European Studies, Babeș-Bolyai University
1 Em. De Martonne St., 400090-Cluj Napoca, Romania
E-mail: ursutiucldia@yahoo.com

Aurel **VAINER, Ph.D.**

President of The Federation of Jewish Communities of Romania,
Member of Parliament
9-11 Sfânta Vineri St., 3rd district, 030202-Bucharest, Romania
E-mail: vainer@jewishfed.ro

Următoarele fotografii de: Silviu Vexler (F.C.E.R.)

Cuvântul prof. univ. dr. Cornel Antal, rectorul Universității din Oradea

Cuvântul prof. univ. dr. Barbu Ștefănescu, prorectorul Universității din Oradea

Cuvântul prof. univ. dr. Carol Iancu – Universitatea Paul Valéry, Montpellier III

Cuvântul dr. Aurel Vainer, președintele F.C.E.R., deputat în Parlamentul României

Prof. univ. dr. Carol Iancu și dr. Aurel Vainer

*Ing. dipl. Teodor Felix Kopellmann,
președintele Comunității Evreilor din Oradea*

CONTRIBUȚIA EVREILOR LA DEZVOLTAREA URBANĂ

VINERI, 4 noiembrie 2011

Sediul Universității din Oradea Sala Birou Senat (corp A, parter)

10,30-11,20 Deschiderea oficială a Conferinței:

Cuvinte de salut:

Prof. univ. dr. Antonio **FAUR** – departamentul de istorie

Prof. univ. dr. Cornel **ANTAL** – rectorul Universității din Oradea

Prof. univ. dr. Barbu **ȘTEFĂNESCU** - prorectorul Universității din Oradea

Prof. univ. dr. Carol **IANCU** – directorul Școlii de Înalte Studii Iudaice, Universitatea "Paul Valéry" - Montpellier III

Dr. Aurel **VAINER** – președintele Federației Comunităților Evreiești din România, deputat în Parlamentul României

Prof. univ. dr. Liviu **ROTMAN** – Școala Națională de Studii Politice și Administrative, București

Prof. univ. dr. Aurel **CHIRIAC** - directorul Muzeului Țării Crișurilor, Oradea

Dipl. Ing. Teodor Felix **KOPPELMANN** – președinte al Comunității Evreilor din Oradea

11,20 – 11,30 Prezentare de cărți și reviste despre istoria evreilor, apărute în anul 2011 (Prof. univ. dr. Antonio **FAUR**)

Lucrări în plen. Discuții

I. Moderatori: Carol **IANCU**, Viorel **FAUR**

11,30 – 11,45 Raluca **MOLDOVAN**, *Germani și evrei în lumea culturală din Viena sfârșitului de secol*

11,45 – 12,00 Martin **JAVOR**, *Evreii în mișcarea francmasonă din Ungaria*

12,15 – 12,30 Claudia **URSUȚIU**, *Problematika evreiască din Parlamentul României reflectată în oglinda presei politice evreiești*

12,30 – 12,45 Grigore **BUDA**, *Aspecte privind implicarea evreilor în comerțul din nord-vestul Transilvaniei în secolul XIX- prima jumătate a secolului XX*

12,45 - 13,00 Discuții

Continuarea lucrărilor:

II. Moderatori: Barbu **ȘTEFĂNESCU**, Raluca **MOLDOVAN**

13,00 – 13,15 Carol **IANCU**, *Contribuția poezilor și artiștilor evrei din România la mișcarea de avangardă: cazul lui B. Fundoianu (Benjamin Fondane)*

13,15 - 13,30 Liviu **ROTMAN**, *Așezare și comunitate la evreii din Principate*

13,30 - 13,45 Antonio **FAUR**, *Contribuția unor istorici și memorialiști evrei și români (în anii 1986-1989) la reconsiderarea unui important capitol al solidarității umane (1944)*

13,45 - 14,15 Discuții

14, 30 – 15,30 Pauză de masă

